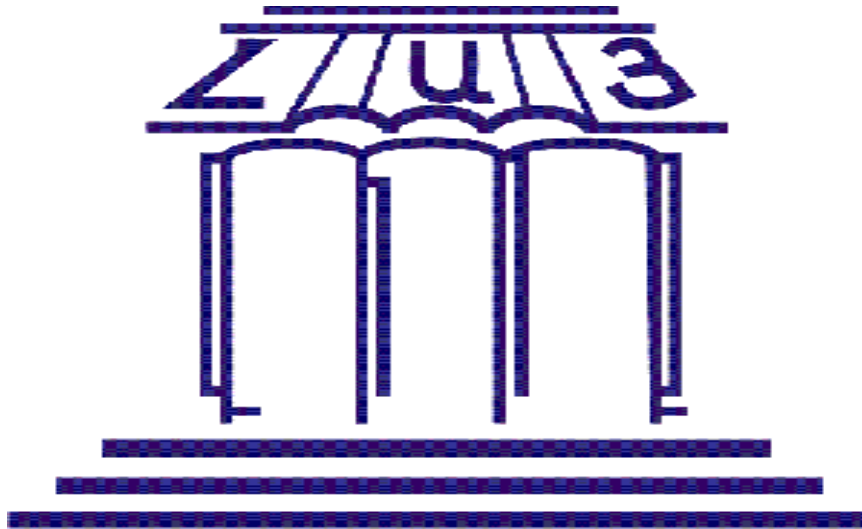

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Len
2104

1999

~~Երևանի քաղաք~~

~~Արդի~~

ՇԱՀԵՆ Ի ՍԻՊԻՐ

ՀԱՅԿԱՆ ԳՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱՆ ԳՆԱԴԱՐԱՆ

ՇԱՀԵՆՆ Ի ՍԻՊԻՐ

ԿԱՄ

ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅԸ

ԳՐԵՑ

Ս. ՏԷՐ ՍԱՐԴՍԵՆՑ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1877

1721.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՄԷԱՐԻՖԻ

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ سنک رخصتہ
طبع اولمشر

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ԱԶՆՈՒԱՓԱՅԼ

ՄԱՓՐՈՒՀԻ

ՏԻԿՆՈՋ

Մ. ԽՍԱՅԵԱՆ

ԴՍՏԵՐՆ ՊԷՅԼԻՐԵԱՆ

ՈՐ

ԵՐԵԿՈՅԷՆ ՏԱՏ ԱՌԱՋ ՔՆԱՅԱԻ

ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՇՈՒՅ ԱՐԹՆԵԱԼՈՒ ՅՈՒՍՈՎ

Զմայրն, զոր բազումք լացին եւ կուլան
եւ իմ սիրտն լիլած է եւ ես լալ կուզեմ,
Զմայրն կատարեալ, նուազն նուաղեալ,
Դաշնակն խորտակեալ, զԹաշունն նետահար...

72104-60

3/8 2410

Այլ 'ւ ի սիրտս քանց զկուժ կոտորեր
Քանի ջուր լնուն կու տանի.

Երբոր սրտեր կը վշրուին

Անդիմադիր զօրութենէն,

Մարդիկ միայն լալ կարող են

Իբրեւ մանուկ անզօր անկար.

Քանզի մահուան առաջ մարդն

Մանուկ տկար է անպաշտպան,

Լացն է միայն իւր օգնական...

Ա՛ղէ, խորհեցէք եւ դատեցէք,

Թէ սպանանողն մահապարտ է,

Ո՞վ համար պահանջեսցէ

Ի սկզբանէ մեռելոց ցարդ.

Մեռելոց առհասարակ

Որ երբ ծնան անմեղ էին

Եւ մեռան նոյնպէս անգէտ

Իրենց դալուն եւ գնալուն...

Որք դեռ հազիւ թռան ծնարանի վանդա-
կէն,

Քնարանի վանդակին մէջ շունչ առին...

Այլ մահ՝ չարին գործիքն

Ի՞նչ բան ունի Աստուծոյ ձեռք,

Ի՞նչ կը պակսէր Մեծէն յԱստուծոյ,

Եթէ այս կեանքն առանց մահու նա մեղ չնոր-
հէր,

Եւ մենք՝ նեղսիրտ մարդիկ,

Տրտնջելով մերթ չասէինք,

Է՛հ, կեանքն էլ մահն էլ իրեն լինէր...

Զի այս փոքր հաճոյք.

Փոխարէն չէ այն մեծ ցաւին...

Զինչ կու խօսիմ.

Ողբերգութեան թատր է աշխարհս,

Մէն մի մարդիկ դերասանք են

Պէս պէս դերով մահ կու խաղան,

Որոց Աստուած հանդիսատես կայ միայն.

Ինչպէս կայնես յՈվկեանի ալին

Խիճ աւազներ ցրուես ի ջուրն.

Ինչպէս լերանց բարձունքէն

Քարեր գլորես իջնան ձորեր.

Ինչպէս կոխես անհոգ կանցնիս

Մըմանց կարւանն աշխատաւոր.

Այսպէս քար մարդն խաղալիկ է

Մեղ անծանօթ հաճոյքներուն...

Խորհեցէք եւ դատեցէք.

Դեռ ծաղկահաս է այս Տիկինն.

Դեռ իւր կենաց առաւօտն է,

Արշալուսոյ շաղսփն շաղեալ

Յօղովն ցօղեալ վարդի թուփ մ'է.

Կրակ ձգել կանանչ կանանչ այդ թուփն վա-
ռել

Միթէ մեղք չէ...

Մեղք, է մեղք է դուք ո՞վ որսորդք,

Պահ մը հրացաննիդ ի վար դրէք

Մի, մի զարնէք այն եղնիկին

Որ անմեղուկ կաթ տայ ձագուռն.

Խնայեցէք այն տատրակին,

Որ կտուցն իւին փութայ ի բոյն.
Որպէս զի մենք կրնանք ասել,
Ո՛վ քանի՛ արդար է մերթ
Մշտասխալ դրական օրէնքն,
Եւ քանի՛ անիրաւ է,

Միշտ անսխալ բնական օրէնքն...

Մայր է Սա ձագունս ունի իւր շուրջ
ծուարեալ,

Դեռ մինն ի գիրկն, մինն ի ձեռին
Միւսն ի շուքէն չկարէ զատուիլ.
Եւ դեռ նուէրքս չի սխառաստած
Ինքն ի նուէր գնայ առ Աստուած:
Սայրասուր սուսերն սիրտն սրահար
Արար յեղակարծ.

Երբ ինքն անմեղ կաթ տար ձագուն.
Հետ այն կաթին արիւն խառնեցաւ
Յետ այն արեան մանուկն կուրծքէն վար
լնկաւ.

Նետն ի սիրտ խոցեալ առաւ ու թռաւ...

— Այլ ո՛ւր խոյանաս յերկինս ի բողոք

Թէ թօթալիւն զնետն...

Նետն դու կրես, այլ ցաւն զգանք մեք:

Եւ ձագունք դեղին կտուցք

Վիղ ծուռ մնացին աչք մօրն ձամբան

Ճիւ ճիւ բնելով կու կանչեն

Մա՛, Մայ, Մայր, եկ, եկ մայր նետահար...

Եւ շատ կը վախեմ թէ այտերն մանկանցն
վարդաթերթեր

Շուտով թռչնին

Երբ մօրն համբոյրք կը պահասին...

Կին էր Նա՛ մարդ կատարեալ,

Իբր օրինակ կնոջ բարձրութեան.

Տիկին էր Նա՛ տնաչէն յոյժ.

Ճոխութեան մէջ պարզակենցաղ,

Այլ 'ւր մայր էր դաստիարակ.

Հարիւրաւոր գրենոց ընթերցմունք

Էին միայն իւր զբաղմունք.

Շատ կը խնամէր նա աղքատներ

Մանաւանդ ի Հայրենեաց աստ պանդուխտ-
ներ:

Կը յիշեմ օր մ' բազմախորտիկ սեղանին վրայ

Երբ աղքատ մայր մ' զգուռն զարնէր,

Այս մօր սրտէն հրաշունչ մ' կենէր.

Եւ արտասուօք կըսէր.

«Կամ այն աղքատներն աստ բերելու է

կամ այս սեղաններն խորտակելու է»)

Բանաստեղծ էր այս մեծ Տիկին

Աստեղց, լուսնոյ հետ կը խօսէր

Վարդին ու զումրին,

Տերեւի, սօսափիւնի

Եւ զեփուռի լեզուներէն կու հասկնար:

Բարեպաշտ էր, այլ հիւացմամբ հաւատացող,

Միտքն բարձրաթռիչ խոյանար մերթ

Յանվայրափակ յերկինս ի վեր,

Յանհունութեան մէջ դեգերէր

Եւ աստղերէն անմահութիւն կը պահանջէր.

Զի աստեղք վիայք երաշխաւորք կանուանէր:
 Հնազար արիստոս որ բնութեան
 Սոյն սոխակի ծայնն շուտ կտրեցաւ.
 Գարնան մէջ տերեւաթափ նա խամրեցաւ...:
 Իրաւ մեռաւ մայր Մաքրուհին,
 Ո՞չ դեռ երէկ ընդ մեզ էր նա...:
 Յիշեցէք զինքն յիշեցէք
 Երբ աստղ արեւ դուք կը տեսնէք,
 Երբ բարձր խնդրոց վրայ խօսէք,
 Երբ Հայաստանն դուք կը յիշէք.
 Յիշեցէք զինքն յիշեցէք,
 Երբ հազուադիւտ մայր մ' կը տեսնէք...:
 Իսկ դուք Մանկունք անմեղունք
 Դեռ եւս անգէտք ձեր մօրն մահուն.
 Սպասեցէք, սպասեցէք
 Եթէ այսօր նա ուշացաւ,
 Վաղ մենք շուտով իրեն կը հասնինք.
 Վաղն հեռու չէ,
 Վաղն ալ արդէն այսօր է.
 Մի՛ այլ հարցնէք
 Թէ՛ Մայրն ո՞ր է.
 Նա փակ տան մ' մէջ կը հսկէ.
 Իսկ այդ տնակն գաղտնիք մի է,
 Անոր բալնիքն իմաշափայտն է.
 Թառեցէք ինչին ի թեւս,
 Յոյսն եւ հաւատն ձեզ պահպանէ:
 Այսուհետեւ կրկին սիրով
 Փարեցէք զլանջօքն ձեր Հօր,

Եւ զթեւս արկէք զուլամբն
 Որպէս բաղեղ պատեալ զնովաւ.
 Նա որ ոչ միայն Հայր է,
 Այլ եւ Մայր է աղեխորով... (1)

(1) Մասիս լրագրոյ մէջ հրատարակուած)

ՄԵՐ ՇԱՀԷՆՆ

Գուցէ ոչ մի գրուածք այնչափ հզօր ներ-
գործութիւն չեն կարող ընել հասարակաց
զգացմանց վրայ, որչափ կազդեն վիպասա-
նութիւնք: Եւրոպական վէպերը այսօր զաշ-
խարհ կը յեղափոխեն:

Եւրոպական վիպասանութիւնք եւրոպական
կեանքէն առնուած, ընդհանրապէս եւրո-
պացւոց համար կը յօրինուին եւ իրենց հա-
մար առանձին վիպական ուղղութիւն եւ
օրէնք ստացեր են:

Հազիւ ուրեմն սկսած մեր ազգային հայ-
կական վէպերը, իբրեւ Ասիական ազգի մը
կենաց երեւոյթներէն առնուած, հարկաւ եւ
սա իրեն համար առանձին ուղղութիւն ու-
նենալու է, երբ ազգային դպրութեան այս
կարեւոր ճիւղը երթալով մշակուի մեր մէջ:

Ուստի այն օրէնքը՝ օրինակի համար, որ
Գաղիական վէպերու մէջ անհրաժեշտ է, չեմ
կարծեր թէ Հայկականին մէջն էլ մի եւ նոյն
օրէնքներն անյեղլի պահել պարտաւոր ենք:
Վասն զի մենք Հայ ենք, անոնք Գաղիացի-
այլ է մեր դպրութեան եղանակն ու ոճ, այլ
է անոնցն:

Ձայս ասելով չի կարծուի թէ յառաջիկայ
գործոյս կատարելութիւնն պաշտպանելու սը-
նախառութեան կը յարիմ, ոչ երբէք, ես կը
ջանամ ճանաչել անձիս անձուկ չափը եւ դի-
տեմ գործոյս անարժէք արժէքը, որուն մէջ
միայն աշխատութիւն եւ պարզ զգացմունք
պէտք է որոնել : Արդէն իմ գործը երբէք
չեմ կարող նմանութեան բերել Եւրոպական
վիպասանութեանց այն բաղմաթիւ հիասքանչ
գործոց հետ, որոց փոքր ինչ նմանելու հա-
մար ոչ միայն ես, այլ դարերով առաջ իմ
նախնիքս յԵւրոպա ծնանելու էին :

Այլ մենք Ասիացի Հայ մարդիկ ենք, մեր
գրածը Հայու կեանքէն առնուած Հայու հա-
մար է. ուստի պէտք է որ մենք՝ գրող եւ
ընթերցողը իրարմ լեզուէն հասկնանք, իրե-
րու վիճակը կշռած լինինք եւ այնպէս դա-
տենք գործերն եւ գործողները :

Ըստ իս հոգ չէր առ այժմ եւ շատ ներելի
էր, եթէ Հայ մարդն այս տեսակ պարագա-
ներու մէջ մի քիչ ազգային նախապաշարում,
դու ասա մոլեռանդութիւն գործածէր եւ ա-
սէր. « Ինչ որ Հայու է, նա լաւ է » :

Իմ ամենատիրելի Աղգիս Համար պատրաս-
տած այս աշխատութեան նուէրն ալ կու
նմանի դեռ նոր ոտք ու լեզու ելած այն
մանկան, որ իւր հօր հետ ծաղկալից պար-
տէզ մը ելէր զմայլէր յափշտակուէր, բայց չէ

կարող ծաղկներ քաղել, այլ երիցուկ կամ
սվրուկ խոտի տերեւիկ մը կու քաղէ եւ իւր
մանկական թաթիկներով իր հօրն կը պարզէ ի
նուէր. եւ հայրն շատ կու սիրէ այդ նուէրն
քանց պարտիզի զմէն ծառ ծաղկունք, քանց
զվարդն ու շուշան, քանց մանուշակն ու
ռեհան :

Քանի մը խօսք ալ գործոյս նիւթին, նպա-
տակին, ոճի եւ լեզուի մասին :

Այս գործը դրեթէ անուամբ միայն վէպ
է. ասոր նիւթը Շահէնի կենաց պատմու-
թեան հետ ազգային հին եւ նոր կենաց մի
քանի պատկերներն նկարելն է. Շահէն մեզ
ժամանակակից մարդ է, ուստի եւ իրեն պա-
տահարաց պարագաները մեզ անծանօթ չեն
խալառ :

Այլ եւ յայտնութիւն մ'է սա այն ահաւոր
խրամ սկանին՝ որոյ մէկ ծայրն ի Սիպիր
միւսն ի Շատախ կը յանդի, եւ ուր այս ան-
դունդէն խուսափողն այդ ծուղակին մէջ
կանհետի :

Սովաւ կը տեսնուի մեր Հայրենեաց դաւալը
իւր քրտնաշաղախ խոփին վրայ սրախողխող
եղած :

Սովաւ կը տեսնուի մեր ժիր մշակին հնձած
խոտ ցորեն կրակի տրուած պրած ու մընձ-
րած, անոր կանաղ կլուզ ճժերն անօթի թոր-
կած :

Սովաւ կը տեսնուի մեր տարտաժար պա-
ռաւ մամերաց եւ խոշտանդեալ մարց եւ քերց
չարաչար կենաց վերջին վայրկեաններն .

Սովաւ կը տեսնուի մեր աշխարհէն աստ
կաբիւ կաբիւ կանանչ կտրիճ, վիզ ծուռ,
սեւ շիվար բեռնակիր եղբարց ծանր նըք
տըքի պատճառն ու վախճանն. եւ ի սփիւռս
համայն տարագրեալ Հայոց կեանքը, վարքն
ու բարքը :

Սովաւ տեսանի՝ մեր աշխատասէր մեղուաց
բոցն բրով սրիշակ աւերակ դարձած եւ
մեղուացն ցրուիլը եւ մեղերն եւ հայրենի
լերանց եւ դաշտաց ծաղկներն պիծակներու
բիծերովն փճացած :

Հօյրենի վիրաց այս պատմական վէպին
մէջ, ոչ ժան վալթան, ոչ Ռօտէն, ոչ ժագ
Ֆէրրան կայ, ոչ Ռօտօլֆ եւ ոչ ասոնց յա-
փըշտակիչ ոլորպտոյտ եւ մանրամասն պա-
տահարները, որ չատ անգամ թատերաբեմի
վրայ ներկայացնելու յատուկ նպատակաւ
պատրաստուած կը լինին : Մեր վէպը պարզ
է, վասն զի մեր կեանքը պարզ է :

Գործոյս գլխաւոր նպատակն, որչափ կա-
րելի էր մեր պէտքեր եւ վէրքերն յերեւան
հանել եւ զանոնք հոգալու ճարը փնտռելն է :
Միանգամայն խօտապահանջ չենք այնչափ,
վասն զի կը տեսնենք մեր աչքով, ինչ որ
մարդիկ ժամանակի ձեռքով չեն կարող կա-

տարել . ժամանակն մարդոց ձեռքով անա-
կընկալ արագութեամբ հրաշքներ կը գործէ :
Այլ միայն ժամանակի անպայման դիպաց
հրաշալեաց կարելի չէ ձեռք ծոց դնելով
սպասել . մենք մեր հաշիւն անիոյթ առնե-
լու չենք, ժամանակն էլ թող իրեն հաշիւն
տեսնէ :

Իսկ գործոյս լեզուն եւ ոճը ի սկզբան խառ-
նակ չլիով պիտի երեւի ընթերցողին, որ իմ
ներքին բազմակողմանի նպատակաց տակա-
ւին խելամուտ չէ եղեր :

Մեր աշխարհաբառ լեզուի անկերպարան
փիճակն արդէն յայտնի է, թէ եւ ընդունուած
լեզուն կրնայ համարուիլ մի քանի գրագիտաց
գործածած աշխարհաբառը . սակայն մենք
անոնց լեզուաւն ալ չի գրեցինք, զի մեր
գրածն ուրիշ բան չէր, այլ ազգային վէպ .
եւ ազգային վէպ մը հասարակաց լեզուաւ
գրել պէտք է . բայց դժբաղդաբար ոչ մեր
հասարակութիւն մէկ բարբառ ունի, եւ ոչ
մենք լեզու մը, որ հասարակաց համար լինի :

Գործոյս աշխատաւորն ալ որչափ մասնա-
ւոր հետաքրքրութիւն ունեցեր է ազգային
այլ եւ այլ հնութեանց՝ մանաւանդ գաւառա-
կան լեզուաց մասին . բայց տեսնելով որ գրե-
թէ մէն մի գաւառն իրեն առանձին լեզու յօ-
րիներ է, չլիւեր չուարեր է թէ արդեօք այս
լեզուաց խառնակութեան մէջէն որն առնել

եւ գործածել պէտք է այս վէպին համար:

Թէ եւ մտադիր էինք մեր Շահէնը իւր կնարի՝ Շատխու լեզուաւն դրել. ի վերջոյ խորհեցանք թէ եւ հնախոյզներուն փոքր ինչ աւելի ծառայութիւն մը ըրած կը լինինք, այլ զայն ոչ միայն Պօլսեցին՝ գուցէ եւ վանցին իսկ դժուարի հասկնալ:

Եւ զի շատ կը սիրէինք մեր մանկական օրօրան վասպուրականի բարբառն, ուստի անոր բառերն ու ոճերն ալ մերթ գործածելով բարեխառնեցինք սոյն գործը: Չի մոռնանք ասել թէ՝ Եւրոպական ոճերն էլ տեղ տեղ կարկտնել ուզեցինք, որ մեր Եւրոպական ճաշակի տէր ընթերցողներն չի զայրացնենք ու տաղտկացնենք մեր գեղաւարայ ճաշակներովն: Իսկ գաւառական լեզուի եւ ոճի գործածութեան ընտրութիւնն կրկին նպատակաւ է. նախ որպէս զի Շահէնի հայրենակիցներն ալ իմանան անոր սլառմութիւնն. երկրորդ հնադիտական եւ լեզուաբանական ճիւղովն զբաղող բանասիրաց փոքրիկ ընծայ մի բերել սովաւ: Եւ որպէս զի մեր գործածած բառերն հասկանալի լինին ամէնին՝ զրքոյկիս վերջ բառարան մը դրինք, ի բաց առեալ այն օտար ծանօթ բառերը զոր հայացնելով կը գործածեն:

Շատ ուրախ ենք, որ օր ըստ օրէ գաւառական լեզուներն հետազօտելու կարեւորու-

թիւնն կը տարածուի մեր մէջ. վասն զի սովաւ մեր ազգային կիսատ ու կրճատ դպրութիւնն կարելի է լրացնել: Այս ճաշակի զարգացումն մասին մասնաւորապէս պարտաւոր ենք աղգային գրագիտաց ոմանց, յորոց առաջիններէն են պարոնայք Նազարեանց, Մ. Էմին, Ք. Պատկանեան, Մ. Աղաբէկեան, նա եւ բարեյիշատակ Արովեան եւ Յալալէրտեանցն:

Պարտաւոր ենք նաեւ մեր հայրենակից բազմարդիւն Հօր երկանց արդիւնաւոր զաւակ Հ. Գարեգին Սրուանձտեանցին, որ մերթ հայրենի աշխարհէն խաղաբեր Աբօն-էի խոյացաւ առ մեզ. մերթ Շահն Շահաբշահ, մերթ հնախոյզ իւր Հնոց Դրոյն. մանաւանդ մերթ մշակ անխոնջ Գրոյ Բրոյն առած զըջով ու բրջով մեր խաղանացած գրական դաշտն կիջնայ, կը վարէ կը հերկէ եւ ի վերջոյ Մանանայ կը ցանէ անոր մէջ. Աստուած պըտղաբեր առնէ այս տեսակ սերմն ու սերմանողն:

Բերկրութեամբ կը յիշեմ նաեւ եղբարցս՝ Հայրնապետ-Յիւն Հոյսց գործոյն հեղինակ՝ Երեմիա սրբազանի հայրենական հնութիւնքն հաւաքելու մասին ունեցած եռանդն եւ աշխատութիւն. մանաւանդ եղբայր Արիստակէս վարդապետի Պանդուխտ վանքին. գործ մը որ վանայ ամենաճիշդ լեզուաւ եւ ոճով գրուած է:

Ահա ասոնց աշխատութեամբն եւ այլոց
մշակութեամբն կը յուսանք որ մը չէ որ մը,
գոնէ չէնք շնորք պատմութիւն եւ լեզու մը
կունենանք. զի ասոնք ազգի մը գոյութեան
գլխաւոր տարրերն են:

Խօսքս կը վերջացնեմ, խնդրելով մեր ազ-
նիւ ընթերցողներէն որ ազգային դպրու-
թեան մանուկ դպիրն լքանելու աններողու-
թեամբ չի կարգան սոյն գրքոյկը, մինչեւ որ
գրողն եւ կարգացողաց մեծ մասն ի միասին
դարգանան:

ՇԱՀԷՆՆ Ի ՍԻՊԻՐ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ա. ՊԱՏ. ՇԱՒԻ ԳԱՐԸ

1721/

ԱՐԱՄԱՐԱՅ կըզոյն մէջ. կանանց
կիրակուան լուս աղօթարանն դեռ
չէր բացուած. ոչ ժամհար Մահտեսին կոչ-
նակ զանգակ զարկած, ոչ միաբանից դրան
խուցերուն օթակ մը թըրըխկացուցեր, ոչ
էլ լուսրար Սրբազան Տաճարի դարպասին
կանթեղ մը վառած էր: Մէկէնմէկ ճգնաւո-
րաց թաղի անկեան խուցի դրան ճրխանն ճը-
ռաց. ճռաց թէ չէ, մութ խաւարի մէջ ստուե-
րի պէս մարդ մը դուրս սողաց: Այն օվա-ա-
դամի գիշերուան մէջ ճրաղի պէս վառուող
միայն երկու աչքեր փլխտացին. աչքեր՝ որոց
մէջ կատղած յուսահատութեան պծառները
հեռաւ այն գիշերն ու մութը վառել մրկել

կուղէին. այդ շուք թէ մարդ ահաւոր երազի մը արհաւիրքներէն զահախորած կերեւէր, որուն դուրս թռնելը զգուշութեամբ իր չորս կողմն իրիշկել, երեւնալն ու չերեւնալը մէկ եղաւ :

Նոյն յանկարծ երեւցաւ դարձեալ վանից շէնքերէն դուրս քար քոյ ճանապարհներուն վրայ. որչափ կատաղի եւ խուճապող, այնչափ եւ զգուշաւոր արագութիւն ունէին իւր քայլերը. սկսէ մը վռազ վռազ կը շտապէր, սկսէ մը խանք կառնէր անշարժ կը կենար քար կտրած. եւ այն մթնշաղաղ գիշերուան մէջ կէծակէ աչքերը ստէպ ստէպ իր շուրջ կը դարձնէր. կարծես թէ ամէն քարի տակէն աներեւոյթ ձեռքեր զինքն թէ հալածել եւ թէ բռնել կուղէին, ինչպէս ոճրագործները, որ խոյս տալ կուզեն բայց կարծես բան մ' իրենց ոտք կ'ակռկի կ'փաթթուի եւ ետ ետ կը դարձնէ. այսպէս կը շարունակէր նա իւր ընթացքը դէպի կղզոյն արեւմտեան հարաւային կողմ՝ բարձրացած քանի որ Բարը :

Բանձր Բարը՝ ինչպէս կ'ասեն կղզոյն բնիկները, սեւ ժեռ քարէ երկճիւղ գագաթով հրուանդան մի է, որոյ գագաթն ի վար ահռելի գահաւէժ ողորկ սալքսուն քարէ պատի մ' պէս վար իջած է, իւր հիմունքը զեղելով անտակ ծովու անդունդներ :

Ստուեր թէ մարդը արիւն յ

բանձր Բարի գլուխն եկաւ հասաւ շնչաստառ. ժրժնած ծամերը փշի պէս ցցուեր էին, ջրածգային ցնցում մը զգաց, սոսուռք տուաւ վրան, փշամղաւ ողջ անձը, երեսի գոյնը կապար դարձաւ, աչքերն խփեց, «ազատուեցայ» պօռաց. ազատուեցայ ձայնին հետ աներեւոյթ եղաւ. թշուառ մարդը այն ահագին բարձրութենէն զինքն խորանդր ծովուն մէջ գահալիժած էր :

Նախախնամութիւն մի պտմի ծառ բուսցուցած էր դէպ ի ծով հրուանդանէն երեք գրկաչափ վար ապառաժի պատառուածքին մէջ, որ երկար փշոտ մացառով մ' խինած, խեղտուած էր. մարդը ծովուն տակ չէր իջած այլ չգիտեմ ինչպէս ուշաթափ կախուած էր այդ մացառոտ պտմի ծառէն :

Այս այն պտմի ծառն էր, որ երբեմն միաբանից խումբը կուգար բանձր Բարի գլուխն զբոսնելու եւ իրեն խորհրդածութեան, զարմացման ու ծաղու առարկայ կ'ընէր այդ մինակ բոսած ծառը, թէ ինչպէս բուսեր, եւ ինչո՞ւ համար, եւ որոյ մէջէն ամենէն ազատամիտ կատակաբանը կը համարձակէր զայն վանական կեանքին նմանցնել ու զուարճանալ :

Մինչդեռ նախախնամութիւն, ով գիտէ ինչ հեռաւորութիւններէն մէկ մէկ փոշիներ ժողվուեր զարգնողուն քարի ձեղքին մէջ բերեր, Առտեր կղզիէն պտմի սերմ թռուցեր թաղեր

այն փոշիներուն մէջ, անձրեւէն կաթիլ մ', արեւէն շող մ' բաժին հաներ անոր, որ օր մի յուսահատ մարդու մ' յոյս ըլլայ, ազատէ Շահէնն :

Վասն զի այս Մոնթը նախախնամութեան պէտք էր տակաւին :

Լուսաբեր աստղը բանձր Բարի վրայ հասած էր. արեւը Արտօսայ կողքերէն սարի գլուխ ժողոված սեւ սեւ ամպերու մէջ քանի մը պծառները ձգած սկսեր էին հրդեհել զայն. Մոկաց Եղերովը, կապուտ կողայ անտառախիտ լեռանց, Նամրութ, եւ Սիփանայ կատարներ աղօթրան ճող ճող բացուեր էր :

Եւ Շահէնի գլխու վրայ հաղարումէկ վժոց կժոց սկսաւ. կղզոյն բնիկները՝ խէծ խէծ, ծկնկուլ, վայրի բազ ու կօտկօտ առաքէլն, աղաւնիք, արօրիկն սեւ կռիներ ու ծիծեռներ, թռչնոց երամները Առտէր կղզիէն սկսեալ կարուան կամուրջ կապեր էին Աղթամարաց քարին հետ. եւ որք նոյնպէս շարուեր շապիեր էին պտմի ծառը, առանց անոր մէջ պրպրտուած կիսակենդան արարածի վիճակն տեսնալու, որ հազար ճորով մազէն կախուած էր փոքր մի եւս ծովուն՝ մահուան մէջ խորասուզուելու :

Ծիւղ նոյն ըսպէին Շահէն ծանր ծանր մթնոտած աչքերն կը բանար, որոյ արտեւանունք բեռնաւորուած էին մահուան ծանրութենէն : Թռչնոց ձայն նոր հոգի տուեր էին

Շահէնին. յանկարծ աչքեր բացաւ այլեւս խաւար գիշերը անհետացեր, արեւը ծագեր էր. եւ երկինք եւ երկիր նոր կերեւէր իրեն. ծովն մէկ ժամ առաջուան պէս փրփրադէզ սեւ կապուտ դնողներով չէր խռովեր կղզոյն խաղաղութիւնը, ոչ եւս երկնից երեսը սեւ սաւանով սեւաւորուած անյոյս էակի մ' յուսոյ աստղ մ' ցոյց տալ կը զլանար. — Բայց չէ. աստղիկն անգամ չուզեր սեւ սուգ սրտին փոքր ինչ լոյս ծագել, երբ երկինք մթադնած խռոված է. եւ երբ երկինք կը խռովի, օդ ջուր հող քար վայտ ամենքն ալ ահաւոր եւ սպառնալից կը լինին եւ այս ամէն հողէ կոշտի մ' կաւ կռէթի մ' դէմ մաքառելու վրէժ լուծելու. եւ երբ կ'ասես ահա կռէթ փչրեցաւ, հալեցաւ կորաւ շամանդաղը, նոյն պահուն կը կանգնի յաղթանակաւ, երկրին եւ երկնից կը սպառնայ. Այսպէս Շահէնն յաղթական սպառնալիքով շարժեցաւ եւ նախ երկինք նայեցաւ իբրեւ բացարձակ տէր իւր կենաց ու մահուան, յետոյ արհամարանօք աչքը ոլորեց ծովուն վրայ. արտասուաց ջուխտակ կաթիլները խիստ քացախի պէս քար կտրած այտերու վերէն վար թափեցան խրխրելով անոր թուշերը, եւ քիչ մ' վերջ ժպիտ մը յաջորդեց. արտասուաց պուտերը իւր կենաց ամենադառն յիշատակաց ամբողջութիւնն էր, ժպիտը կենաց նորոգութեան յոյսը եւ մահուան դէմ կծու

երգիծանութիւնն: «Պէտք է ասլրիմ մամուաց, Աղթամարայ Մոնթը, որպէս թէ ինքզինքն գտնալով՝ չէ՛ չէ՛ պէտք է ասլրիմ:» Յուսահատ մարդուն աչքերը պատահամբ դէպ ի ծով սեւեռեցան, սոսկաց այս անգամ. կեցած տեղէն ուշիկ մը վեր բարձր քարի գլուխ նայեցաւ, չափեց չափչափեց անոր եւ իրեն միջնորմը եւ ծովու սարսափելի անջրպետը: «Հայ Հայ կորայ յոյս չկայ, բայց փորձեմ, ծովու անդունդներն աւելի մօտ կ'երեւիմ, ասաց, եւ օրհասական յանդգնութեամբ դողդողալով եւ զգուշ ծառէն ու մացառէն ոտքը քարի պատառուածքին մէջ տեղաւորեց, դէպ ի վար նայել չէր ըլլար, այլ միայն վեր, վեր երեք գրկաչափ հեռու պէտք էր ելնել. ելնելու համար թռչուն մ' սողսողիկ կամ վէրի ըլլալու էր, բայց միթէ Մոկաց եւ Շատախու ձժերը անոնցմէ վա՛ր կը մնան. «Ես սըբ խաչ, ես Սարի սըբ Գէորգ կանչելով խաչակնքեց զինքն եւ օձու պէս վեր սողաց պուպուզեցաւ նստաւ քարի գլուխը: Շահէնն ազատուած էր:

Բայց ո՞վ էր Շահէնն եւ ինչ իւր ուն բունը: Ինչպէս յայտնի է ընթերցողին սա Աղթամարայ Մոնթն էր, քսան երեք տարու կանանչ կտրիճ չըմալ երիտասարդ մը, թխաթարթիչ ու մեծ աչուի, հաստ ու երկար կամարածեւ իրար կցուած ընթուիններով. թրի հարուած մը լայն ճակտի կէսէն դէպ ի գագաթն խոր

ակօս մը բացեր դուցէ՛ մինչեւ պուճուճակն հասեր էր, թխաչէկ ու երկար պէխերը տընպուղ այտերու վրայ ոլրած եւ մուրուսն երեսաց եւ ծնօտի հետ կղակն ալ ամբողջ ծածկերէր բրթոթ ընդարձակ կուրծքի մազերուն հետ խառնուելով: Շահէնն կոթղքով եւ էրկնապաժ էր, արմուկէն վար ձեռաց ձախ պլակն վրայ դարձեալ սուրի հարուած մը կրեր էր, որով ճկոյթի ջիղը կտրատուելով, այն մատը չորցած փայտի պէս ցցուած կեցեր էր անշարժ: Այս տեսակ կաղմուածք ունեցող մարդիք տոկուն, արի, յանդուգն, զգայուն եւ խորամանկ կըլլան եւ այս յատկութիւնք արդէն բնական են Շատախցոյց:

Այս պահուն բանցր քարի տեսարանն այնչափ հիասքանչ այնչափ զարմանազան էր, որ կարժէ ընթերցողին նկարագրել փոքր ինչ, վասն զի երկրի մը տեսարան ու կլիման տեղւոյն բնակչաց կենաց ու վարուց, հետ սերտ կապակցութիւն ունի, եւ արդարեւ բանցր քարի տեսարանն ինչպէս կ'ասեն բնիկները հողին ոտք, փայտին ձեռք, քարին լեզու կուտար, ո՛ւր կը մնար ուրեմն մեր Շահէնին, որ իսպառ փոխուած չը լինէր, որ վաղ եւս զղջացած չըլլար անձնասպանութեան սոսկալի փորձին վրայ. մէկ ժամ առաջ ոճրագործութեան քարը ասպառալի քար դարձեր էր այժմ եւ պոմի ծառն'իւր նախախնամութիւն, այնպէս որ անոր

վրայ կը նայէր մէն մի ըսպէին երախտագիտութեան զգացումներով զեղուն, սուրբ եւ պաշտելի էր այն ծառը: — Պէտք չէ զարմանալ թէ ինչպէս կարելի է մարդոց այնչափ յիմարանալ մինչեւ քարին ու փայտին Աստուած շինել ու պաշտել. զի այնպէս պատահարներ կան որ գուցէ ամենէն չաղակրատը այդ բանին կը խոնարհեցնեն, եւ այն որ երկինք հայել իրեն յիմարութիւն կը համարէր, երես քարերուն քսել փառք կը համարի, եւ այս պարագաներուն մէջ երբեմն տգէտ սնոտիապաշտն եւ իմաստասէրն հաւասար վիճակ կունենան: Եւ ինչ են մեծամեծ արանց հրապարակներու մէջ կանգնած մարմարէ կամ պղնձէ արձաններն, որուն ամբողջը այնչափ համակրութիւն կը մատուցանէ. բայց այս պարկեշտ կռապաշտութիւն է, ներելի է:

Շահէնի հոգեդարձի ժամանակը արեւը մինչդեռ հազիւ Արտոսայ սարի գլուխն ոսկեզօծած էր, այժմ վանայ հրաշալի ծովուն վրայ դիզուած բարդ բարդ ամպերու գողորշիքներուն վրայ արշալուսոյ ցոլմունքներ սփռած էին, եւ ծովը մեր երկրի տէգէլք դացող պառաւանց դժոխքի մէջ տեսած արընէ ծովն դարձեր էր: Այս այն հմայող ծիրանի ծծղուն ծովն է, որ աշխարհակալուհի Շամիրամին սիրտը դողցաւ, այն վատշուեր սիրտը, որուն մէջ Հայոց աշխարհի գե-

ղեցիկն ընկղմեր խեղդուեր էր. եւ ծովը երկու եղած էր, մինն ոսկեղէն մինն արծաթի: Իսկ բարձրագունին Սիփանայ էրկնախլունձ գաղաթին վրայ եղած ճոշ պզտիկ լճերուն մէջ արեգական ճառագայթները արեւու կըրկներեւոյթ մ' յառաջ բերած էին: Նոյնպէս Գրգուռ ու Նէմրութ, Ընձաքեարս ու Կապուտիողայ անտառախիտ սարերը, Մոկաց ու Շատխոռ քարուտ ու բարձր լեռներ եւ վարագայ Ասողկան բերդն ու Գալալիան ջահի պէս կը վառուէին հեռուանց Աղատաց երկիրը Արծրունեանց տունն լուսաւորելու: Հրաշազան երեւոյթներէն մինն էլ այն էր, որ վարագայ սարի ջուխտակ գագաթան ահագին պատառուածքէն հրեղէն սիւն մի ի բարձանց կը ցողանար ծովու սրտին մէջ, արշալուսոյ կրակովն վառուած ամպեղէն ծովէն ի ներքս թափանցելով իւր շողշողուն ճառագայթները. իսկ վան քաղաքը այս բարձր լեռան ստուերի տակ այնպէս մըժ մառախուղի մէջ մըճճած կը կենար. հրեղէն սիւնը այս ստուերէն վեր ճառագայթած էր: Ոչ միայն այսչափ կերեւէր բանձր Քարէն, այլ ամբողջ աղատաց երկիրները՝ Ապահունիք, Վարաժնունիք, Խոռխոռունիք, Քաջբերունիք, Բզնունիք, Ռշտունիք, Տոօր եւ Ագբերանին, որ բազմաթիւ լեռանց չղթաներով չըջապատուած են, եւ իրենց մէջն ունին ծաղկալից ու պտղաբեր

դաշտեր ու հովիտներ, ձորձոր ծմալներ մեծ պղտիկ դետեր, առուներ, եւ բլուր չէն գիւղեր, հազար վանքեր ու ժամեր, բայց եւ շատ աւերակ քաղաքներ, դիւղեր, պրով պրիշակ բերդեր ամուրներ, Արձէշն ու Մանձկերդ այս երկրի բուերն են...

Շահէնն այս ամէն կը տեսնար կը յիշէր ու կը յափշտակուէր, եւ անձնասպանութեան յիշատակն երթալով ահռելի սոսկում կ'ազդէին իւր վրայ: Այլ եւս կեանքը քաղցրացած էր, եւ երբ այս զմայլման եւ սոսկման մէջ կը տարուբերէր իւր ուշադրութիւն գրաւող անմեղ դէպք մը զինքն իսպառ կերպարանափոխեց: Շահէնի կախաղան ու փրկարան պտմի ծառին մօտ, նոյն ժամայն զոյգ մ' արու եւ էգ ուրուր թռչուն իրենց բոյն կը կարգադրէին կաւով խիլ խուտոյով, եւ հաւկիթները անոր մէջ տեղաւորել կ'աշխատէին, որովմեր Շահէնի փակ լեզուն բացուեցաւ:

«Հազար հող վէր մեր գլխուն, մենք այս թռչուններուն չափն էլ չկանք, որ Աստուծոյ տուած կեանքը մեզմէ աղէկ գիտեն գործածել. ասոնք կ'աշխատին, բոյն ունին, օգնական ընկեր ունին, սէր ունին, ձագեր կը յարուցանեն աշխարհի մէջ իրենց նման յիշատակ թող կուտան. մենք վանքականներս մարդ ենք աղամորդի, ոչ բոյն ունինք մեր աշխատութեամբն, ոչ օգնական ընկեր, ոչ սէր, ոչ աշ-

խարհի վայելչութիւն, մեզի համար ամէն բան մեռած է, եւ մենք ամէնի համար մեռեալ համարուած. բայց ինչո՞ւ, ո՞չ ապաքէն մենք կենդանի ենք, կուտենք, կըշարժինք ձեռք ոտք ունինք, ինչո՞ւ միայն խեղճ ժողովրդեան որբ եւ այրիներուն դառն քրտինքով վաստկած արընչաղաղ հացի պատառը պարկեշտ մուրացկանութեամբ ժողուելով չասեմ յափշտակելով, կը նստինք կուտենք: Ինչո՞ւ համար, ինչ փոխարինութիւն օգնութիւն կընենք ատոնց հազար տրտունջներով միայն ծով պահէ Սաղմոս, Նարեկ, ժամ ու աղօթք ունինք, յետոյ յետոյ, դարձեալ Սաղմոս Նարեկ դարձեալ ժամ պատարագ. եւ եթէ այս փոխարինութիւն մ' օգնութիւն մը կընայ համարուի, ինչո՞ւ ժողովուրդը վիճակի փոփոխութիւն չի կրեց մինչեւ ցարդ. ինչո՞ւ անոր աշխատութիւնն արդիւնաբեր չեղաւ, ինչո՞ւ Քիւրդն իւր աւար ու թաւանն չի վերջացուց, ինչո՞ւ Աղգի այսչափ անհուն աւերակաց մէկ քարն մեր աղօթքովն չի դրուիր իւր տեղը. ինչ հեռու երթանք, ինչո՞ւ համար Աղթամարայ ամբողջ թեմ այնչափ բիւրաւոր Հայ մարդոց մէջ քանի մը բահ փայտատով կարգալ գիտցող ռամիկ քահանաներէն զատ, տակաւին դեղու համար իւր անուն գրել կարգալ գիտցող մը չես գտներ: Չէ, չէ, վանքեր կենդանի մարդոց գերեզմաններ ըլլալու նպատակաւ շինուած չեն. այլ սէտք էր

աղբի վերաշինութեան գործը յաջողելու նպատակին գործարան ըլլար. քանի որ աղբը այսչափ զոհողութեամբ դարձեալ իւր յոյսն ու հաւատ վանքերու վրայ դրած է, պէտք էր վանականներ այս պատեհութենէն այս պաշարումէն օգուտ քաղէին. . . . Այսպէս խիղճս ամէն օր դիւ կը տանջէ, թէ մեր կերած հացի հաշիւն պիտի պահանջեն, թէ մենք պիտի պապանծինք, վասն զի անկերպարան վիճակով ոչ շան ենք ոչ տան. եւ եթէ իմ խղճահարութիւն միայն այսչափ լինէր, թերեւս կարելի ըլլար մեքենական ունակութեամբ բնութանալ, այլ քան զայս առաւել անհանդուրժելին կայ, ամեն բոլի գիշեր ու ցորէի, պէտք է մենամարտիլ բնութեան եւ խղճի դէմ, պէտք է ինքզինք խաբել թէ մարդ չենք, թէ այս աշխարհի վայելչութիւնք վանականաց համար ստեղծուած չեն, թէ աշխարհի մարդիկ հոգի չունին, եւ միայն մենք փրկուած ենք. Ո՛չ ասպէս աշխարհական մարդիկը միեւնոյն բարի Աստուածն ստեղծեց նոյնպէս եւ այս աշխարհն անոր վայելչութեան յատկացուց, եւ եթէ մենք աշխարհի համար ստեղծուած չենք, ինչո՞ւ անոր մէջ կը բնակինք, ինչո՞ւ մարդու պէս ձեռք, ոտք, քիթ, բերան, արիւն ու միւս ոսկոր ունինք. եթէ հոգւոյ փրկութեան համար է մեր այս զոհողութիւնը եւ եթէ ամէն Հայ քրիստոնեայ մարդ հոգիս

փրկեմ ասելով մեզի հետեւէր՝ վանական ըլլար, աշխարհի վախճանն չէր հասներ, որով Աստուծոյ ստեղծած վայելչութիւններն աննպատակ պիտի մնային. իսկ եթէ աղբի ազատութեան համար է մեր վանական կեանքը, եթէ մենք վանականներու ետեւ չի նայող գօտեպիւնդ զինուորներ ենք, ո՞ր է մեր ասպարէզը, ինչ է մեր շահատակութեան արդիւնքը. Պէտք է խոստովանիլ թէ մենք ո՛չ այս ենք ո՛չ այն, այլ միայնութեան, անգործութեան դատապարտուած սովորական մարդիկ, մենք մեր մէջ բանտարկեալ խղճի կալանաւորներ ենք.

Ինչո՞ւ ուրեմն արեւը լոյս տալով իւր տայ քարի մ' տակ միւս մինակ բուսնող ու չորցող անտեւմ ծաղկին, ինչո՞ւ պսպղուն աստղունք ու լուսնակ վանական խորշերուն մէջ ծագեն իրենց լոյսն, վանականի համար գիշեր պէտք է, միշտ գիշեր, որով գէթ ուրիշ ընկեր, ուրիշ վայելչութիւն չի տեսնելով կարծէ թէ մթութեան մէջ առանձին ստեղծուած մի է.

Աշխարհի երջանկութիւն, վայելչութիւն ըսուածը, ընկերով է երջանկութիւն. երբ քո ընկերով, քո սրտակցին, քո կենակցին ցոյց չի տաս, չասես՝ կը տեսնամ որչափ գեղեցիկ, որչափ խորոտիկ է այս վարդի թուփը, այս պլպուլն ու զումրին, արդեօքդու ինքնին բան

մը կըզգան անկէ, ոչինչ, յայնժամ ծաղկած քափուր վարդն ու չորցած խոնտաղը միեւնոյն կ'երեւի քեզ :

Մէկ ելնէր ինձ ասէր, կռիթ նստե քարի գաւթ կուլայ. փոխանակ ամբողջ վանականներ ուղղութեան ածելու ինքզինքդ ազատիր բաւական է, փոխանակ բանձր Բարէն զինքդ վար նետելու յուսահատ վատութեան, առ արեւդ փախիր գնահ աշխարհ մտիր, մարդ եղիր, գնահ գնահ մի յուսահատիր գուցէ Աստղիկն քեզ կըստասէ տակաւին . . . :

Պապօ, Պապօ, ինչ ասեմ քեզ ասեմ. իմ մեղք քո վիզ, իմ արիւն քո ձիւտ, ես եղ, կով ոչխար էի որ զիս մատաղ կանչեցիր Աղթամարայ, որ զիս այս գնդան թալեցիր : »

Այս եղաւ Շահէնի վերջին խօսքը. եւ մի անգամ եւս նայեցաւ դէպի պտմի ծառն ու ծովը, եւ զահլաքիւշտ ետ ետ դարձաւ, դարձաւ եւ շտապեց գնաց իւր խուց մտնելու :

Բ.

ՊԱՊՈՒ ՓՈՐՁԱՆԵՐՆ

Վասպուրական Հայաստանի ամենէն մեծ նահանգը Արծրունեանց Տունը հազիւ Պարսից եւ Թաթարաց ծուխ մուխն պնդերէն

դադրած, այնուհետեւ սկսած էր Բրդաց հրոսակներու կրակովն վառուիլ :

Մեր Շահէնի պապու ժամանակ, Շէխի պէկ, Պէտրխան պէկ, խան Մահմուտ եւ խան Աւտալ սկսեր էին իրենց օճու բոյնէն դուրս սողալ վիշապի պէս, տուտը շարժել առաթուր անել կուլտալ Օսմանեան հպատակներ, տափսաղաղ անել արարած աշխարհը եւ վշալ Փշփշալ կառավարութեան դէմ :

Այս հռչակաւոր բռնաւորներէն մինն, խան Մահմուտը քանի մ' հազար Մոկաց, Շատխու, Ճիզիրու, Պօհտանու կառկուու եւ Սասնոյ շէշախառնէր ետեւէն ձգած լեռնէ լեռ, գեղէ գեղ կարշաւէր կաւրչիտէր : Նորա շինածն շինած էր, քակածն քակած, այնպէս որ երկնից խաւքեր ձեռքէն չէին պրծներ, կըսա կանեն Պեր մամիկներ. ամէն մարդ խանի գլխովն արեւովն կերդնուր, եւ լեռներու ձորերու կապաններու մէջ անմեղ անապաւէն ճանապարհորդն շատ անգամ իւր գլուխն կազատէր արիւնկալ աւաղակներէն խան Մահմուտի գլխու վրայ երդում տալով :

Այս արեան ժամանակի մարդոց, մանաւանդ Հայ մարդոց գլուխն էլ գլուխ չէր խօս, սոխի գլուխ, որ ամենէն անարի ձեռք, ամենէն բութ դուր զանակ խանչալը այդ պաշտօն կարող էր կատարել : « Հա Հայը, հա հաւ » . վասն զի ինչպէս կ'ասէին, խաւու տէր տիրական փրճ-

ուեր կորսուեր, ինչպէս տուին տեղ քանդուեր
էրան վերան եղեր, ինչպէս արուն ցամբեր
ձեռք չորցեր փէտացեր, սիրտ մեռեր ի, որի
հար քրտի կուռօն կամ լամիւն ստէ, քո ա-
ջիւ վրիւն ունքի կայ, Բայց էլմ ինոնք կ'ա-
սէին, Աստուած ինչպէս եւ տայ եղունկ չի
տայ, անոնք որ մուշկեղտ Հայու Կուռ-
Կուռն ուստ եկեր էին, եւ իրարու մէջ գաղ-
տուկ կը փոփոսային, «Մէկ ոտաւոր Հայ, մէկ
փէտով, եօթ ձիաւոր քիւրդ եօթ եօթ կրա-
կով»։ այս առածներ բերնէ բերան էր։ Քաջ
Տէգիներ այս փորձը ցոյց տուին այն ալան
թալան ժամանակին։ Երբ խան Մահմուտը,
ով գիտէ թերեւս Արծրունեանց Տանն կրօն
աղատութեան զոհած սպահի Ոստանիին
Տըշն եօթ օրէն ի վեր պաշարած չէր կարող
առնել։ Քաջ Տէգիներ, չորս կողմէն հող,
քար, փայտ իրարու վրայ դրած կէօլօնած
Ժաշիւն պատնէշ շինած մէկ մէկ հրացան
ձեռքերնին նշան կ'առնէին, թող չէին տար
որ հրոսակներ գեղ կոխեն, սրէ անցունեն։

Տէգի կտրիճներու նշանը անվրէպ էր, ինչ-
պէս յաճախ Քիւրդ պէկերու սպահներու եւ
նէճրուներու մրցմանց մէջ հռչակուած էին,
եւ Տէգու գնտակը մէկ փարան, կոր պլիկը
զարկեր մէջտեղէն երկու բաժնած էր։ Վեր-
ջապէս ինչպէս եօթ օր, եօթ գիշեր այս հինգ
հարիւր տնւոր գիւղ պաշարելով եւ չի կրնա-

լով առանց մեծ կոտորածի առնել զարմանք ա-
մօթով թող տուեր յառաջ անցեր էր, հիանա-
լով այս քանի մ' Փլայներու կտրճութեան վրայ.
մինչդեռ ինքը կը կը կարծէր, որ իւր հրոսա-
կի ոտաց բարձրացած փոշիներն բաւական
էին խեղդամահ առնել զանոնք։ ինչի մեծ
զարմանք թէպէտանք Հայ կիները եղած էին,
Տէգուց կիներն, որք ոչ միայն իրենց էրիկ
մարդոց կամ տղոց հրացաններն կը լեցնէին,
այլ շատերն վահան կ'առնէին ձախ ձեռք բռ-
նած աջովն ստէպ հրացան կու կրակէին գե-
տին փաքուած. Տէգուց առաջնորդ Տէրտէրն
եւ Ընիէս իւր էր։

Արդէն խան Մահմուտը իւր ելուզակներու
խտճամուժը ետեւէն ձգած Մոկսէն ոչ այն-
չափ հեռու լեռնադաշտի մ' մէջ իջած էր։
Ինչպէս իւր պարզ վրանի տակ քանի մը Խան-
Կան սպահներ եւ իրեն խոլամ եղած Էլ-
Կանիւր կուշտն առած կը խորհէր թէ ինչ-
պէս Պէտրխան պէկէն ասպետամբելով Վանայ
ամբողջ գաւառին տիրէ. բոլորովին իրեն սեպ-
հականէ, «Վանայ բերդն առնել Վասպուրական
գրաւել է» կ'ըսէր։ Այս գաղտնեաց, այս ներ-
քին խորհրդակցութեան պատիւն ունէին քա-
նի մ' Հայեր, որք են՝ Սասնոյ ծուռ Մուշեղ,
Մոկաց չուստ Ասոմ, Շատխու քաթխուտայ
Մհէր եւ քաջ Ողմիւն։ Այս հայ խորհրդական
խմբակն ալ մէկ մէկ արտաքոյ կարգի յատ-

կութիւններով մեծ խանի աչք մտեր, անոր համակրութեան արժանացած էին:

Սասնոյ ծուռ Մուշեղն այնչափ ուժով կոթաբերէր, որ Մուսլայ կռուան գոմէշներու հետ քիչտիկ կու կըպնէր եւ կոտորէրէն կը բռնէր թէ չէ՝ մէկ տարեկան որթիկի պէս այնչափ սարսփով գետին կը զարնէր, որ խեղճ կռուան կը փնչփնչար ու կը մուար ճաղալէդուած տեղնստեղ հոգին կը փչէր. ոչ միայն այսչափ, Մուշեղն որչափ յուժկու այնչափ առաւել արագոտն էր, որ երբեմն խանի հետ Զէճիկի որսի կ'ենէին, եւ սա առանց զէնքի ոտքով արջերու եւ գայլերու ետեւէն կը վազէր, կը բռնէր եւ գլուխներուն վրայ կ'օմփ մի՛ կռուի մը լընցնելուն պէս՝ բաներնին կը բռնցնէր, Մոկացի Ատոմն՝ որ աւելի մեծաբերի էր յաջս խանին իր շուտութիւնով, իւր աջ թեւի տակ նստեցուցած էր եւ շատ անգամ սլարձենալով կասէր, «Ատոմը իմ աջ բազուկն է» . ամէն խորհուրդ ամէն նպատակ առանց նախ Ատոմին հարցնելու չէր աներ: Ատոմը խան Մաշմուտի Դեղիեան պատգամն էր: Ողմցին մենամարտիկ էր, այնչափ նշանաւոր զինաշարժի վահանակուոյ մէջ, որ աշխարհ արարաւի մէջ կար ու չկար Ողմցին էր: Իոկ Շատխու Մհէրն բանակի ճակատն յօրինող, ճամբաներ, լեռներ, ձորեր, կապաններ ճանչցող եւ առաջնորդող էր:

Եւ ասոր համար խանը զինքն որսկան շուն կ'անուանէր: Սակայն այս Հայկական խմբեակի իւրաքանչիւրի յատկութիւնն՝ միայն խան Մաշմուտի վրայ կը խօսուէր:

Լուսնկայ գիշեր մի էր, խանը խորհրդականները իւր շուրջն առած կը խօսակցէին, զանազան խաղերով տնաղներով ժամանակ կ'անցունէին: Խան դարձաւ դէպի Հայերն ասաց, «Հազար ամօթ մէր եօթ պարտին թէ որ այս անգամ Վանայ քաղաքն մեր ձեռք չանցունենք, Իսախը ցցէն չի կախենք քաղքի դրան վրան», կ'ասէր խան ու կերդուէր իւր պապու գերեզմանի վրայ: Երկար Եսաֆայ ծխախայտ ձեռք, կայլանի մէջն սրտով սայտով մուխ փոր կը քաշէր եւ լայն պինչերէն դուրս կուտար պալան պալան. «Ատոմ, իմ որսկան շունս, շարունակեց խանը, «Խըր ես թէպէտմ կը մնամ, չեմ գլտեր ինչո՞ւ ձեր աղղը, Վանայ լիխաններ չալիւսի հնազանդին ինձ, ու ես՝ ինչպէս որ ի վաղուց մտադիր եմ, Պէտրխան պէկէն ապստամբիլ յաջողիմ. ես այդ քաղաքն եթէ առնեմ, իմ նպատակն քաղաքի մէջ նստել չէ՛ ան, կարասա՞քարին կամ ուրիշ լիխանի մը կը յանձնեմ, որ փոխանորդարար երկիրը կ'առաւարէ. ինձի հնազանդի իբրեւ միմիայն տիրող. եւ տարուէ տարի շատ չեմ ուզեր 50 քիսայ տայ ձիկ:

Տ6, անհաւատի տղայ անհաւատ, ես քեզ

չեմասեր որ Հայեր որչափ խելօք են, այնչափ էլ անխելք. թէ դու կըսայ կ'անես, չգիտեմ ձեր գիրքերունց՝ թէ քո պատու պատուց լսեր ես թէ՛ Հայ ու Քիւրդն մէկ ակալէր եղած են ինչո՞ւ հապա ասոնք իսախի պէս մարդու մ' զիղ կը ծռեն եւ ինձմէ պիտի փախչին, Ատոմ, դու կը հասկնաս ինչ կասեմ: Աղբակու Քը Մկոն մեր ձեռքի մէջն է, անիկա խելօք մարդ է, իր ազգի իր ճշմէ աղէկութիւնն կը ճանչնայ եւ Ասորոց Մարչմանի հետ բարեկամութիւն ունի, ասոնց միջոցաւ Պաշկալացու Խօշապայ եւ Կոտորայ բերդերն մեր ճանկին մէջն են: — Որին գէտնի ձիկ լէշ, — ինչ ասեմ, ամէն բանի մը այս անհաւատ ազգը թէ որ չըլնի՝ բան մը չէլներ, այնպէս չի Մհէր:

— Ծառէտ եմ, պատասխանեց Մհէր, խան պէկեր, թիւհիւ առանց խոլամի չեն մնար:

— Ճշմարիտ է, կրկնեց Ատոմ ինքզինքը փողոկելով, խոլամ եմ, եթէ հրաման տաք մէկ օրինակ պիտի բերեմ: Դուք որ կաք մեր Հայ ազգի գլուխն ու փորն էք. իսկ Հայ՝ մեծ Խանի խոլամ մշակներ, ոտքեր ու ձեռքերն են. ոտք չըլլայ՝ գլուխն ինչպէս պիտի քալէ. ձեռքեր չըլլան՝ փորն ինչո՞վ պիտի կշտանայ:

— Ա՛, հա, հա, պըռպըթաց Խանը, տղայ, իրաւ քառսուն սատանի խելք ունիս. այնպէս բան կը խօսիս որ մարդ պատասխան չէ կա-

րող ճարել: Ո՛չ միայն մենք Քրդերս առանց Հայուն բան չենք կարող անել, այլ՝ ինչպէս լսեր եմ՝ Թուրքեր, Մոսկովներ, Աճամներն էլ ասոնց ձեռքով դործ կը տեսնան. Ստանպուլայ քաղաքն ասես, զմէն զմէն խոնց ձեռքն է. վարցանք անող՝ խանութ նստող՝ մինչեւ անգամ թաղաւորի հետ նստող կայնող՝ Հայերն են: Մինչեւ Հինտտան, մինչեւ Մըսըր դու ասան, մինչեւ Զանաճու պոճախ հասեր են: Բայց այն չէ, Ատոմ, կրկնեց Խանը, ձեր վանքերու վարդապետներու հետ ինչ անենք. ատոնք սեւ մըման պէս այս երկիր ոտնէն չում գլուխ չապկեր են, ամէն քայլի գլուխ մէկ մէկ վանք՝ տաս տաս սեւ սատանայ կայ. թող որ այսչափ աւերակ ու մեր ոչխարներուն դոմ դարձեր են. ակս, ինչ ասեմ՝ այն վարդապետներուն ասեմ, որ զձեզ չիտակ ճամբէն կը մուրցնեն: »

Խանի բոլորտիք շարուած բարձրաքօղօղ էրկնաճալահիկ ճլպլտուն շլուարով զարդարուած սպահի քրդերը՝ վանքի վարդապետի անուն լսելով, անօթի դայլու պէս ատամներ կրճըտեցին ու մումուացին չորս տեհէն: Վերի պուճախն պաղաւշ նստող մէկ մը կար, մատ եօթանասուն հինգ տարու, դեղին քթախոտի դոյնէն կճատ պխեր ու խառնափռիկ սիպտակ մուրունն չուռ էծու սլոչի ծամերուն ձեւն ստացեր էր. երեսն ու քիթ բերան

քաջմեղեմած իրար խառնուեր էր. բերնի մէջ փէկուատ ատամներէն միայն երկու հատ վերի եւ վարի լինտերուն վրայ այնպէս ցցուեր էին, ինչպէս ես ասեմ. բոտ ծառի մը կոտորած լեխուած կոճղ տաղ սարի մը վրայ, դու տաս՝ Շամիրամայ առուին փլելած թռչ-բերուն վրայ որդնոտած ստօտած հինաւորց ուռենի կը նմանէր : Այս մարդն արաբէ՛ աստառով Կոնստանտինոպոլիսէ կապտայ մի հագած, վրան աղ-նիւ մաղերէ շինուած քաղաքիկ. գլուխ պա-տած էր Սղերդու վուչէ մեծկալ փաթթոց, որոյ մէջ տեղէն կը բարձրանար տափակ քո-լօղն : Ծերմակ վերարկուն շաշմառլի ձգած էր վէրէն. այս թթուած ժանդոտած դէմքով մար-դը՝ շին Ասպտին էր, իմանի հաւատքին սահա-պան հրեշտակը. երբեմն այս ծերը քօղ մի կը ձգէր երեսին, որ անհաւատ Հայու երես չի տեսնայ, եւ աղօթք խափանուի :

« Հեռի լողաց՝ վանքեր, վանքեր, ասաց Ասպտին, աւրած ջաղացքի ջախջախած ձայ-նով, քարով քարատակ վանքեր սլոով սլո-լակ ըլլալու են այն սեւ գայլերու բոյները : Ինչ մեղքս պահեմ. — մեծ իման՝ ասածիս չի բարկանար ան, մեղի կալածի պէտք է — ես իմ ձեռքով տասնհինգ վանք թալնել տուի, հինգ հատն պղծել տուի. հազիւ երկու հատ քար ու քանդ անել տուի, մէկն էլ Ասպարա-նից Սուրբ իման է, որ մեր ոչխարներուն գոմ

դարձաւ. բայց ինչ օգուտ, քանի որ սեւա-գլուխ վարդապետներ կան, մենք մեր սրտի մուրատին չը պիտի հասնինք. ասաց Ասպտին փէկուատ ատամներ իրար չխչխկացնելով :

— Տան, տղայ, Սասունցի, Սասունցի, Ատոմ ուշիկ մը մշտեց Մուշեղին, կը լսես այդ կո-կօղած ատամ թափածի դամուոցը, ինչպէս մեր վանքեր վանքականները իր բերնին ծա-ման արեր է, ոսկորնին կը կրծէ. սատանէն կառի համա՝ հա՛ ամէն բան աչքդ առ, էլի բոթդ ճիտը դիր՝ իտին շունչն էլնի :

— Տո՛, մունջ կաց, մունջ, պատասխանեց Մու-շեղ, արդէն արուն գլուխս թռերի՝ դուն էլ կը բորբոնքես. հա՛, հա՛ մաղ մնաց կենեմ՝ ճըվ-տէն բռնելուն պէս կը ճվտեմ թալեմ : Սար-սուռ մը զգաց Մուշեղը՝ բայց անուն հօր եւ որդոյ եւ հոգոյն, սըբ կարապետ, դու ինձ համբերութիւն տաս, մահապ, ու տեղ խէշ-տրանցաւ նստաւ :

Խանը դամէն ատոնք կը դիտէր ու քթի տակէն կը խնդար. ինքն որչափ աղատամիտ էր, բայց երբեմն կը սիրէր Ասպտինն այս տե-սակ խօսքեր, որով Հայու տղերք կը քուլէին եւ ինքն անոնց բարկութեամբն կը զուարճա-նար : Եւ որպէսզի Ասպտին մոլեռանդութիւնն աւելի բորբոքէ, Շատխու Մհէրն իր մօտ կան-չեց, չեմ դիտեր ինչ փափսաց անոր ակամջի ետեւէն եւ անմիջապէս ասաց,

« Մհեր, մեզի կալաճի պէտք է, պէտք է դուրսէն ներսէն ժղենք. ձեր անհաւատ Հայեր ինչպէս կասեն թէ իրենք էլ Քրիստոս եղեր են ժամանակին, ապա ուրացեր են Քրիստոսնայ դարձեր են :

— Ծառայ եմ, քո խոլամն այսպէս լսեր եմ իմ պապու պապուց՝ որ դրոց բրոց էր. չէթէ Հայեր Քրիստոս եղերեն, այլ թէ այժմեան Քրիստոս մեծ մասն Հայ եղած են. ժամանակ մ' երբ Պարսիկներ թաթարներ ու Արաբներ մեր Հայերուն յաղթեր են. մասնաւորապէս իմ խօսք վասպուրական նահանգին վրայ է, վասպուրական, որ ժուկ մ' ժամանակ Արծրունեաց թագաւորութեան երկիրն էր ու մէջ շատ նախարարներ կային, ինչպէս Ռչտունիք, Քաջբերունիք Խորխոռունիք եւայլն. թագաւորն յաղթուելէն վերջը, ռամիկ ժողովուրդը սուր թուրի բերան ինկեր. մնացեր եւ շատերն իրենց հաւատք պինդ պահելու համար ամէն բան վրան տուեր են. իսկ ազատասէր նախարարներ, աշխարհի փառքի համար հաւատքին ուրացեր են, իրենց ազատութիւնն սպառնալներ եւ քրիստոս անուն ստանալով լեռներ քաշուեր են. եւ այժմ էլ առաջ անուն ստացեր են. ինչպէս, Ժիրկցիք, ⁽¹⁾ Ալանցիք, Թագուրցիք,

(1) Ազգային պատմութեան մէջ կը կարդանք Թէ՛ Արտաշէս Բ. հրամայեց Սմբատին, որ Ալանաց երկրէն բերած

Մուկուրցիք, Մամբորանցիք, Հայտարանցիք եւ շատեր. ի հարկէ Բաշկէ Քրդեր չէ այլ պէկապէ՝ Խանաթան սպահներ որոնք . . .

— Հերիք, հերիք, անհաւատ, միայ քո մեծ կտոր ականջդ կը մնայ, պէտք աւրի մեզի, Հայը թագաւոր ազատութիւն ունեցեր է հա, Քրդեր ժամանակով Հայ եղած են հա, հիմայ քեզի կը սողլեցնեմ, պօռաց Ապոլին այնպէս կրակ կտրած պապադրած թիթխոտած՝ որ մօտ էր Մհերին խում լում ուտէր. Տօ, դու մէկ Փլայի կտոր, ինչպէս կը յանդգնիս մեծ Խանի առաջ, իմ առաջ այդպէս սոսկալի Հայհոյանքներ դուրս տալ բերնէդ, հահանջ դետին պիտի սլատուի ճեղքուի զմեզի կուլ տայ. չէ, չէ . . կամայ ծերուկը, ու միջքէն արծթէ կոթ քապան Խանալը քաշեց ու կատաղածի պէս Շատխան վրան վազեց թէ չէ՝ Քրդերու աչքերն էլ արիւն առաւ, եւ սկսան շարժիլ մէկ կողմէն Խանի աչք նայելով, որոյ մէկ ակ-

Ալանցի գերիները Շաւարշան գաւառ բնակեցնէ. և որովհետեւ անոնց բուն տեղ Աշուղ կը կոչուէր, անկէ վերջ Շաւարշան գաւառն ալ Արտաշ անուանեցաւ: Այժմ ևս ճիշդ Արտաշու դաշտին մէջ կը բնակին 10,000 չափ Քրդեր, որք Ալանցիք կանուանին զրեթէ անկախ կառավարութենէն: Ի հարկէ այս եկամուտ ազգը՝ ժամանակ անցնելէն վերջ Ալան ազգութիւննին Հայ ազգութեան փոխած էին. իսկ արդ երկրորդ ազգափոխութեան ենթարկուած են, առաջ Ալան, վերջ Հայ, իսկ այժմ Քրդեր:

նարկը գիրենք բեւեռեց նստած տեղերնին :
Իսկ Ապտի Մհէրի վրայ վազած ժամանակ
Խանի ընթուրի նշանովը , Սասունցի ծուռը
ոտքի ելաւ , մէկ ձեռքով բռնեց զԱպտին եւ
դիտու վրայ բարձրացուց՝ ինչպէս բամբակի
քուլայ , եւ Ապտին ^{խաւով} օդին մէջ կը շո-
ղացնէր , որով Խանը այնպէս բարձրագոյն
ծծողալ մ' կը ծծղար որ աղիքներ բերան կու
գար : Այս եղերակատակին վաղճան տրուե-
ցաւ՝ երբ խան Մահմուտի հրամանաւն , Շա-
տակցին ու Սասունցին գնացին Շեխի ոտք
սպառնին :

Որջին մէջ այս տեսակ դայլու խաղեր խաղ-
ցած ժամանակին , դուրս ահռելի օրօփթոց
մի սկսաւ : Խանի նէճրւորները անգլուխ մարդ
մ' բերեր էին , եւ հրոսակը մըջման պէս ա-
նոր վրայ թափեր էր : Խանը իր խորհրդական
խոլամներով վագրի պէս դուրս թռաւ թէ
արդեօք թշնամին յանկարծ բանակը կոխած
էր , ինչ կար հասկանալու համար : Մէկէն մէկ
իր քրոջ՝ Խանտուտ խանըմի միամօր որդւոյն
ճավհար պէկի մարմին չի տեսնէ . մուխ սըն-
չերէն դուրս թռաւ , քար կտրաւ : Վասն զի
Խանը առաջին անգամն էր այսպէս սիրելի
ազգական մը դոհ կուտար : Եւ որչափ որ զո-
հերուն սառնութեամբ կը նայէր , եւ սակայն
ասոր չը դիմացաւ , կնկան պէս կուլար , ճավ-
հար պէկը իւր երկու աչքի լոյսն էր :

ճավհար պէկը տասն եւ ին տարեկան խալ
ու մալ բարտի ծառի պէս շիւի շիտակ ու եր-
կար , կարմիր վարդի պէս թուշեր , կալամով
քաշած բարակ ընթուեր , կանանչ կտրիճ մի
էր : Իսկ պէխերը որ դեռ նոր կը միայն , մէն
մի թեւ մէկ մէկ պէկապայ աղջիկներու սրտի
նետն եղած էր , ճավհար պէկը անոնց ա-
րեւն ու կեանք , բաղքն ու փառքն էր . եւ
թուղթ իրիշխող մոլայ կամ տէրտէր , թիզ չա-
փող քաւթառ պառաւ չէր մնար , որուն չի
հարցնէին թէ այս արարատ աշխարհի բաղքն
որոնն պիտի վիճակի : ճավհար պէկը այս կող-
մի քրդաց համբաւեալ գեղեցկութեան լրու-
մըն , տխարն էր :

Գ .

ԳԼԽՈՒ ՏԵՂ ԳԼՈՒԽ

« Գլխու տեղ գլուխ կամ ձեր գլուխը » ,
մոնչեց աւիւծն խան Մահմուտը . եւ հրոսակին
ամենէն կտրիճները , ամենէն արիւնկաւիկներ ,
վարաղի պէս ասեմ թէ արծուի թռան դացին
ամենէն անմատչելի գազաթներ , սա-
լերանց ամենէն անմատչելի գազաթներ , սա-
րաւանդներ , կիրճեր ու կասպաններ , անձաւնե-
րու ամենէն մութ անկիւն , արջերու գայլերու
եւ մինչեւ իսկ օճերու բոյները խուզարկել

գտնել, դուրս քաշել որսը, բերել որ խանը ա-
նոր արիւն խմէ կուց կուց, սրտի կրակն հով-
նայ, անոր սով ըլլալն ճանչնայ, անոր եօթ պոր-
տի արիւնը ձավհար պէկին մատաղ անի:

Արդէն տիրասէր Սասունցին ու Ողմցին ա-
մենէն առաջ դուրս թռեր գացեր էին առանց
խանի հրամանին սպասելու. երբ խանը «Սա-
սունցի Ողմցի» պօռաց եւ երբ ձայն տը-
ւող չեղաւ, «Սասունցին, Ողմցին կ'ուզեմ»,
որոտաց խանը: Զիաւորները շուտով անոնց
ետեւէն ինկան եւ պահ մը վերջ զանոնք ետ
բերին: «Սասունցի, Ողմցի, իմ յոյս ձեր վրան
է», ասաց խան անոնց քամակը տըփտփելով,
տէ՛ թռէք ձեզ տեսնամ: Հայ կտրիճներ կայ-
ծակի պէս ցողացին, դնտակ ետեւէնէն չէր հաս-
ներ, որք ինչպէս շատ դէպքերու մէջ՝ նոյն-
պէս եւ այս պարագային կրմանջներու քա-
ջերը գերազանցել կ'ուզէին, մրցիլ կշտապէին:

Ոչխարներու գոմ դարձած Ապարանից վան-
քէն կէս ժամ հեռու դէպի արեւելեան հիւ-
սիս սեւքուայ բլրի մը վրայ բերդի մը աւե-
րակներ կային, որ խալառ հիմնայատակ ե-
ղեր էր, եւ միայն այն ահագին քարերը ան-
շարժ մնացեր էին, որ ոչ խժդժից ձեռքեր,
ոչ անոնց փափանները եւ ոչ իսկ ժամանակը
չէին կրցեր խալառ փշրել կործանել: Արդէն
այս աւերակաց երկիրը՝ քանի քանի այսպէս
ջարդփշուր եղած շէնքերով լեցուած է, որք

իրենց նախնի հոյակապ շինուածով եւ պատ-
կառելի յիշատակներով մարդուս հիացում եւ
զարգանդ կ'աղղեն:

Կէս աւուր ամաչող ժամանակ բերդի աւե-
րակներուն տակ բնակուեր ծուարած էին մի
քանի յոգնած դադրած ճանապարհորդներ,
եօթանասուն տարու ծեր մը, նոյն հասակաւ
պառաւ մը, երեսուն տարու կտրիճ մը եւ
քսանվեց տարու կին մը, եւ կայտառ տմիռան
լաճ մը, որ հազիւ ութ տարու կար եւ մէկ
պղտիկ փմիռու աղջիկ որ իր մօր կուրծքի
վրայ թառած գըմուած լիւլիւլէն կաթ կու-
տէր: Խալիւրը քարի մը տակ փռքուած ար-
մուկ գետին եւ գլուխ ձեռքի մէջ առած ինք-
նին կ'ըսէր, «Հայ հօ, հօ հօ, թայ հօ հօ, փուճ
փէնէն՝ սուտ աստուոր, տօ տօ, էս փէն-
շար բաներուն յիշ արէք: Աստուած ողոր-
մի իւր հոգուն, պապս կըսայ կանէր թէ օր
մ' օրանց մեր խառն աղբին տէր տիրական
թաղաւոր եղերէ, ես չէի հաւատար. ասը այս
բերդը անոնք շինած են: Մէկ մ' էսա պար-
տապանաց քարերու վրայ եղած գրերուն
նայեցէք, ինչպէս սուրուխ սուրուխ բիպեռ կը
նմանին, էս էլ ճշմարիտ գիր կը նմանի, չեմ գի-
տեր այս ճշմարիտ անիծած աղբն էլ ո՞վ է որ
եկեր մեր երկիրը հասած տեղ գիր գրեր
դնացեր է:

— Պապօ՛, հապա ես ուրիշ թաւուր լսած

եմ, թէ այս տեսակ սուր սուր գրեր, որ թիւհիւ աշխարհ մարդ չի կրնար կարգաւ, Բեշէ աղէիւ գրեր են. եւ որ չնքի վրայ որ գրած են այն խաղոյն աւերակ դարձեր է:

Չես գիտեր, Հայր, մեր արտերու գլուխ Դերենիկի պրիշակ բերդի վրան ալ որչափ այս տեսակ գրեր կային, ողորմած տէր Վլըթի մեր տղէկութեան ժամանակ խեղճ պէս կը պատմէր մեղի, թէ օր մ' ինչպէս եղերէ իրենց ջաղջի քարի վրան եկեր գրեր են, ինքն տեսեր զարդնդեր զահլաքիւշտ եղեր եւ կեռիկ փակուելով խաղար ճօրով դուրս կը թռնի Գիտես այս այն ջաղացն է որ խէրդնամ փլաւ ու հիման տակէն շատ այլաճէալ կուռքեր ելան, փշրեցինք կոտորտեցինք մեր խորի ու գերանդին այն երկաթներէն շինեցինք, անոր համար մեր ցորեններ պտղաբեր չեն ըլլար, որովհետեւ սատանի երկաթով է մեր գործը:

— Է՛ բերաննիդ բարին բացէք, ինչ ելեր՝ անուն եւ հօր Որդւոյ, մեղմէ աղէկներու անուն կուտաք, այն ալ պզտիկ ճճերուս առջեւ, Աստուած տուեր է որ թուղթ կապեր ենք ճիտերնին, չար տանի, Պահտաւան խաչ խրիշտակ չորս գլօխ Աւետարան, պտպտաց մամիկն, տղէյներ ծունկին վրայ առնելով եւ քօխելով բարկութեամբ շարունակեց. Տօ, վեր չենէք, ինչ խշտորան կողի վրայ ինկեր մնացեր էք, օրը կանցնի եւ

մենք յէվարին չպիտի կրնանք մեր տեղ հասնիլ, մուցաք թէ այսպէս գող տռալի տեղ մարդ անհոգ կը նստի, չէք տեսնար, ամեն տեխն արիւն կը հօտի, տէ՛, ելէք, վեր ելէք մութ կոխեց:

— Տա, տղայ, ինչ մօրդ խօսքին մօտիկ չես տար, վեր չեննա ջորիններ բառնա, սիրախառն բարկութեամբ ըսաւ հարսն իր փեռին. ելի՛ր տնակովի մարդ, մէկ մը ձեռքերդ վրադ գլուխդ սէրալի, աղօթ մի մորթեցիր ոչ բարով խորոված շինեցիր, վրադ գլուխդ ինչո՞ւ արընթաթախ ըրիր. տեսնող կասէ, քառասուն Գիւրդ մէկ տռալին մորթեր ես, հա՛ հա՛:

«Լհա՛ Լհա՛» իրարու ձայն տուին խումբ մ' ահուելի աւաղակներ, որ ամէն մէկի վրայ եօթ եօթ կրակ կար, որոնց թրերու շէշանները չփռտոց օղը թնդացուց ճւր մնաց մեր հաււորի սիրտը, որ առաջին անգամ աչքն ինկաւ, անոնց կայծակէ աչքերուն եւ չնչասալստ դէմքերուն, սիրտը պատուաւ:

«Մի՛, մի՛ վախնաք, կանչեց երիտասարդ մարդը, բերդի մէջ քարերու ետեւ մօտէք. եւ հօր հետ ու մշակ տղան նոյնպէս իրենց ձակեր ու գէնքերն առնելով պատնէշի ետեւն անցան. — մի՛ մի՛ մօտենաք մեզ, մենք անմեղ ճամբորդներ ենք, բաներնիդ գնացէք եթէ ոչ հրացաննիս կը կրակենք, պօռացին. եւ ասոնց ի պատասխան գնտակի տարալի մը տեղաց բերդի

վրայ, նոյնպէս եւ այս կողմէն զրմացուցին հրացաններն. բայց Քրդաց հրացաննի պայթումն ու յարձակումը մէկ եղաւ, «կո՛ւ կո՛ւ սըլալինայ» անձնատուր եղիք, կանչեցին ու իրարու խառնուեցան. մէր մանուկն ուրացաւ: Արի երիտասարդը մէկ քանիսն չալկիկեց ոտքի տակն առաւ, բայց ինչ օգուտ Քրդերն չատուոր ըլլալով չի կրցաւ մինչեւ վերջ դիմադրել եւ անձնատուր եղաւ. մարդը միայն այսչափ կրցաւ աղաչել աւազակներուն, մեր ամեն բան ինչ որ ունինք ձերն ըլլայ մեր արեւ մեր կեանքը բաշխեցէք: «Ձեր կեանք, ձեր կեանք պէտք է մեզ մարդասպաններ» ըսին: Եւ երբ Քրդերէն ունեք թրերնին մերկացուցած ամէնի գլուխ թռցնել կուզէին, անոնցմէ մինն աղաղակեց, մի, մի զարնէք, կնիկ տղայի գլուխ տանենք խան Մահմուտի առաջն ինչ ստենք, ամօթ չէ մեր թրերուն: Այս խօսքը զինաթափ ըրաւ անոնց թէ չէ ձայն մ' բարձրացաւ, Սնտօ Հասօ, մէկ այս մարդու վրան գլուխ նայեցեք, ինչպէս արնշաղաղ եղեր է: Ուստի ամէնքն խեղճ մարդու վրան թափան, զոր արդէն կապկապած էին. մինն չլվարի արեան կաթիլներ ցոյց կուտար, միւսն ձալահիկներու, մի ուրիշ՝ եղունկի վրայ չորցածները, սա է ան կը պօռային:

Բայց ուր է ճալՀար պէկի գլուխը, ով գիտէ ուր սնդխտեր խոռճկեր է, խան Մահմուտի

քրոջ տղայի գլուխն ձեզմէ կ'ուզենք, եթէ ոչ հիմայ հիմայ իմանի առաջ ձեր ամէնի գլուխ կերթայ, ու դուք տնով տեղով, գեղով ու տղով վրան կերթաք: Հազար երդում պատըտում արին ողորմելի ճանապարհորդներ թէ՛ իրենք բոլորովին անմեղ են, եւ թէ այն արիւն աքլօրի էր՝ որ պահ մ' առաջ մորթեր խորովեր էին: Սակայն ով մոխի կընէ, աւազակներ թէպէտ զիտէին անմեղութիւնն՝ բայց պարսալ չիդտռնալու համար, փրնչիւրնչալով ոչխարի պէս առջեւնին տուին ու տարան:

Այս անմեղ ընտանիքի փորձանքն սոսկալի էր. խան Մահմուտի անունը, ճալՀար պէկի սպանութեան զրպարտութիւնն, եւ գլխու տեղ գլուխ խօսքը, արդէն սպանդարան չի հասած կիսամեւ ըրած էր զիրենք:

Երբ այս կնամարդի որսկանները իրենց անմեղ որսերը խան Մահմուտի գիւհնն ներկայացուցին. երբ խալիւորն եւ իր տղան իմանի ահագին բանակը եւ քիչ մ' վերջ իմանի երեսն տեսան, աննկարագրելի սարսուռ մը զգացին, կարծես թէ իրենց վրայ կուժ մի սառ ջուր լեցուցին, եւ կ'ուզէին գետին պատուէր զիրենք կուլ տար:

Արդէն ամէն կողմէն ճալՀար պէկի վրէժառուներն կը վերադառնային: Ամէն դայլը իւր ոչխարն ունէր. նիզակի ծայր մէկ մէկ գլուխ տնկած փրնչիւրնչալով կը վերադառնա-

յին: Կարծես թէ ճավհար պէկն սպանող հարկաւոր հոգի ըլլան, եւ անոնցմէ որ գլուխն էր խանտուտ խանքով տղայի գլուխն կտրողը, դժուար էր որոշել: Գլուխ բերող հետգհետէ կը շարունակուէր, այլ ոչ մէկի ձեռք Պէկզատի գլուխը չի կար:

Ընթերցող պիտի զարմանայ թէ այս բազմաթիւ գլուխներ կաղամբի գլուխ էին, ինչ էին, որ հասնող հասնողի՝ զարկեր թուցեր, կը բերէր: Այո՛, այո՛, այս բռնաւորներու ժամանակ՝ այդ աշխարհի ժողովուրդը կաղամբ, սոխի պէս կը բուսնէին, մանաւանդ ճավհար պէկի մահուան առթիւ գուցէ անկէ նուազ կարեւորութիւն ունէր Հայ մարդը:

Եւ զիտէք ճշմարտութիւնն այդ սպանուածները, խեղճ հովիւն ու նախորդ, կալ անողն ու էրան տւողն, մաճկալն ու սայլորդը, Զորեբանն եւ ճանապարհորդն. այսչափ շատ գլուխներու մէջ հազիւ ուրեմն կը գտնուէր մի քանի թռչնիկի հարաձիգ գող քրդերաց գլուխներ, որ մեր խանի կտրիճ զինուորներ իրենց տէգի ծայր տնիկեր, վաղող վաղողի կը բերէր խանի աչք մոնալու անոր համակրութեան արժանանալու համար:

Ինչ արեան ժամանակներ անցուցեր է այս երկիրը, այս մարտիրոսաց երկիրը. կարծես ի սկզբանէ անտի ողջակիզի սեղան մ' եղած է, եւ Հայն որչափ սուր թուրի, կրակի, ջուրի

զոհ մատաղ տուեր է, այնչափ աւելի արիւնքեր, զօրացեր, էլ իւր հաւատք, իւր կրօնք իւր Հայութիւնն պահեր պահպաներ է, իւր նուիրական հողէն բոլորովն սուր գուրս չէ՛ ձգեր. այն հողէն որ իրենց կենդանւոյն դերեզմանն եղած է, բայց եւ այնչափ հմայող գրաւող, որ զիրենք եօթ գոմէի կաշիով կապեր կապկապեր է:

Ժամանակ մ' յորում Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկս, Կործէք եւ Պարսկահայոց մեծ մասը մի քանի անմարդ վայրենի բռնաւորաց տակ նուաճուեր, լարաբաժին եղեր էր. ոչ միայնմէկ միլիոնէն աւելի բնակիչք նուաճեր էին այլ նոյն իսկ Օսմանեան հզօր կայսերութիւնն կը դբաղեցնէին քանի մ' անկարգ հրոսակներու զօրութեամբն: Բայց այս յաջողութիւնք իրենց զինուոց յաջողութենէն աւելի, երկրի անմատչելի դիրքը, աղխաղեալ լեռանց գօտիներն էին: Եւ միթէ այս երկրի դիրքէն որ մեր ազգային պատմական ժամանակներու մէջ Արծրունեաց տունն անկախութիւն ստացաւ Շիրակայ իշխանութենէն, եւ երբեմն մինչեւ երեք թագաւոր նստեցաւ միայն Վասպուրական նահանգի մէջ. իսկ այժմ այս թագաւորաց երկիրը՝ երեք հարիւր հազար բնակիչք կարելի է եղեր խան Մահմուտի պէս բռնաւորի մը թուրի տակէն անցնիլ:

Չի մոռնանք ասեւ թէ խանի ստաց տակ

փռուած այնչափ գլուխներէն ոչ մինն անոր սիրտը չէր զովացներ, վասն զի ինքն էլ գիտէր, որ անմեղ էին. եւ թէպէտ շատ անգամ ինքն անմեղութեան պաշտպան էր եւ մեծամեծ վեհանձնութեան օրինակ եղած, բայց այս րոպէին ամէն բան մոռցուած էր, ձաւ հար պէկի գլխուն՝ հողազնտի վրայ եղած գլուխներ չէին հաւասարեր. ուստի այս վեհակի մէջ երբէք չէր կարող ուշադրութիւն դարձնել իւր զինւորներու անդթութեան:

Այժմ դատաստանի կարգը փորձանաւոր ընտանեացն էր, որոնք վաղ եւս մահ աչքերնին տաւ ին, միայն կոտամահէն աւելի կը սոսկային: Խանը նորահաս կէֆէ, կնոջ եւ երկու տղոց վրայ աչքեր ուրեւիւղ, «Այս շուն կոտուններ ուսկից բռնեցիք բերիք», ըսաւ: Ասոնք բռնող խմբին ամենէն աշխարհաւարին յառաջ եկաւ ու այսպէս պատմեց: «Ապարանից քիչ մը հեռու, Ատոմի բերդի աւերակներու մէջ զինւորուած տեսանք զէսոնք. երբ հեռուէն պոռացինք անձնատուր եղիք, սատոիկ կրակ արին մեր վրայ. բայց մենք անվախ աներկիւղ յարձակեցանք վրանին, բռնեցինք զիրենք, ինչ տեսներ աղէկ. այս մարդը ահա ինչպէս կը տեսնէք՝ վրան գլուխ արիւն էր, եւ արդէն արեւուն մատաղ ծավէար պէկի մարմինն այն բերդի մօտերէն բերած են: Մենք կէֆէ մայ սկիտի անէլինք զիրենք, բայց թող

տուինք՝ որ ձեր մեծութիւն իւր ձեռքով շան բաժին անէ զատոնք»:

Կեռիկինն փակուեցաւ մեր փորձանաւորներուն, իսկոյն խալիւորը, որ ամէնի կենաց հեղինակ եւ ամէնի ցաւը ինքն կը կրէր, համարձակեցաւ մեծ Խանի ոտքն ինկնալ, որոյ ձեռք ոտք այնպէս կը դողային՝ ինչպէս կը շարժի տերեւը մորկէն: Չը... չը... չը... գի... անհասկանալի ձայներ լսուեցաւ միայն. երկիւղէն խեղճի լեզուն փակուեր էր, ոչ թէ իր մահուան համար՝ զոր արհամարհելու չափ արիւթիւն ունէր, այլ իր քեֆէ ընտանեաց փառն էր ինկեր:

Հօրը այս աղիւղըրմ վիճակը, կրկին ուժ տուին որդւոյն՝ որ այնչափ միայն կրցաւ ասել, «Մենք նարեկայ ուխտաւորներ ենք, անմեղ մարդիք. վրաս թափած արիւնը արլորի արիւն է, դու քո ճափ դու քո պատու գերեզման»։ Բայց Գրդեր զարկին անոր բերնին եւ լուցուցին:

Խանը այս խօսքերն լսելն տալ, գիտէր որ անմեղ են, եւ սակայն երկոտասարդ մարդուն վրայ թափած արիւնը քիչ մը կոսկածելի կընէր զինքն, եւ Խանի կոսկածը մահուան վճիռ կրնար համարուիլ:

Իսկ չէ՞ Ապարին խանի դէմքին վրայ այս կոսկածի տպաւորութիւն նշմարելով, առիթ չի փախցնելու համար միւլեռանդութեան քողք

երեսին, յառաջ անցաւ, «Ի՛նչ կը տատամսիս, ի՛նչ կուշացնես այս անօրէններու մահը, ես չեմ տես, որ այս ազգի արմատը կտրելու վառելու է. միթէ ասոնք ոտքիդ տակ լիւրեւած այսչափի գլուխներէն աւելի անմեղ ու յարգի են, եւ թո՛ղ անմեղ ըլլան, քանի մ' անհաւատ մեռցնել միթէ վարձք չի, թերեւս այս վարձքի շնորհիւ Աստուած ողորմէ մեզի, մեր աչք ու գլուխ, մեր աշխարհ ծավալար պէկն սպանողը ձեռքդ անցնի, արիւնն խմես, սիրտ սակաւող խմարի»։ Կոօ, Հասօ, Տապօ, մեծ Խանի կողմէն հրաման կուտամ ձեզ՝ որ այս շնորքը Խաւարաճի վրայ հանէք, քերթէք ու մորթէք։

«Ես Աղթամարայ սուրբ Խաչ, իմ Շահէնն քեզ մատաղ, հասիր մեզ յօգ» առաջին եւ վերջին ձայն մը լսուեցաւ խալիւոր Պապօի բերնէն, երբ դայերու ճիրաններու տակ ինկած, մեծեր Խաւարաճի եւ տղայք եւ մայրը կտտամահ առնելու վերջին բռնէն հասած էր թէ չէ։

— Սասունցին, Սասունցին. հա՛, հա՛, ծավալար պէկի գլուխ ձեռքն է. ասլի, ասլի Սասունցին։ Այս գոռումը դղողեց բոլոր ջուրը։ Եւ արդարեւ ծավալար պէկի գլուխը եւ Հայտարանցոց Երազանի եղբոր Տրպաղի գլուխը խան Մահմուտի ձեռք տուեր էր կտրիճ Սասունցին։ Հայտարանցոց մեծը՝ Խանի եօթ պորտին հետ աչքը՝ ուս ունէր։

Նոյն բռնէին մահուան դուռ հասնելու մօտ Հայ ընտանեաց կեանքը՝ Խանը Սասունցիի արեւուն բաշխեց, փշէշ արաց։

Արդէն ընթերցողը գուշակեց որ խալիւորը մեր Շահէնի հաւ Պապօն էր. վրէ՛ն՝ իրեն հայրը, երիտասարդ կինը՝ մայրը, պառաւը՝ մամը, փոքր աղջիկը՝ քոյրն, իսկ տմիւռան տղան՝ Շահէնն ինքն էր, Շահէնն՝ ցից չուանէն տղատուած Աղթամարայ սուրբ Խաչին մատաղը։

Դ.

ԵՐԴՐԻՐԻ ԱՍՏՂԱԿԸ

Շահէնն Խաւարաճի Խաչը վար լծած, վանք դաշեր վիզ ծուռ, գլուխ կոր, իր խցիկն մտած թաղքի մը կտորի վրայ պուպուղներ կէս քուն կէս արթուն մտածմանց մէջ մճճէր թէ կերպէր, եւ սակայն մեռելի գոյն դարցեր էր։

Նոյն ժամայն խցի դռնէն ներս խուժեցին, տիրացու, Մոնթ, սարկաւազ, վարդապետ եւ լուսարար Սրբաղանն, «Տիրացու Շահէն, տնաչէն, ո՛ր ես, ո՛չ խուցն ես, ո՛չ այսպէս հրաշալի որ մը ժամ եկար պաշտօն վարեցիր, պուպուղն չորս դիէն. այսօր ձգնաւոր եղար մեր գլխուն, քարեր քաղուեցար, ի՛նչ եղար, ըսաւ լուսարար Սրբաղանն, եւ ինչո՞ւ քիթ բերանդ խառ-

ներ մութեր, այլաճէսլ դարձերես, գերեզմանէն ելար, փորձանք մ' եկաւ գլխուդ ինչ եղաւ, չաւան»։ Բայց Շահէն լուռ ու մունջ անշարժ արձանի պէս, ոչինչ պատասխան չի տուաւ։
— Պատասխան չի տամ, շարունակեց եպիսկոպոսը, դու՝ դու երբէք լի օրն անգամ պաշտօնէդ ետ չէիր մնար, այսօր ինչո՞ւ քոխեր է՞ծոտեր ես, ասա՛ տեսնամ, ինչ է պատճառը»։ Բայց դարձեալ պատասխան չստանալուն համար՝ իրեն հետ եկողներն դուրս հանեց, եւ երկուքն առանձին մնացած ժամանակ Շահէնը խեղճածի պէս ելաւ դրան սողնակը դրաւ, Սրբազանի առաջ ծունկ չոքեց նստաւ եւ իր փորձանքն սկսաւ պատմել։

— Սրբազան հայր, ով չգիտէ դուն գիտես որ իմ հաւ՝ Պապօն, ժամանակին ծանր փորձանքի պատահելով զիս սուրբ Խաչին մատաղ խոստացեր, ու առանց իմ կամք հարցնելու զիս այսանդ թալեր գնացեր է։

Այն ժամանակ դու գիտես որ տղայ էի, խելքս բանի մ' չէր հասներ, չար բարին չէի ճանչնար, աշխարհ, մարդ իմ աչքին բան չէր երեւնար։ Երբ խելահասութեան հասայ, ինք զինքս այս կույ չոր ցամաք կղզիին մէջ գտայ։ Հետզհետէ, ինչ մեղքս սկսեմ, արեւն էլ առաջնան պէս չէր երեւնար տեքիս։ Գիտցայ որ ուրիշ տեղ, ուրիշ մարդ ու երկիր ալ կայ եւ մեր կղզոյն արեւը անոնց ալ կը ծագի։ Կը

հաւատայի թէ լուսնակ միայն Աղթամարայ համար ստեղծուեր է, որ մեզ մխիթարէ, վասն զի ինչպէս մեր հագուստ սեւ, մեր սիրտ սուգ, երբ գիշերուան խաւարն էլ մեր վրայ կիջնայ, եւ մենք յուսահատելով կասենք թէ այս աշխարհի մշտնջենաբոյ սգաւորներն ենք ու կը տրտնջանք, յայնժամ վեր նայինք լուսնի լուսով մխիթարուինք լուսաւորուինք, թէ յոյս մ' կայ, թէ այդ յուսոյ դուռը լուսնակն է, յորմէ օր մը պիտի մտնենք ու Ստուծոյ լուսեղէն աթոռին առաջն երթանք։

Բայց հիմայ, Սրբազան հայր, խելքս ու համողումս փոխուեր է. այլեւս տղայ չեմ, այլ եւս չեմ կարող հաւատալ թէ, մայրս զիս ջրի առուէն առեր է, կամ հրեշտակ երդիքէն վար իջեցուցեր։ Գիտեմ որ հօր ու մօր զաւակ եմ այլ եւս չեմ կարող հաւատալ թէ ամէն մարդ մեզի պէս կղզիի մէջ բուսած են, ամէն մարդ մեզի պէս մազէ սեւ շալ հագնիլ, պահք ծով պահել, գիշեր ցորեկ ժամ գնալ, աղօթք հսկում անել, քանի մը դգալ ծաւրէ վառ կամ չորթնէ թան խմել, եւ դարձեալ Սաղմոս Նաբեկ գլխել, վերջ, վերջ, անտէր անտիրական մեռնիլ դժոխք կամ արքայութիւն երթալ սրժանք գնաց։ Չէ, չէ, մարդ այս դատապարտութեան համար եկած չէ աշխարհ, մեր կղզիէն դուրս ուրիշ աշխարհ ուրիշ կեանք կայ, Շահէն այդ ճամարիտ կեանքի

մէջ մտնել կուզէ, որպէս զի իւր կեանքն ալ խորհուրդ եւ նպատակ ունենայ »:

Սրբազանը աչքեր չորս, ականջներ տաս բացած, բաց բերան մտիկի'անէր, վասն զի այնպէս բաներ կը լսէր Աստուծոյ գառ Շահէնէն, որ իր կեանքի մէջ միայն խորանդր մտածելէն զատ ուրիշ բան չէր գիտեր, չէր խօսեր: Ուստի ի ծածուկ երբեմն դէպի Շահէնի դէմք ու դուռը կը նայէր երկիւղալի կասկածով, եւ կը վախնար միւ մինակ նստելուց, կարծելով թէ Շահէնին այս բաներ խօսեցնել առողջ կամ չար դեւը կամ սուրբ հոգին է:

Իսկ Շահէն իր հաստ ու երկար բնքուններու աղակէն Սրբազանի վրդովումը տեսնալով վարդապետի պէս չարունակեց:

— Մի զարմանար, Սրբազան, թէ Շահէնին ինչ եղած է, տէղէք գացեր թէ եօն հաւաքէ՝ Ռաֆ գիրքը կարդացեր դեւերուն յաղթեր եւ այժմ գլխու փչածը կը պըսրէ:

Ա՛խ, չէ, չէ, Շահէնն նոյն ինքն է, բայց սիրտ ու միտք փոխուած է: Օր մ' օրանց իմ այն խոր խոր մտածմանց մէջ՝ որ ինչպէս գիտէք երեք ու կէս տարի կը լինի այն մեղաւազմոտ վիճակը, օր մ' օրանց կ'ասեմ հարցուցիք արդեօք թէ ինչ գլուխ կախ կը մէղեա ու կը մէղեա, օր մ' եկած դրան ձեռքերէն ակլակ դրիք դիտեցիք թէ Շահէն Սաղմոս Նարեկ կը կարդայ թէ ինչ կանէ:

Երեք ու կէս տարի է, ան, երեք ու կէս տարի ամբողջ, իմ աչք քուն չէ մտեր. հաւու կունք մը չեմ քաշեր, այլ գիտես թէ տիրացու Շահէնն ինչ բանով է զբաղեր, միշտ նայեր այս առիք, այս սլափիկ երփն կը տեսնեմ, յորմէ մէկ աստղ միայն կը տեսնուի, ահա Շահէնի խելք ելաւ, Նարեկ Սաղմոսն այդ աստղիկն եղեր է, այդ աստղիկը, այդ... աստ...:

Եւ այնչափ այլալեցաւ Շահէն՝ որ ալ չի կրցաւ խօսքը վերջացնել, որով եւ լուսարար Սրբազան արհաւիրքներով կը պաշարուէր, եւ ուշիկ մ' դուրս պիտի ելնէր, բայց էլմ ինքզինք զնդդեց բռնեց, որ իր սիրելի Մոնթին վերջին միտք կամ վիճակն հասկնայ. ուստի կրկին հետաքրքրութեամբ ըսաւ:

— Տղայ, ինչ կըլլաս, ինքզինքդ ժողվիր, խելքդ վրայ բեր, սիրտդ բաց. կերեւի փորձանքի սպատակած ես. ամէն բան սլատմիր. դու չեմ գիտեր որ զքեզ վանքի մէջ ամենէն շատ կը սիրեմ, եւ անոր համար չէ որ Համբարձման զքեզ վարդապետ ձեռնադրելու խոտուում ըրի, ալ ինչ կուզես տնակով:

Վարդապետ ձեռնադրելու խօսքը՝ հազար նետի պէս Շահէնի սրտին մէջ խրուան խոցուան, եւ զայն առաջի վիճակէն սթափեցուցին:

— Զիս վարդապետ ձեռնադրել, ինչ կասես սրբազան Հայր, քո ոտաց հողն եմ, զիս

ողջ ողջ մեռցնել կուզէք, միթէ ես իմ տէրն եմ. այս երդիք կը տեսնես, այն Աստղիկը լսեցիր. ան, այն Աստղիկը իմ տէրն է, այն աստղիկը բոց կրակ է որ դիւ կայրէ կը մրկէ եւ երբ ես հա հանջ մկայ տէօր մ' կը վառուիմ, կուց մը մոխիր մնծուր կը դառնամ, այն Աստղիկը իմ յոյս ապաւէն կըլլայ, ջուր կը լեցնէ վրաս եւ ես կազատուիմ. կ'ազատուիմ թէ չէ այլ եւս չայրուելու համար, այլ նորէն այրուելու նորէն մրկիլ մնծրուելու: Այդ աստղիկ իմ կրակ ու ջուրն, իմ դժոխք ու արքայութիւն, ան այն Աստղիկը իմ ամէն գիշերուան ընկերն է:

— Ես իմ արեւ այսօր դու թռուցեր ես Շահէն, խելքդ գլուխդ ժողվուի, ձգէ այդ անխելք անխմաստ սորանքներ, դու ինձի այն սլաւմէ՝ թէ ինչո՞ւ այսօր ժամ չեկար, հիւ հիւ, այսպէս ըրած չէիր, արդեօք չարերը քեզ մութրցուցին:

Իսկ Շահէն փոխանակ Արբազանի խօսքին սլաւասխանելու միւսնոյն յափշտակութեամբ առաջի խօսքերուն շարունակութիւնն ըրաւ:

Այն Աստղիկը, իմ սիրտ ու հոգին, իմ ամէն գիշերուան ընկեր, որ կը պսպղայ ու կը փրկվիմսայ իմ գլխու վերեւ, նա միշտ իմ սրտի հետ կը խօսի, նա ինձի կը սիրէ, վրաս կը դիմայ, թէպէտ ինքն անխօս անլեզու, թէպէտ չմտ եւ չան հեռու, բայց հազար ու մէկ հրեղէն լեզու կը թափէ, անհասնում խօսքեր

կանէ ինձի հետ, նա իւր անհուն հեռաւորութեամբն այնչափ մօտիկ է, ինչպէս ես ինձ: Եւ սակայն այն գիշերներ՝ որ երկինք կը մգլի կամպի, ալ այն գիշեր՝ Շահէն կը մեռնի: Երբ կիրիշիւմ վեր կիրիշիւմ իմ Աստղիկը կը փրնտուեմ ու չեմ գտնար, եւ կարծեմ թէ խռովաւ ինձմէ, ալ երդիքէս վար չի պիտի նայի, իւր երես ցոյց տայ, սիրտս ու հոգիս կալեծփի, կրճէլ ատամայ մութը դիւ կը պաշարէ, բերանս ի վար կը փռուիմ, աչքերս արեւու մէջ կառնեմ, ալ այն գիշեր առաւօտ չըլլար:

Իսկ այս գիշերն երթայ էլ չի գայ ամենէն սոսկալին եղաւ. երբ ես իմ աստղիկան հետ խօսք կառնէինք կուտայինք, Արտօսայ սարի չափ բարդ մը սեւ ամպ իմ երդիք ծածկեց, իմ Աստղիկն անջրպետեց ինձմէ:

Պահ մը վերջ այնպէս գոռաց որոտաց երկինք, որ կարծեցի թէ պիտի փչի, երկինք ու դիւ չէի հոգար, այլ իմ Աստղիկ, իմ Աստղիկը երկնից հետ չի կորուէր. հապա կէծակները ինչ շանթ փայլատակունք կարծակիին երդիքէս ի վեր, կարծեցի թէ այնչափ օրօվտոց իմ Աստղիկը շանթահար ընելու ...

— Շահէն արթնցիր, ինչ աւարօրինակ բաներ կը խօսիս, աստղի հետ ինչ գործ ունիս, տօ, աստղեր մանրդ են որ մեռնին:

— Այո, այո, իմ Աստղիկը մարդ է աղամորդի, մեղայ մեղայ ինչ ասեմ երկինք մէկ Աստղ

էլ շատ կը տեսնէ ինձի պէս սեւ քրի մէջ բուսած զիշերածաղիկին:

Երկնից այս արհաւիրքներէն սարսափահար, Թաղթիս կտորին վրայ ինկայ յուսահատ, մէջ քուն մէջ արթուն եմ, զի, տէր Աստուած, այնպէս ահռելի խեղճ մէջ մտայ. ահ իմ Աստուղիկը, Վարդուհու աղջիկը կտոր մը սեւ մըն՝ ձուր դարձեր էր:

— Հիմայ հասկացայ եղեւթիւն ասաց Սրբազան, յետոյ յետոյ:

— Յետոյ մի հարցներ, յետոյ ինչ պիտի ըլլայ, ինքզինքս բանձր Քարի վրան դաայ. քարէն վար ծովու անդունդներու մէջ խորասուզուելու փորձն ըրի, բայց ինչպէս եղեր է այն ապառաժի պտմի ծառը զիս բռներ ու կախուեր եմ անկից »:

Այս սոսկալի անձնասպանութեան ոճիրը Սրբազանի զայրութիւն ու կարեկցութիւնն այնպէս շարժեցին, որ նստած տեղէն թիզ մը վեր թռաւ, մաղեր փուշ փուշ եղան, ողջ անձը փշամկաւ:

— Վերջ,

— Վերջ աղատուեցայ:

— Բայց ինչ բան ստիպեց քեզ այդ եղերան:

— Անքուն եւ ոգեսպառ մտածմունք, ասաց Շահէն:

— Ամէն մարդ մտածմունքով շատ անգամ չեն քնանար ուրեմն ինքզինքը, սպանելու են:

— Բայց, Սրբազան հայր, ամէն մարդ աստղի վրայ չի մտածեր:

— Աստղիկի վրայ մտածեւն ինչ տառտակ բան է:

— Չէ, չէ, եթէ ամէն մարդ իմ անվերջանալի երազներ տեսնար, եթէ իմ երգիքի Աստղիկն ունենար, եւ եթէ անկից յաւիտեանս զրկուելու փորձանքին պատահէր, յայնժամ զինքն սպանել բան մ' չէր:

Սրբազան իւր կրած սաստիկ այլայլութեանէն ժուկ մը մուցեր էր Շահէնի Աստղիկն սով ըլլալը, հաղիւ ուրեմն ուշաբերեց «Վարդուհու աղջիկը» խօսքը, որ Շահէնի պսրանաց մեկնութիւնն էր:

— Տղայ, քիչ մ' առաջ ըսած Վարդուհու աղջիկն ո՞վ է:

— Ա՛հ, այն է, այն է իմ Աստղիկ, Վարդուհու աղջիկը:

— Չասնա հասկա թէ աղջկայ դարնուած ես:

— Այո, իմ երգիքի աստղեկան դարնուեր՝ սիրահարուեր եմ:

— Տօ խելած, մէկ մը դիտցիր թէ ինչ կը խօսիս, Վարդուհու աղջիկն ինչ դործ ունի քո երգիքի Աստղեկան հետ:

— Ինչո՞ւ չես հասկնար, խօս հանելուկ չեմ խօսիր քեզ, Վարդուհու աղջիկը այդ աստղիկի մէջն է. նա ժամանակին ինձի աստղ մի ցոյց տուաւ եւ ասաց, անոր միջոցաւ պիտի

խօսիմքեզ հետ, դուռն էլ անոր նայէ՛ եւ ինձ սլատախան տուր. այսպէս խօսք առնենք տանք մինչեւ որ իրար գտնանք, ասինք եւ բաժնուեցանք իրարմէ։ Այն միջոցին երբ Պատահանցի Հայր սուրբը որուն հետ ի միասին գնացէր էինք ժողովքաբարութեան, ուրտաւ մեր վրայ, աչքերը արեց խոռոնաց եւ խեղճ Սատղիկը վախէն ամօթէն եօթ կանգուն գետին անցաւ, այնպէս որ թեւի վրայ առած խամալիկ կուժը ինկաւ փշուր փշուր եղաւ, դռնէ ջուրը լեցուցած ըլլար, այնչափ...։ Տակաւին Շահէն իւր խօսք չի լրացուցած, խուցի դուռ ուժով մը թխթխկացուցին, Շահէն չէր ուղեր դուռը բանալ, վասն զի դեռ սրտի մէջ եղած կրակներ դուրս թափած չէր, դեռ իւր վերջին խօսքն ու մտք բանին չէր բացատրեր. բայց Սրբազան ինքն ելաւ դուռ բացաւ։

— Սրբազան, Հոգեւոր տէր շուտով զքեզ կուգէ, ըսաւ Կաթողիկոսի փոքրաւոր սարկաւաղը։

— Ի՞նչ կայ, հա՛ կէօ, ես էլ կուգայի։ Ըսելով դուրս ելաւ։

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, Հոգեւոր տէր սաստիկ քոխերի մեր Շահէնի ըրածն ալ վրայ եկաւ։

— Տղայ, մոռնջ կաց, մոռնջ, ձայնդ փորդ քաշիր, մէկ մէկալի ցաւ չի գիտեր, կէս գիշերին ժամ կը գարնէ. մուկը չի կրնար իր ծակ մոռնել՝ ցախաւել պոչ կը կապին։

Հուսարար Սրբազան կնդուղը գլուխ դրած վերարկուի օձիքն իրարու վրայ բերելով՝ մեծարանօք վեհափառի սենեակն ի ներս մտաւ, եւ աջն առնելով ոտքի վրայ կայնեցաւ։

— Ե՛պիսկոպոս, ո՛ւր ես, ժամէն կեննես՝ չես ասեր մէկ մը Կաթողիկոսի աչքին երեւամ. հինգ վարդապետ ձեռնադրեց, հոգնած է գուցէ բան մ' կուգէ, ըսաւ Հոգեւոր Տէրը։

— Ծառայ եմ, վեհափառ տէր, Շահէն ինտոնել գնացի։

— Հա, իմ ցաւը ինձ հէրիք չէ, այդ անշնորհք տղային այս աւուր ժամ չի գալն էլ վրան եկաւ։

— Ի՞նչ ցաւ ունիք, ես առնեմ, վեհափառ տէր։

— Նստիր պատմեմ. ժամէն ելայ չելայ յԱխաւանից մարդ մը կարծես ախնջկայ բերաւ ինձ թէ՛ Հայոց ձորոյ ժողովարարը Հայկաչէնցի վարդապետը, Ոստանայ կապանի մէջ զարնուեր է գողերէն. թէ հոգեբաժին կողոպուտ ու պտղին ամէնքն էլ թալներ են, եւ խեղճ վարդապետը հազիւ ինքզինք թաւեր է յԱխաւանք։ Վա՛նքի մէջ եպիսկոպոս վարդապետ չի մնաց Դուրսի տունը թափեցան, ես ու դու մնացինք կղզիին մէջ, դուռն էլ աշխարհից պէտապա կորսուեր ես, նմուշտ չերեւիր։

— Վայ վաւէլէր, վայ վաւէլէր։ Դուք ողջ

մնաք Վեհափառ տէր, ինչ անենք, ինչ կուգայ մեր ձեռքէն, քանի որ ցեց մեր գլխէն պակաս պիտի չըլլայ, քանի որ Աստուծոյ հրամանն այսպէս է, անոնց ձեռք սուր թուր տուեր, մեր ձեռք ոտք կապեր անոնց յանձներ է, Աստուծոյ կամբք օրհնեալ ըլլայ :

— Այդ անիրաւ Բրդեր Աստուծոյ օր մեր խեղճ ժողովրդեան միա կուտեն հերիք չէ, մեզնից ինչ կուզեն, մեր երեսի ջրով ժողլած արիւնոտ պատառներն էլ մեր ձեռքէն կը խըլեն Գոնէ մեզի տարտաժար չանեն: Հայուն մարմինն իրենց ձեռք թողած ենք, կը չարչարեն բաւական է, թող հանգիստ թող տան մեզ խաղաղ սրտով անոնց հոգոց փրկութեան աշխատինք: Վաղ մէկ էլ օր Մոկաց Պարոնք Բրդեր պիտի յուղարկէ, վանքէն այս տարուան տուգանքն պահանջէ ինչ պիտի տանք չգիտեմ. իմ յոյսս Հայոց ձորոց ժողովարարքին վրայ էր, ան ալ այս փորձանքին պատահեցաւ, ո՞վ գիտէ, կարելի է որ վարդապետը կողոպտողներ՝ Բիւրտ պարոնի խոլամներն ըլլան... Ուրիշ ճար չի կայ, այս շաբաթ մինչեւ վերջ, ոչ ոք չպիտի քնանայ, գիշերներ մեծ հսկում պէտք է ընենք, թերեւս Աստուծոյ ողորմութիւնն մեզի օգնութեան հասնի: Ահա մեր այս ցաւեր մեզ բաւական չէ, Շահէնն ալ մոտածելու է, դտա՞ր, ո՞ւր էր, պէտք է փոմոխթս անկից առնեմ:

— Վեհափառ տէր, Շահէնն արդէն ինքզինք պատժե՞ր է:

— Ի՞նչպէս:

— Ալ մի հարցներ, Շահէն ոչ ծուռ է, ոչ խելացի. եկեղեցիէն ելայ չելայ՝ իրեն խուցը վազեցի, ինչ տեսնամ, քաջուեր մէկ անկիւնը կծկուեր անշարժ մնացեր է. առաջին անգամ մեռած կարծեցի զինքն, քիչ մը վերջ հազիւ շարժեցաւ, կերպարանքը պողպատի դոյն դարձեր էր, գուշակեցի որ փորձանք մ' եկեր է վրան, խցան սողնակը դրի ետեւէն, երկուքս առանձին մնացինք, վերջապէս հաղար ձորով պատմել տուի թէ ուր էր, ոչ ժամն էր, ոչ խուց:

— Դու հաշկաց, ես գիտեմ ինչ է անոր փորձանքը, ասաց հոգեւոր Տէրը, երէկ իրեն ձեռնադրութեան մասին խօսեցայ հետը, եւ խօստացայ որ Համբարձման զինքն ձեռնադրել տամ, մինչդեռ ինքն կը փափաքէր այս աւուր տղայոց հետ ձեռնադրուէր, թէպէտ ինքը ոչինչ բան չըսաւ, բայց սաստիկ վերաւորուած կերեւէր: Տղայի սրտին ցաւ եղեր է թէ ինչո՞ւ իր ընկերները իրմէ առաջ ձեռնադրուին:

Դու գիտես ա, քիչ մը հպարտ է Շահէն, չուզեր դասի մէջ անոնցմէ վար կայնիլ, այս դասի կռիւն էլ չի վերջացաւ մեր միաբաններէն:

— Չէ, չէ, ծառադ եմ, Շահէնի սրտի ցաւն ուրիշ բան է, ձեռնադրութիւն չէ: Շահէն զարնուեր է:

— Ո՞վ է զարկեր, դիւանք:

— Անոնց պէս բան մը, Աստղիկ մը:

— Տօ չար սատանան տանի զինքն, Աստղը մարդ կը զարնէ:

— Վեհափառ տէր, ինչպէս ասեմ. Աստղիկ անուշտով աղջիկէ մը զարնուեր է Շահէնը:

— Հա, հա, դուն էլ խելքդ անոր խելքին դիր, աղջիկ ինչ բան ունի մեր վանքը:

Խէրու չէ խէրդնամ տարին Պատականցի վարդապետին հետ ժողովքի չի գնացին, Շահէն այնօրից Աստղիկ անուշտով աղջիկ մը տեսեր՝ անոր սիրահարեր է:

— Սուտ, սո՛ւտ, լսիր մի հաւատար, փորա- խանուցք է, օր մ' առաջ վարդապետ ըլլալու հնարքը, անխելք տղան կը կարծէ թէ ես զինքն անարժան կը համարիմ: Ամէն մարդ գիտէ թէ վանքի մէջ ամենէն գիտնականն է, իմ ներքին միտքս ալ այն է, որ եթէ շուտով վարդապետ ձեռնադրուի, կը ծուլանայ. ալ միաբաններուն աղէկ դաս չէ կարող տալ: Բայց ինչ որ է Համբարձման քանի մ' օր մնաց, այն ալ իր սրտի վախճանն կը հասնի:

— Բայց Վեհափառ տէր, մարդ վարդապետ ըլլալու համար զինքը բանձր Գարէն վար կը նետէ:

— Իրան կըսես, վայ էչ նահատակ վայ- քնան շուտով ինձի կանչէ, ես ամէն բան կը հասկնամ, եւ իրեն կը հասկցնեմ...:

Հուսարարը ոտքը սենեակի չէմքէն դուրս դրած ժամանակ, տիրացուները շնչասպառ դի- մացն ելաւ թէ՛ «Հասէք, Շահէն զինք ծով նե- տեց ու փախաւ:

Եւ շուտով Հոգեւոր տիրոջ հրամանաւ՝ լու- սարար Սրբազանը վարդապետ մ' եւ երկու Մոնթ լաստի վրայ նստան, ինկան Շահէնի յետեւ. մինչդեռ Շահէն Առտէր կղզիէն ան- ցած դէպի Հին ու Հաղին կերթար, այնպէս լողալով, որ մարդ կ'իթէպուէր կու չկուէր:

Եւ ահեղ ակէկոծութիւն մ' առաւ զժողով,

Ե .

Մ Շ Ո Ւ Ս Ո Ւ Լ Թ Ա Ն

Տարուբերան՝ Մամիկոնեանց նախարարու- թեան այս օշխարհը, որ Հայաստանի ընդար- ձակ նահանգներէն մինն է, հրաշակերտ դիրք մ' ունի, իւր ընդարձակ հովիտովն եւ անոր շուրջ պատած սարսաղաձեւ լեռամբք: Բիւրա- կան սարաւանդներէն բիւրք բիւրոց աղբիւր- ներ զզգլալով ճող ճող վար կու սահին, իրա-

բու հետ կը միանան գետ կու կազմեն եւ ահագին դժուրութիւնով յայն լեռներէն ի վար կու թափին : Բայց երբ Մշոյ դաշտին մէջ կիջնան, կը սպաւանծին, գետ կը կազմեն, որ հանգարտ ու խեղճիկ լուռ ու մունջ հիւսիսային արեւելքէն գէտի արեւմտեան ընդարձակութիւն կը վազէ : Այս գետը Մուրատ՝ Եփրատէսն է : Եփրատն էլ երբ աղատ լեռանց մէջն է, լեռնցիներու պէս խշալով խշալով աղատ ու խորխոր ընթացքով շատ աղաղակ, շատ շփոթ կը յարուցանէ, դաշտեցիներու սիրտ վախ կուճգէ : Բայց երբ ինքնէլ դուրան դաշտ կիջնայ, բերան կասկած խամաւոր հարս կը դառնայ՝ կարծես բարբարոս կէսրով մը կամաց ու բռանց ներքեւ, կամ քաղաքակրթութեան վայրը, ուր մեռելութիւն կը թագաւորէ, ուր մարդոց յօրինած՝ օրինական բռնութիւնները չափ ու սահման կը դնեն իր ձայնին ու ընթացքին :

Մեղրադետն որ աւելի խելօք ու քաղաքակիրթ կերեւի, Մշոյ դաշտի արեւելեան կողմանէ չորոր մորոր կիջնայ եւ երկար ընթացք մի ընթանալէն վերջ կերթայ կու խառնուի Եփրատին հետ :

Մեղրադետի ական չորս բոլոր իջեր թափեր էին Մշու Սուլթան սուրբ Կարապետի ուխտաւորները, Հայոց ձորէն, Գաւարէն, Մոկսէն, Շատախէն, որք հետզհետէ եկեր միացեր էին Մեղրադետի ական վրայ :

Այս Այլը արեւու չղջանակի պէս բոլորակաւազան մ' է, ինչպէս կրակի վրայ եռման ջրի կաթոսայ մի, որ հարկը հաղար սղաճակներով կեռայ, այնպէս դուրս կը պղպխկայ այսպոճառ ու յատակ ջուրը իւր խորանդր յատակէն, յորմէ արսուռ ու մանրիկ աւազի հատիկներ կերելին մի առ մի, եւ առաջին անգամ նայողը կուկարծէ թէ լճակը հաղիւ մէկ թղաշափ խորութիւն կունենայ. եւ եթէ սխալմամբ մէջ մտնէ խիոյն ոտքով գլխով կանհետանայ :

— Օխէշ, որչափ սառ է այս ջուրը, կըսէր մէկը Գեդէոնի ընտրեալներու պէս բերանս ի վար փռուելով՝ քիթ բերան ջրի մէջ խօթելով :

— Թայ հօ, ատամներս պաղաւ, կասէր միւս մը, որ կուց կուց ջուր կը խմէր ու կը խմէր չէր կշտանար : Մի ուրիշ խումբ գիտական ձկանց խաղալ խայտալուն վրայ կը խօսէր : Այլք ճանապարհէն կրած նեղութիւնք կամ հաճոյքներ կը պատմէին :

Գետակի ափը քարակոյտ աւերակ մի կար, այնտեղ ուխտաւորաց խոթամուծը խռնած զանազան դատմունքներ կանէր այն աւերածոյն վրայ, ինչ որ իւր խելք կը լիչէր, կամ ինչ որ լրած էր իր աւելուր պատուց կամ պառաւ մամուլ : Մինն կըսէր. չորս տարի առաջ Սուրբ Կարապետի միաբան վարդապետներուն մէկուն հետ այս աւերակ վրայ սլառահեցայ, նա այս աւերակներ

րու մասին այսպէս կըսայ արաց, «կէլնի կէլ-
նի մէկ Գայլ Վահան անուանով Հայ մարդ մը
կէլնի, որ Գէլէ պէս ուժ սատանի տէս խեղճ
կուեննայ. այս քաջ մարդ ամէն ամէն վեց հա-
րիւր հոգի կուեննայ, բայց ամէնքն էլ իրեն
պէս կտործ ու ինքն այս փլած բերդի մէջ կը
բնակի. միտք կը դնէ Հայաստանն ազատել.
Առաջ Մշոյ երկիրը կառնէ ու ժուկ մը խէշ-
տրան կը նստի. երբոր Պարսից թագաւորը ա-
սոր միտքը կուհասկնայ, անհամար զօրքով
Գայլ Վահանի վրայ կու գայ, մեր Գայլը շու-
տով աղուէս կը դառնայ, պոչը կծկելով կեր-
թայ անոնց մեծաւորի մօտ, կը խարլտէ թէ
այսուհետեւ ես քո ծառան եմ, քո զօրքեր
ինձի տուր երթամ Մշոյ երկրի ասպտամբ
Հայոց ամէնի գլուխը քեզի բերեմ: Գայլ Վա-
հան դու գայլ եղեր, Պարսից զօրքեր ետեւէն
կը ձգէ բերէ այս ական վրայ. դու մասեր,
իր բերդի կտին մի անտակ խոր փորել տը-
ւեր, յորմէ Օձ քաղաք կերթան եղեր. այդ
քաղաքն ասեա սեւ օձերով ու վիշապներով
լեցուն: Պարսից բոլոր զօրքեր մուկի պէս այդ
ականատի մէջ կլնան. անոնք կը կորսուին, Վա-
հան նորէն կերթայ նորէն զօրք կը բերէ, նո-
րէն ականատ կը ձգէ, ու այսպէս թշնամիները
ամբողջ կը ջնջէ. վերջ վերջ օր մը յանկարծ
Գայլ Վահան գետական մէջ կլնայ, Աստուծոյ
հրամանաւ չի խեղդուիր, այլ խորտակի ձուկ

մը կը դառնայ, որ տարին միանգամ արդար
մարդոց կերելի Այս ձուկը օր մը դարձեալ
մարդ պիտի դառնայ ու Արարտառ աշխարհին
պիտի տիրէ:»

— Իմ գիտցածս, ըսաւ մի ուրիշը, «Այստեղ
մեծ ու անառիկ բերդ մ' է եղեր, աշխարհի
մէջ կայ չկայ մէկ հատ, Վանայ քաղքի բեր-
դին ընկեր, հին ժամանակ Հայ Գրիստոնեայ
իշխան մի է շինէր զայն. այս մարդը շատ
կտրճութիւն արեր է: Կուտրաթ ձուկ մը կայ
եղեր այս ական մէջ մէկ անգին ճախէր քար
կէօ անոր գլխու վրայ թագ: Աստուծմէ այն-
պէս հրաման կար, որ այդ ձուկին ագամոր-
դու ձեռք պէտք չէ որ դիպնայ, յետոյ դիպ-
նայ, իր տուն տեղ էրան վէրան տեղնայ: Օր
մը դու մ'ասե Պաղտատու Տալը շատ զօրք
զօրութենով բերդին վրայ կուգայ, բերդի իշ-
խան կը չափէ իր զօրութիւն, կը չափէ անոր,
չի կիշխէր անոր դէմ ելնել, կը խոստանայ
թիւհիւ աշխարհ չի դտնուած քար մի ընծայ
գէշէշ անէ անոր, սիրան առնէ իր եկած ճամ-
բէն ետ դարձնէ:

Իշխանն հրաման կանէ որ այս կուտրաթ
ձուկ բռնեն. ձուկ դու ձուկ եղիր՝ բռնող մար-
դու ափին մէջ պտղունց մը մոխիր կը դառ-
նայ. Աստուծոյ հրամանովն ձուկ մոխիր կը
դառնայ թէ չէ, այս բերդն ալ բրով պրիշակ
կէլնի ու իշխան իր ճիւղ պիտեւով անոր տակ

կը մնայ, տախտաղաղ կըլլայ :

— Հայ հօյ, էրկնուց իրեք խնձոր իջան, մէկ ասողին, մէկ լսողին, մէկն էլ ականջ անողին, ասաց հսկարտ հեղնութեամբ մը զուարճարան ունկնդիրներէն մին: Մարդ Աստուծոյ, ինչ ելեր մամուռ մասալ կըսայ կանես. քո բերնին կը վայելէ այդպէս բան պատմել: Մարդեր, Աստուծոյ համար մտիկ արէք ինձ, տեսէք որչափ տարբեր է անոր ըսածն իմինէս, իմս որ ճիշտ ու աղբիւր է: Վանայ քաղքի գետնի տակէն Գէլ գետ կանցնի, կէօ էտ Գէլ գէտը Անձեւացեաց կապաններէն կուգայ կուգայ Վարադայ սարի տակէն կանցնի, կուգայ ձորովանք, անկէ կերթայ Ակուփու քարի տակ կը մտնայ: Որովհետեւ հրաման չի կայ որ այս գետը արեւ տեսնայ, վասն զի տեսնայ թէ չէ՝ Վանայ քաղաքը զըմէն ծով պիտի դառնայ ու մարդիկ խեղճալով անէ: Գէլ գետը Ակուփու սարի տակէն անցած ժամանակ մէկ իշուր լոյս կը տեսնէ, բայց խակոյն Աստուծոյ հրամանքով Չախի ֆալէ մը կերթայ Չախի ֆալէ բայէ հաղար ու մէկ սանդուղէն վար կ'իջնայ, լուսի դիմաց կառնէ, որ գետն անկէ դուրս չենէ, աշխարհ ողորդէ սրբէ: Այս գետի գըրմոց ձայն կը լսուի այդ սարի տակ Մհերի դրան ձեղքերէն, այդ դուռնէն ալ ջուր դուրս պիտի ելնէր, բայց թուղթ ըրեր, զիր գրեր, կապկապեր են անկից ալ դուրս չէ կարող

ելնել: Գետը կերթայ Ակուփու քարացած Հարս փէսի տակէն կանցնի Վալով: Կասեն թէ այս կանանչ կտրիճները օր մ'այս գետ տեսեր են ու վախէն քար կտրեր են: Գետը ասկէ կանցնի կերթայ քաղքի բերդի տակ, Մժկույէր, ու խոռխոռէն անցած ժամանակ օրում կէօրմոց կը հանէ որ մարդ կը զարգնդի կը Վալովի կու մնայ: Վերջապէս ինչ երկարցընեմ, Վանայ ծովու տակէն կանցնի Գէլ գետը, Նէմրութայ տակ կը մտնայ եւ այս տեղէն յանկարծ դուրս կը պղտըխկայ ու Մշոյ երկիր ծով պիտի դառնայ: Ծառայ եմ իւր սուրբ զօրութեան, Մշու Սուլթան սուրբ Կարապետ վրայ կու հասնի, գետը կը սասանի, կատաղութիւնն կանցնի, խելոք դառնուկ մը կը դառնայ: անոր սեւ ու լեղի ջուրը, կաթի պէս սիւտակ մեղրի պէս քաղցր կը լինի, եւ սուրբ Կարապետ իւր գերի Մոխրախանը այս գետակին վրայ սղահապան կը դնէ ու կերթայ: Ահա ասպէր, այս աւերակը, Մոխրախան կաղ դեւի տօմիկն է: Հասկցա՞ք հիմայ, իմ ու Տշողցու ըսածին մէջ՝ սար ու ձոր կայ:

Խակ Տշողցին կրակ կտրեցաւ, երբ այնչափ բաղմութեան մէջ Շատախցի մը իւր նախապաշարու մներէն աւելի փայլուն առասպելներ կը ստեղծաբանէր եւ բաղմութեան առջեւ յաղթական կերեւնար: ուստի արհամարհոտ ցասմամբ ըսաւ:

մէջ խճողուած վառօդը կը բռնկցնէ, այսպէս բաժանուեցան իրարմէ ամբոխը. թուր ու նիզակ, նիզակ ու դանակ, վահան ու հրացան առնող ու վազող վազողի եղաւ. Դու մ'ասեր ողորմելիներ օդի ետեւէն կը պնդէին, շուտ խելացի կտրճի մը բերնէն ելած քամին բռնեցելու կաճապարէին. վասն զի Բրդերու թաւան մտայածին էր. եւ կռուարարները երբ Հայկաշէնայ ձորը թռան հասան եւ չորս կողմ Բրդի նամ նմուշ հոտն անգամ չառին. իսկոյն խելացիներէն մի քանիսը սթապիեցան, թէ այս խաղը վարպետորդի մը խաղցած ըլլալու է զիրենք բաժնելու հաշտեցնելու համար, եւ սկսան ուշիկ ուշիկ ետ դառնալ. Գետական վրայ կնիկ մարդիք պարթեւ աղամարդ մը մէջերնին առած, որը ճակատը կը համբուէր, որը քամակը կը տըփտփէր, եւ անոր հօր մօրը ողորմիս կը հանէր, որ այսպէս հրեշտակի նման բարի յիշատակ մ' ունի այս փուճ աստուորիս վրայ:

— Ի՛նչ խալ ու մալ պէ՛ս, ի՛նչ սուրահի Կէարպան կըսէին իրարու հասած աղջիկներ, իրենց պառաւ մարց յընթի տակէն ճիկելի ընելով:

— Ի՛նչ մուրուս, ի՛նչ պելս, ի՛նչ ընքուեր, փառք քեզ Աստուած, կայ չկայ մէկ հատ ստեղծած է, կըսէին նոր հարսները:

— Քա լաւօ, էտ հուրնի հրեղէն կտրճի սեւ

սաթի պէս աչքեր թարթալիներ մարդու սիրտը կը ծակեն, խելք գլխէն կը տանեն, կը փախսալին միջահասակ կիները, որոց մէջէն ամենէն համարձակը կամացուկ մ' անոր վարդէ այտերէն համբոյր մ' առնելու առիթը չէր փախցըներ. իսկ պառաւներ անոր գեղեցկութեան վրայ չէին խօսեր. այլ հրաշագործ ճարտար-մտութեանն:

Ա՛յ տղայ, Մ՛շոյ Սուլթան տայ քո Դուրա, քեզ քո սրտի սիրածին հասցնէ պալատ. զքեզ քո հօր մօր բաշխէ. դու չի հասնիր՝ միայ ա՛մէն մարդ իր մեռելը պիտի լար: Մենք եօթ տարի պահք ծով պահէնք, օրերով ոտ բոբիկ ճանապարհ քալենք, ծառայենք իւր զօրութեան սուրբ կարապետ յուստի գանք, եւ տակաւին գերեզման չի համբուրած այսպէս մեծ փորձանքի պատահինք, հոգւով մարմնով կորսուէինք պիտի. Ա՛յ կտրիճ, քո արեւուն մատաղ, քանի գովենք քեզ քիչ է. կոխածդ տեղ կանանչ բուսնի». սրտով սայտով կորչնէին պառաւներ:

Կանանց այս փառաբանութեան ժամանակ մեր արի նէճրւորներ ետ դարձեր էին առանց որսի, եւ արմանք զարմանքով այն անձանթ որսի, խելացի կտրճի չորս կողմը բալ բոլորած էին, որոնց մէջէն կը բարձրանար այն երկտասարդ մարդը՝ ինչպէս բարտի ծառ ուռենեաց անտառի մէջ:

Ամէն մարդ հետաքրքրութեամբ մէկ մէկ հարցում, մէկ մէկ տնադ կանէր անոր հետ, բայց ամէնի սիրտն ու երեսն կը խնդար. ամէնքն սիրել պատուել կուզէին այն խելացի կտրիճը: Եւ երբ սկսան նորէն իրենց կուռ պառկայ եղող խնդիրն բանալ այն կտրիճի կարծիքն առնել, յայնժամ նա պարտաւորեցաւ բերան բանալ:

— Ախպէրներ, ձեր հոգւոյն մատաղ, խօսի դուք ինչ ազդէք, չէ որ ամէնքդ էլ Հայ Գրիստոնեայ մարդ էք, Շատախցին ու Գաւարչցին մէկ աւազանէ մկրտուած մեռնողա՞ծ չէ, մենք ամէնքս ալ մէկ հօր ու մօր զաւակ չենք: Ձեր ուժ ու կտրճութիւն իրարու վրայ կը փորձէք, էլի այդ փորձը ձեր սխալներ տանող դայլ գազաններու վրայ չի փորձէք: Ես այն Հայուն կտրիճ Հայ կասեմ, որ թող չի տար մէկը իւր մազին գիպնայ, մազ չէ, մեր հոգին մեր փորէն դուրս կը քաշեն հանեն, մենք եօթն աւուր մեռելի պէս անշարժ կը կենանք: Բայց երբ ուժերնիս մեր եղբոր վրայ փորձել ուզենք, առիւծ կը դառնանք: Ախպէրջան, գիտէ՞ք ձեր կռիւը որ կռիւը դարձաւ, ինչպէս հարիւր արծիւ մէկ ճանճի համար զիրար գզըղենն պատուեն: Փոխանակ այս աւերակի սուտ առասպելներաց վրայ իրարու գլուխն ուտելու, այդ աւերակն առնելու չինելու հնարքին վրայ պէտք էր վիճէիք

եւ այն ալ չէ թէ իրարու գլուխ պատուելով: Առաջին անգամ ձեր կռիւ տեսայ թէ չէ. կարծեցի արդեօք Գայլ վահանի դարանակալ Հայ զինուորներն են, որ վահարամի Պարսիկ զօրաց վրայ ելած կը կոտորեն զանոնք, որ երթան Օձ քաղաքն առնել սովորին, եւ մէկ մ' ալ վիշապաղուեններու հետ մենամարտիլ չի յանդգնին... Ըսաւ ու լացաւ:

— Տէ, ելէք, ելէք, բեռներ բարձէք, երթանք դռնէ այսօր Մ'ուրաւ գետն անցինք լուսով, հին ցաւերս մի բանալ տաք ինձ. այդ ամէն աւերակներ Հայոց ազգի եւ իր աշխարհի վէրքերն են, որով մեռաւ Հայն ու Հայաստան. հիմա հասկցած թէ ինչ են»:

Թամիկ ամբոխը հէշտ մնացեր էր անոր ամէն մէկ խօսքին, որ Հայր սուրբ Սրբազանէն աւելի շնորհալի քարոզ, խրատ կը խօսէր, թող որ մեծ փորձանքէ մը ազատած էր զիրենք:

Բաղմութիւն սկսաւ ճամբայ ելնել. վերջին անգամ Մեղրայ գետին կուշտ կուշտ ջուր խմելով, որն ձիով որն էջով էր եւ որ մէկ ջորիով: Իսկ ջերմեռանդները որոց մեծ մասս պառաւներ ու հասած աղջիկներն էին, ոտ բորիկ կը քալէին ու կը քալէին: Մէկը հրացան կը պարպէր, միւսն ձին կամ ջորին կը մտրակէր. խումբ մը քրդու հովուական ու եղերական Գլ' Գլ' խաղերը կը կանչէր, խումբ

մը սուրբ կարապետու, Նարեկացու եւ կամ
կարօս խաչի գովասանքներով օգը կը թնդա-
ցնէր: Զորանէ Նաղարէ ձէն ասեա՛ս այնպէս տըմի-
տըմիտց զըռզուց կը հանէր, որ մարդ իւր
բերնէն ելածը ձայն չէր կարող լսել:

Իսկ ասոնց ամենէն առաջ կերթար մեր
անծանօթ կտրիճը, շտապ շտապ կերագէր
գլուխն առաջ կախած:

Ընթերցողը գուցէ այս կտրճի աչքէն ընթ-
ուէն կամ պարթեւ հասակէն հասկցաւ թէ՛
նա մեր Շահէնն էր:

Շահէն Աղթամարէն փախած ու շատ մը
փորձանքներու մէջ մտած ելած էր արդէն,
մինչեւ որ Շատխու խոսի գեղ հասած էր:
Խոսիլը իւր պաշտած Աստղիան գիւղն էր:
Խոսիլաց գիւղը մտած չի մտած՝ Վարդուհու
տուն եւ անոր աղջկին հարցուցեր էր Շահէն,
եւ երբ պատասխան առեր էր թէ Վաքօն իւր
Վարդուհի կնոջ իր ընտանիքի հետ Մշոյ
սուրբ կարապետ յուստի գնացեր էին, կայ-
ծակէն զարնուածի պէս, իրրեւ կորին կոր-
սնցնող առիւծ, սարէ սար քարէ քար ինկեր,
մէջ երկինք մէջ գետինք եկեր հասեր էր ուխ-
տաւորաց կարաւանին, Մեղրագետի ական
վրայ այն բոպէին՝ երբ անոնք իրարու միսը
կուտէին:

Շահէն Արգոսի աչքով այն բազմաթիւ ուխ-
տաւորաց մէջ զԱստղիկն որոներ որոներ չէր

գտեր. եւ որովհետեւ Աստղիկի հայրն ու
մայրը միայն անունով կը ճանչնար, ուստի
միայն զԱստղիկն փնտռել հարկաւոր էր, մի-
անգամայն կարելի եղածին չափ կզգուշանար
զինքն եւ իւր սրտի սիրածն գաղտուկ պա-
հել ռամկէն, որ չըլլայ թէ գայթակղութիւն
սլատճառէ կամ արգելքներու պատահի:

Ուխտաւորները Եփրատ գետի ափը հասեր
էին. եւ որովհետեւ գետի վրայ կամուրջ չի
կար, ուստի հարկ էր որ իրենցմէ ամենէն ա-
րիասիրտը նախ գետ մտնէ, անոր հուն ու
խորութիւնն իմանայ, որ կարենային անվտանգ
անցնիլ, Գետի ափը չի հասած, Մուրատի ահ
ու դողով բռնուեր էին: Լողոր երիտասարդ-
ներէն մինն գետ չի հասած բորկցեր էր, քըշ-
տուեցաւ մինչեւ մէջը գետ մտաւ, մտաւ՝ այլ
եւս չերեւցաւ: Վայ վաւէլէր մ՛ էր ինկաւ
ամբոխի մէջ: Շահէն իսկոյն զինքը գետ նե-
տեց, ջրի տակ սկաւ եւ աներեւոյթ եղած
տղամարդն շալաին առած՝ երկակենցաղ կեն-
դանիի պէս լողալով միւս ափն ելաւ: Շահէն
անցաւ եւ նշան արաց ամբոխին որ չի փախ-
նան եւ սպասեն մինչեւ ինքն գետի ցանցառ
հունը գտնէ: Վերջապէս այնպէս անցք մը
գտաւ որ պահ մի ետք ամէնքն ալ անվտանգ
միւս կողմն անցան:

Աննկարագրելի է Շահէնի ամբոխի վրայ
ներգործած զարմանքն ու հիացումը, որ երկ-

բորդ անգամ զիրենք մեծ վտանգէ կադատէր։
Շատերը կը կարծէին թէ սուրբ կարապետ
իրենց օգնութեան յուղարկած զիրենք ա-
ռաջնորդող աներեւոյթ հոգի մի է նա կամ թէ
ինքն սուրբ կարապետը, որ ինչպէս պառաւ-
ներ իրարու ականջին կըսէին, թէ շատ ան-
գամ երազի խելէ մէջ միեւնոյն կերպարանքով
երեւցած էր իրենց, ինչպէս որ էր Շահէն։

— Անկալատ քո կանանչ արեւուն մեռնիմ,
ախըր դու չի վախցար, չի խնայեցիր քո ա-
րեւուն, մեզի համար զի քդ այդպէս փորձան-
քի մէջ ձգեցիր, կասիր միջահասակ կին մը, ու
Շահէնի ճակատ կը համբուրէր պըռչ պըռչ։

— Ա՛ տնաչէնի կին, Մուրատ գեան ինչ է,
եո յԱղթամարէն մինչեւ ի Հին լողալով դնա-
ցեր եմ, պատասխանեց Շահէն։

Վարդուհին էր այս միջահասակ կինը, Աստղ-
կան մայրը, որ Շահէնի հետ այսպէս քաղցր
ու անուշ խօսքի բռնուած էին, Բայց Շահէնի
ինչ հոգն էր Աստղիկի հայր մայրն ճանչնալու
ետեւէ խնայ. նա կուզէր առանձին զՆստղիկն
տեսնել քանի որ նա ասոր մօտ չէր, չէր կրնար
երեւակայել թէ սա անոր մայրն ըլլայ, եւ
կտէն երթացողը իր սիրելի հայրը, մանա-
ւանդ որ Աստղիկն հարցնել մնտռել հարկ չկար,
զի նա արիւսեակի պէս բիւրաւոր աստեղաց
մէջ կը փայլէր ու կը զատուէր։ Եւ Շահէն կը
հաւատար թէ Աստղիկի ընտանիքն ուրիշ

խումբի հետ քանի մ'որ առաջ վանք դնացեր
են շուտով աղէկ տեղ բռնելու համար։ Ուստի
որչափ ասոր անոր հետ ակամայ խօսքի բըռ-
նուած պրպըտուած էր, բայց երբէք խելք ու
միտք վրան չէր։

Երբ բազմութիւնն անտառախիտ լերանց
մացառոտ ու նեղ ճանապարհներէն վեր կել-
նէին, եւ հասան տեղ մը յորմէ սուրբ կարա-
պետի զանգակատան խաչն երեւցաւ։ Կարան
ամբողջ վար թափեցան քիթ բերնի վերայ ին-
կան, երկրպագութիւն ըրին, եւ ուրախութեան
մեծ աղաղակներով ամէն մարդ սկսաւ ձեռք
տարածել, կուրծք ծեծել, քթի տակէն կամ
բարձրէն աղօթք մ'մեջլաւ։ Տղամարդիկ ճա-
լահիկներ կամ կութի տարահի զպուններու
սրտու կոճակներով երկար թեւերը քշտել
վեր տալ սկսան, ճակերնին հրացանին դըրմ-
փացուցին, որ զառնայ նաղապ թմբուկներու
ձայնին հետ միանալով լեռներ ձորերը կը
թնդացնէին։

Սրդէն Շահէն իւր գլուխն առած դացեր
էր վանք, ուր տասն հինգ հազար ուխտաւո-
րաց մէջ իր Աստղիկն մնտռելու ետեւէն էր։

Երբ ժողովուրդ մը՝ որ իւր ազատութիւնն
կորուսած, կեանքն վաճառած, ինքն իւր ժա-
ռանգութեան մէջ օտար ու վարձկան ստրուկ
կապրի, իւր ազգութեան, իւր կրօնի համար
շատ ու շատ զոհ կուտայ, արհամարհանքներ

կը կրէ, որ օր մ'որանց ստրկական լուծէն աչք բացած չէ, ազատ չունչ մ' առած չունի, միշտ սրտասպասառ միշտ ահ ու դողի մէջ. այս տեսակ ժողովուրդ օր մի, ժամ մի, վայրկեան մի կը փնտռէ, որ իւր սիրտ ու միտք, ձեռք ու ոտք իրենց բնական պաշտօն կատարեն, Աստուծոյ սահմանած օրէնքներով շարժին, օր մ' օրանց մարդու պէս ապրին, ազատ ապրին: Բայց ինչպէս կարելի է այդպէս միջոց մը ձեռք բերել, մինչդեռ այս աշխարհի մթնոլորդն արդէն ժահազոտ ու ստրկական է: Այս տեսակ մթնոլորտի տակ ապրող բազմութեան համար մեր փնտռած միջոցը վանքերն են միայն, խանք կտրած ժողովուրդը իւր շունչը վանքերու մէջ կուզէ առնել: Բայց թէ վանից մթնոլորտը մխիթարական է, թիւնաւոր չէ:

Ինչպէս չէ. ջերմեռանդ ուխտաւորն իւր սիրտ իր ձեռքին մէջ առած երբեմն վանք կը վազի, ուր հրաշալի եւ ամենակար սուրբի մը նշխարք կայ: Ուխտաւորը իւր թաքուն վիրաւոր սիրտը անոր կը բանայ կը ծայէ, բայց թէ ինչ սփոփանք ինչ դեղ դարման կը գտնէ իւր անհուն վիշտերուն. այդ մի մի հարցներ: Վիշտեր անդարմանելի կը մնան երբ մարդ իւր բազկէն ու խելքէն ձեռնթափ՝ հող, քար, փայտ, օդէն միայն յոյս ու ապաւէն կը սպասէ, մինչդեռ Աստուած տնգամ այնպիսուն չօգներ:

Արդեօք ինչ հայցուածներ ունի ուխտաւորն եւ ինչ կառնէ ուխտատեղէն:

Ուխտաւորին մէկը եօթ ութ տարի ծով պահքով բերան չորցուցած, արիւնը ցամքեցուցած, բորիկ ու չոքչոք սուրբ գերեզմանի հողին վրայ երեսն կը պուտէր ու կը քսէր, եւ կը պահանջէր որ իւր սրտի սիրած էրիկն ուր որ է ետ դարձնէ, վասն զի ամբողջ տաս տարի է ոչ նամ նմուշ տեսած, ոչ լուր մուր առած ունի: Նա իւր սիրականը միայն երեք դիշեր ունի: Նա իւր սիրականը միայն երեք գիշեր վայելած չորրորդին աներեւոյթ եղած էր, Գիւրգ Ռիզի մէկ փորձանքէն ազատելու համար, Ստամբուլ քաղաք, Մոսկովու երկիրն, Ճինիվիզի աշխարհ, թէ Հինտիսաման, մարդ չէր գիտեր: Ուստի սուրբ կարասկետ զայն չէր գիտեր: Ուստի սուրբ կարասկետ զայն չէր գիտեր: Եւ նուիրէր, այլ եւ իր խնկով մոմով պահած ու պաշտած սիրականի նշանտուքի եւ առագաստի ընծաները, ձեռաց մատնիկը, ակնջի դինդը, քթի խզման, մազերու շաղպաղ, կօտկի վրայի քանի մ' արծաթ պլիկները, իւր մասունքի պէս դող տռալի, պարտքնտիրով եւ անօթութենէն պահած չի կրօնցուցած այս նուիրական հարստութիւն կը հանէր գերեզմանի վրայ կը դնէր սրտակոտոր լաց ու կոծով: Իսկ ասոնց ի փոխարէն պօլ պօլ օրհնութիւն ու յոյս կը ստանար: Զերմեռանդ ուխտաւորութիւն:

Բայց թէ այդ օրհնութիւնն ու յոյս մօր կը կշտացնեն — փորը թոյլ երթայ անօթի մնայ. բաւական է որ ջերմեռանդ բարեպաշտ կնոջ անսիրտ հոգին կը մխիթարուի:

Նոյնպէս ուխտաւորներէն մին՝ միեւնոյն խոտակրօն բարեպաշտութեամբ իր՝ կամ սիրելւոյն երկարատեւ հիւանդութեան համար կուրծքի տախտակները կը կոտորուէ, եւ ունեցած չունեցածը կը նուիրէ Գերեզմանին, որպէս զի գերեզման իրեն բժշկութիւն կենդանութիւն տայ:

Ապուշին մէկ տարիներով միայն բանջարեղէն ուտելով ուխտի եկեր է՝ որ գերեզմանը իրեն այնպէս միտք լմաստութիւն տայ, որ Սողոմոն իմաստուն դայ իրեն ձեռք ջուր լեցնէ:

Մաս մ' ալ իրենց վրայ երթալով ծանրացած պարտքէն ու անոր տոկոսէն, պարտատիրոջ անպարտութենէն ազատուելու, եւ յանկարծ օր մը հարստանալու համար յուստ եկեր, եւ անպատճառ հարստութիւն կը պահանջեն գերեզմանէն:

Կարգ մը մարդիկ էլ իրենց չընկուռ, որպէս ինչ որ անհրաժեշտ գերեզմանի վրայ գրած՝ կը պահանջեն որ իրենց մատանց ու աղջն, այնպէս զիլ ձայն, այնպէս հիւսիս տայ, որ ոչ ոք չի կրնայ իրենց հետ մրցիլ, եւ մատքեր շարժած ժամանակ երկնքի թռչուններ եւ քարքաայի մէջ բնակուած օձեր կանանչմատոտներ դուրս

եղնեն բերաննին բանան, չըջկուած զմայլած մտիկ անեն:

Խոսմբ մ' ալ քիւշտիկ կպնող ըմբշամարտիկը եօթ դոմէշի ուժ կուզեն սուրբ կարգ պետէն. ոմանք բարդ բարդ չուաններ բերեր գերեզմանի վրայ են դրեր, կուլան կը պաղաւտին որ իրենց լարախաղացութեան չնորհ հարպիկութիւն տայ. արդէն Սուրատատուր սուրբ կարգպետը լարախաղացներու քնն հեղինակն է:

Իսկ հասած աղջկաիք ու երիտասարդ տղայներու խնդիր եւ ուխտը, իրենց սիրտը վեր վեր թալող գիշեր երազով ցորէկ խնայել տեսած սէրն է. ասոնք էլ սէր կը պահանջեն, խորոտիկ մորոտիկ աղջկան մը կամ շնորհ ծառ շմու կտրիճի մը պատահին բաղդաւորութիւն, աշխարհի մէջ զոյգ տատարակի կեանք անցունեն:

Այսպէս որչափ ուխտաւորը, այնչափ զանազան տեսակ ուխտ եւ խնդրուածք կը լային Մշոյ Սուլթան գերեզմանէն, ով կրնայ իւրաքանչիւրի սիրտը բանալ կարդալ երկամունքներ քննել:

Բայց այս բուն ուխտաւորներէն զատ անուխտ ուխտաւորներ ալ կան. կը տեսնես Բիրդ սպահներ հաւաք թողնիլիք, նոյնպէս քաղաքացի այլադգիր, որոնք խումբ խումբ վանքի ներս դուրս կեռկծան, ճալահիկին

թեւերու վրայ դրած կամ ձեռքերնին ի յետեւ կցած՝ շորոր մորոր սիգալով կան կուգան եւ տէրաթաշ գէնքերու շիւտոց ձայնը զաշխարհ կը բռնէ։ Ասոնք մերթ կէօնտերու կնիկ մարդ խառն պարերու մէջ կը մտնան, անոնց մէջ կեննեն, պարսպէն դուրս Հայ ճիարչաւի կամ կալիօնի՝ վահանի, նշան առնելու մրցմանց մէջ կը մտնան. վերջապէս ասոնց ամէն ուրախութեանց տեսակները ես համրել չեմ կարող. . . :

Այսպէս ուրեմն եւ վանից մթնոլորտի շունչն ազատ չէ։ Մոռցանք ասել թէ այս նաւակատեսց տօնի մէջ մեր Հայրսուրբներ ինչ գործի վրայ են, Արդէն դարպասը՝ մուտքը առեր լմնցուցեր են, եւ այժմ եկեղեցիէն ելած չեւած՝ անոնցմէ անհամբերներն սեւ միջման պէս ուխտաւորաց մէջ կը տարածուին։ Մինն եօթխոտաճարակաց գերեզմաններու մօտ նստած՝ ուխտաւորաց ակումբի մէջ կը մտնէ ու կը բազմի. մէկ կողմէն ճերմակ արաղ, կարմիր գինին կը տնկէ փոխինտ, խուրուղուն մազայ կընէ։ — Անո՛ւ ըլլայ, մենք մախանքով չենք խօսիր, այլ ուտողէն գործի հաշիւ կը խնդրենք։ Մէկ կողմէն սքանչանօք եւ բարեպաշտական բոլոր զօրութեամբ՝ եօթն խոտաճարակաց պատմութիւն կընէ յԱյսմաուրբէն լաւ մը սերտելով, յետոյ պահպանիչ, հոգոց, յետոյ աջահամբոյր յիշէք մը կառնէ եւ շուտով մը ուրիշ խումբի

մէջ կը ճեպէ, այն տեղն էլ մի եւ նոյն սըրբազան պարտք եւ ազգասիրական պաշտօնն կատարելով, կերթայ մի այլ խումբի մէջ կը մտնէ, եւ այսպէս կը շարունակէ, միւս ընկերաց օրինակին հետեւելով։

Վանից դուրսի բակ փողբիկ կաթուղիկէով մատուռ մը կայ, եւ ուր ծերունի վարդապետ մը ահ ու դողով կը պատմուր. — «Հն ճիշտ մը ախ ու դողով կը պատմուր. — «Հն ճիշտ այս մատուռի հիմանց տակ գնդաճներու մէջ ժողոված բանտարկած են Գիսանկս եւ Դեմետրիոս անիծած ու չար հոգիները. ականջ դրէք, կը լսէք ինչ կը ժրկտոց կը հանեն, մեր Լուսաւորիչ Հայրը զըմէն գէնոնք բռներ Սուրբ Գերեզմանին գերի արած է։» Եւ բազմութիւն զարգանդած, ականջնին դետին կայցրած կըսէին, իրաւ է իրաւ, Հայր սուրբ, ծառայ ենք քո սուրբ կարգին, հն հանչ հազար ու մէկ զահլաքիւշտ լաւու լաւու ձայներ կուգան, զահլաքիւշտ լաւու լաւու ձայներ կուգան, մեռնինք զօրութեան Սուրբ Գերեզմանին։» — Այդ ձայներ գիտէք ինչ են. դիւաց կարդմունք են. ասաց վարդապետը, կռատան մէջ հազարաւոր Հայոց գիրքեր կային, զորս ահանքն ալ այրեց Լուսաւորիչ եւ գէնոնց մոխիրն լէ հմլայ էս տեղ խոռակեց, մկայ լէ էդ չարեր լէ գրքեր կը կարդան, եւ անոնց մոխրի վրան չեն նստեր կուլան, վասն զի եթէ չայրէին, մինչեւ հիմա մենք կռապաշտ պիտի մնայինք, ու սատանէք լէ խնդային։» Եւ բազմութիւն

այս նորալուր առարկայի վրայ կը խօսէր կը վիճէր ու կը դատէր. նոյն տեղ կը նախատաշարէր ու կը պաշարուէր:

Երբ մարդ Տարօնոյ եւ ընդհանրապէս աղ-գային պատմական կենաց յիշատակներ զմտաւ կածէ, մանաւանդ կրօնական դիպաց յիշատակներ, կը զարմանայ թէ ինչպէս մեր նախնիք յանուն Քրիստոնէական կրօնին այնչափ ու այնչափ զոհեր զոհած են: Տարօնոյ մէջ Հայոց նախնական կրօնի պաշտպան Արծաւն քրմապետը չորս հարիւր զինուորեալ Հայ քուրմերով սրախոխող կըլլան, որով ոչ միայն Գիսանէս, Դեմետրի, Վահեւանեան Վահագ-նի, Ասողկան եւ Ոսկեմօր ոսկեծին դից կուռքեր ու մեհեանները ջարդ ու փշուր կընեն, այլեւ մեհենի պատկերներ, այլեւ արձաններ այլեւ գրքեր, գրեր ու թուղթեր, մեր նախնեաց հարազատ կենաց երեւոյթն ու պատկերները ջրով, կրակով ու սրով կեղծանեն ու կապականեն, խալառ սպուռ ընելով այն ամենաթանկ նշխար մատուցները, որ մեր արդի կենաց թերութիւնք պէտք էր լրացնէին: Եւ այս չափով հալածանքը չի վերջանար, այլ նորակրօն պաշտօնէութիւն չափ ու սահման, կղպանք կը դնէ իւրաքանչիւր մարդու բերնին, որ իւր կռապաշտ քաջ պապուն վրայ եղած դիւցադներդութիւնք չերգէ ու չի պատմէ, իւր որդոց չի հասցնէ: Վերջապէս հալա-

ծանաց դար մը որ եթէ բերանները թուղթէ շինուած ըլլար, հազար անգամ կայրէին:

Բայց հալածանքն իր մէջ հալածանք ունի. Քրմապետութիւնն կաթողիկոսութեան անուն կրեց, բայց միշտ Տիրան, Արչակ, Պապ եւ Արտաշիր հալածողներ ունեցաւ, նախարարութեանց կարգն ու սարդը չփոխեցաւ, ամէն բան վեր ի վայր եղաւ. մինչեւ Քրիստոնէութիւնն իւր կատարեալ յաղթանակ տարաւ, տարաւ յաղթանակ, բայց

Օ՛հ, Տէր Աստուած, որչափ վրդովող, որչափ արհաւիրակից ու աննկող է կրօնքի պահանջմունք, միշտ կոտորած ու նահատակ կընէ ու կընէ: Կարծես թէ կրօնք կը պահանջէ որ մարդիկ կամ լոկ հոգի ըլլան այս աշխարհի մէջ. կամ թէ չէ իրենց մարմին ու աշխարհը, խունկ շինեն, կրօնի անշէջ կրակի վրայ ծխեն որ միայն անդադար:

Բայց չէ, կրօն միշտ սուրբ է, շատ անգամ անոր պաշտօնեաներէն ոմանք, այս աշխարհաբան դոհաբերութիւնք կը պահանջեն, եւ հաքանդ զոհաբերութիւնք կը պահանջեն, եւ մարդ մարդոյ մէջ եւ եղբայր եղբոր մէջ այնպէս խտրութիւն անհաշտ ատելութիւն կը ձգեն, ինչպէս մարդ թունաւոր իժի եւ քարի հետ, որպէս թէ մարդ թունաւոր զեռնոց սերունդ մի լինէր. Խեղճ մարդ, իւր կենաց կարճ շրջանին մէջ, որչափ հակառակ տարերաց, որչափ անուղղայ կենաց, որչափ հո-

գեկան մոլորութեանց մատնուած է չարաչար:

Է՛հ մենք ալ մոլորեալ մարդը ճամբայի բերելու տեղ, մեր Շահէնն պիտի կորսնցնենք:

Շահէն վանքը ոտք կոխած չի կոխած՝ գացեր գերեզման համբուրեր, իւր պարկեշտ ուխտն արեր եւ առանց դարպասի մարսասի ինկեր էր ուխտաւորաց ահագին բազմութեան մէջ, արծուի աչքով բերաւոր ուխտաւորներ մի առ մի աչքէ անցուցեր էր: Բայց վերջապէս Աստղիկան հայրն ու մայր գտեր ճանչցեր էր զանոնք, եւ խմանալով որ Աստղիկն տուն թողուցեր են իւր պառաւ մամու կշտին միայնակ, շանթաւար եղած էր խեղճն, որ այնպէս զարմանալի առիթ մը փախցուցած էր ձեռքէն, վասն զի ինքն արդէն Աստղիկան գացեր էր սրտապատառ, եւ որթկարածի մը խօսքին հաւատալով պարապ ետ դարձեր եկեր, չեղած տեղը զայն կը փնտռէր: Ուստի եւ այժմ առիթ փախցնել չէր ըլլար: պէտք էր ուխտաւորներէն շատ առաջ եւ շատ ծածուկ երթալ զԱստղիկն իւր առանձնութեան մէջ գտնալ: Շահէն այս անտաննի վիճակին մէջ տարուբերած ժամանակ իր մօտ սոսկալի կռիւ մ'էր ծագեր Ռսահայոց եւ Քրդաց մէջ, եւ չգիտեմ ինչպէս փայտ մ'ալ յանկարծ Շահէնի գլխուն իջաւ: Մեր քաջի արիւն աչքը կոխեց մթնդաց եւ կատաղաբար կռւոյն մէջ մտաւ եւ իր հուժկու բազկաց եւ ոտաց

տակ շարմիկեց քանի մը Քրդաց անարի կռուները, եւ մէկ կողմէն կը պօռար, զարկէք շան վանքի տաճարին մէջն էլ կը սողան եւ մեր ուխտերը կը սրբապղծեն: Երթալով գործը կը մեծնար, արդէն քանի մը հոգի վիրաւորուած գետին փռուած էին. երբ ~~հըսարար~~ իր ճիւղորներով, եւ վանից Վանահայրը քանի մը խոտաղ մշակներով վրայ հասան, եւ հազար ճորով կատաղի խուժանը իրարմէ զատեցին, քանի մը հոգւոյ ձեռք ոտք կապելով. առաւել Շահէն բռնել կուգէին, որ քանի մը Քիւրդ մահու չափ վիրաւորած էր. բայց նա վաղ եւս աներեւոյթ եղած էր:

2.

ԵՐԿՈՒ ՄՈՒՈՐԱԿՆԵՐ

Աստղիկը, որ իւր պահապան հրեշտակ ագամայ թոռ քաւթօռ մամու հետ տուն մնացեր էր, լոյս ցորեկներ ինչ որ շինական Հայ աղջկան մը պարտաւորութիւնքն էին, զամէնքն ալ կը կատարէր անթերի, եւ այս ծանրատար պարտաւորութիւնք կրկնապատկած էին իւր հօր եւ մօր սուրբ կարապետ յուխտ գնալէն

ի վեր, ուստի մեր Աստղիկը դեռ հաւ չեղած թառ թռած էր, կին չեղած տան տիկին եղեր էր :

Հրաշագեղն Աստղիկ մութլուսուն ելաւ իւր շինական պարզ անկողնիկէն, Շահէնի հոգեառ հրեշտակը արհաւիրից երազէ մը վեր կը թռչէր, ինչպէս տասն հինգ օրեայ պայծառ լուսին յանկարծ դուրս կեւնէ թանձր ամպի մը տակէն, կարմիր կտաւէ պճղնաւոր շաղիկը միայն կը ծածկէր իւր չքնաղ իրանը : Տաք պաղ քրտինք փթթեր էին իւր դէմքի վրայ հանց դարնանային ցողը քափուր վարդի թերթիկներու վրայ : Եւ արդարեւ բնական աղնուութեան եւ պարկեշտութեան մարմնաւորութիւն ունեցող Աստղիկը իւր շինական սիրավառներու բերնով աստղերէ յօրինուած մարմին ունէր, երեսներ լրացած լուսնի, աչքունք արեգական, յօնքերը ծիածանին կը նմանէր, բայց դուցէ անմահ Աստղիկն մրոտած կըլլանք այսչափով, նորա մէկ շարժումը կեանք կուտար, մէկ ժպիտ արշալոյս կարծէր, մէկ խօսք ժեռ քարը, փութր կռթ իւր դարձնէր, ուր մնաց Շատխու կտրիճներուն սիրտը, որոց շառերու հոգին հաներ էր անցաւ եւ սարէ սար, քարէ քար ձգած էր զանոնք : Եւ այս բազմաթիւ հոգիներն էին որ այս գիշեր զխորտակի Աստղիկն խռովեր էին, որ զարթած չի զարթած իւր ճոշ մաման արթնցուց եւ

սկսաւ պտտմել այն հոգեմաշ երազը, որով այնչափ խռոված էր :

— Ճոշ մաման, չես ասեր թէ քո Աստղիկն քանի քանի անգամ վեր վեր թռաւ այս գիշեր, ինչ զահլաքիւշտ երազներէ տաղնապէս :

— Երազդ բարին աղջիկս : ասաց պառաւը թողմած աչքերը ճմրթկեցով, ծմրկտալով եւ օրոշկտալով :

— Երազիս մէջ յԱղթամար ուխտի դնացեր էի, չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ կէտ եղերով սարերաց մէջն ինկեր եմ, ձիւն, բուք, օրօփթոց երկինք գետինք յիրար խառնեց, ետեւս իրիչկեմ ինչ տեսնամ ընկերներս չկան, զարգանդ զիս կոխեց էլ չի կրցի փնտռել զիրենք : Գայլ դադանի՛ բաժին եղան թէ դող տռալներ յափշտակեցին չգիտեմ, ծունկերս սկսաւ դողալ ոտքերս յիրար փաթըթ ունեցան էլ ոտքս գետին չի բռներ, մէկ մ' էլ թափառս ինկնալով սարի կապանէն ի վար չի գլորուիմ : Գլորուիմ հա՛ կերթամ կերթամ խորանդր ձորի մ' անդունդին մէջ, Սխկուեցայ, կող կուշտս լազրորուեցաւ, արընշաղաղ եղաւ : ասի թէ աչքս վեր վերցնեմ, տեսայ այն ահագին լեռան գագաթէն Արտօսայ չափ ուսի մը փըրթեր սոսկալի դղրդումներով հա հանչիմ վրայ կուգայ : մէկ մ' էլ տեսնամ որ անոր տակ թաղուած եմ, ինչպէս ճանճ մը մեր ջաղցի

քարի տակ, չգիտեմ ինչպէս միտքս ինկաւ, սուրբ խաչ պոռագներ եմ, եւ քնէս վեր թռայ, Բայց դեռ աչքս չի բացած էլմ տէգէլք գնացներ եմ: Որպէս թէ յուսէն աղատուած յԱխաւանք՝ Աղթամարայ դրսի տունն եմ, նաւակը ներս կղզին գացեր էր, ծովու յափ կրակ վառեցին ու շուտ մը նաւն եկաւ: Ներս մտանք մէկ արտաջափ տեղ հաղիւ գացեր էինք ի ներքս ի ծով, մէկ մ' էլ տեսանք մթնաւ, գիշեր եղաւ, թիւհիւ դեղու համար աստղ մը չերեւար երկինք, մրրիկ սատանի քամին ծովու տակ մտաւ վրայէն ելաւ, ծով, դու ծով ես, ան դնտողներ մեր վրայ շուռ տուր. մենք ծովու տակ, ծովն ի մեր տակ քիւշտիկ կը կըպնենք: Աչք խփոցի մէջ ան ճոյ մամա, ստաւնքս կը դադայ, աչք խփոցի մէջ մեր նաւը սար, քարի մը զարնուեցաւ, խշրտուեցաւ, ճոյ կտոր թիակի կոթը միտց, Ընկերներս ամէնքն էլ ծովու տակն լծած էին, ինչպէս եղեր է չգիտեմ ուշկս ու միտքս գնացեր է վրայէս, ծովու տակէն թէ երեսէն ձեռք մը գիս բռնեց հանեց ի ցամաք, աչքս վեր վերցնեմ, ինչ տեսնամ Աղթամարայ Մանթերէն մէկը, գեղեցկութիւնն ասես մարդու խելք կու թռցնէ, աղէկ չեմ յիշեր թէ այն կտրիճը ամէն գիշեր երազիս մէջ տեսածս էր թէ Սարի սուրբ Գէորգը, որ հասեր էր ինձ յօգ: Երբ ես այդ խուր ի խրեղէն տեսայ Առտէր կղզւոյն մէջ

միս մինակ որ գիս դրկեր սիրտ կուտար, ամէն բան մոռցայ, եւ նոյն րոպէին քնէս վեր թռած էի: Հան կէօ տէլ չուամ միայ սիրտս կը թալի, ճոյ մամա, ձեռքդ սրտիս վերէն դիր, տես իմ հաւը:

— Իմ խորտ ու անկալատ Աստղիկ, վախնալու բան չի կայ, ես էլ երբ քեզ պէս տասն վեց տարեկան աղջիկ էի, գիշեր չէր լիներ որ այդպէս երազներ չիտեսնայի. արիւնդ եռն է, հան հանչ շատ գնաց, քիչ մնաց, դու հաշ կաց, խաղաղ սրտով դործերդ նայիր, ես էլ ժամ կերթամ աղօթք անեմ, մէկ մ' էլ մոմ կը վառեմ, որ Աստուած իմ աղջկան երազն ի բարին կատարէ, օր առաջ քո սրտի սէրին հասնիս ես ալ տեսնամ ու յետոյ մեռնիմ, ասաց պառաւը եւ ելաւ աղօթք պտպրտալով ժամ գնաց:

Եւ Աստղիկն սկսաւ իւր տնական գործերը կարգադրել: Մեծ կողով մ' առաւ չալակը տունէն դուրս ելաւ ամբոյց գնաց փթիր, տառթ, չոր կուռուփ, պտտուր, քիչ մ' էլ կարմիր գառ, էշու կաթնուկ, խոնդաղ, ցախ, սէզ, ժար ժեխ լեցուց կողովը յուս վերցուց եւ ծանրութենէն ծռուելով տքտքալով տուն դարձաւ: Հազար ու մէկ կուռ պարզով խորանդր թորուան կրամիսիւրները հանեց շէնքեց, խաչերկաթ վրան դրաւ, կաթի մեծ պղինձը ու քանի մը պուտուկ ճօրներ վրան

չարեց, թող տուաւ թոնիրն որ ինքնին վառուէի, ելաւ գնաց փազախը ուրիշ գործեր տեսնալու, եւ շուտով սարակ մշակ խօտաղներաց ճանթիկներու մէջ հաց, պանիր, ժաժիկ, ոմանց էլ կարագ կամ չոր սեր դնելով կամ ձլօր մը մածուն, դամէնքն իր գործին ճամբեց, տուն դարձաւ:

Երկնից աստղերուն նախանձելի Աստղիկը հազար կտոր եղած էր, տանտունը ծուխ մուստով լեցուած էր, որով իւր աչքեր ախախաւար եղաւ, մէկ կողմէն ցան կը թալէր թոնիրն որ չանցնի՝ ծիրանկըտայ, մէկ կողմէն կուզ կուզ տախտ կաւէր, թաղքէ փռոց կամ կապերտէ անկողինները կը կարգադրէր: Եւ այսօր աւելի խնամով գործ կը տեսնար, վտան զի կու կարծէր որ իր հէրն ու մէրն այսօր պիտի վերադառնային:

Աստղիկը սկսաւ թոնիրը քաշել կաթի ահագին կաթսայի երկու կանթերէն բռնածին պէս մառան տարաւ մեր հերոսուհին, մերնեց զայն վրանթաղիք մը ձգեց դարձաւ սրտառուի ձլօրներ թոնիրն իջեցուց, թորուան մեծ խուփը վրան դրաւ, լիւթ վրան պարղեց, քանի մը կտրտած տա՛ թիկներ թորուան սրտուկ չարեց, ամէն բան տեղաւորեց, եւ գնաց վրան գլուխը չոկելու: Երկար սեւ սաթի պէս մաղերն ստկեց երկու ճող արաց յետեւ ձգեց, արծթէ փարաններով լիք նշխուն դօտիկը գլուխ դրա-

ծին պէս, մեծափոր խամալիկ կուծը թեւի վրայ առած աղբիւր գնաց ջուր բերելու:

Աղբիւրի գլուխը լեցուեր էին գիւղի աղջկուտանք, ուր Աստղիկն պարտաւորեցաւ կարգ պահել, եւ այս այն աղջիկներու հետ տնաղներ անել տան գործը ու տեղաւորանքներ պատմել խորած կօտ մշակներն էլ սեւ կուկան պէս բերան բացեր մտիկ կուտային ասոնց խօսակցութեան եւ իրենք իրենց մէջ կը փոխադարձ նոյնպէս գեղի խամբաներու հասած տղէք առանձին խումբով, որ այսօր վաղ պսակուելու մօտեցեր էին, ամէնքն էլ Աստղիկան ջուր տանելուն կըսպասէին, որք տեսնն թէ չէ քար կտրեցան, եւ ամէնքն էլ անոր աչքի մէջ կը պչային, թէ արդեօք այն չքնաղ աղջկան մէկ հայեացքին կարժանանային թէ չէ, երբեմն զիրար կը տմկլէին բարձր բարձր գեղաւրայ կը խնդային, որպէս զի Աստղիկան ուշադրութիւնն իրենց վրայ դառնայ: Բայց սա այն օրից որ Աղթամարայ Մոնթը տեսած էր, անոր խօսք տուած էր, այնուհետեւ ոչ մէկի երեսն չէր ուզեր տեսնալ: Ուստի լուռ ու մունջ պարկեշտ արհամարհանքով մը ընկերուհիներու օգնութեամբ կուծն յուս առաւ տուն դարձաւ իր գործին պարտաւորու:

Ահա Հայոց շինական աղջկանց կենաց ու վարուց մէկ մասն ու երեւոյթը:

— Բայց միեւնոյն մարդը որչափ տարբեր

երեւոյթներով կը ներկայանայ այս աշխարհին մէջ :

Միեւնոյն աղջիկը, միեւնոյն հօր մօր զաւակ կը տեսնենք նաեւ Եւրոպական հրապարակներու վրայ: Աստուծոյ դաս մը գիշեր ու ցորեկ կը մտածէ թէ ինչպէս կարող է իւր մարմնոյն գոյն ու գեղ տալ, նոր ու գեղեցիկս գգենուլ, գեղեցիկ երեւնալ, գիշեր թատրոններ ցորէկ բազմամիտ հրապարակներ ինկած կը շրջէ ու կը շրջէ. իրենց վատակն է պճնասէր ու գեղադէմ երիտասարդի մը թեւը, կամ ասոր անոր հետ ակնարկի առ ու ծախ, եւ ասոնք բարձր ազնուական ըստած կարգին կը վերաբերին:

Միեւնոյն հրապարակի վրայ նոյնպէս կայ օրիորդ մը, որ շրջագայութեան մէջ տեսած այս կամ այն օրիորդի տիկնոջ վրայ վայելուչ ու թանկագին գգեստ ու գոհարեղէն, իւր աչքը կը շլացնեն, սրտի եղերը կը հալեցնեն, միտքը կը մաշեցնեն ի վերջոյ հոգին կը մոլորեցնեն, ինքն ալ կուգէ անոնց պէս հագուել շքուիլ, անոնց հետ մրցիլ, եւ զայս յաջողելու համար հարուստ երիտասարդաց ակնարկներուն պատասխանել հարկ է: Հարկ է երբ գիշերը իւր սեւ քօղովն ամէն բան կը ծածկէ այն մթութեան մէջ դողունի առեւտուր մ'անել, իր գեղը երիտասարդի մը վաճառել, եւ այս վաճառման փոխարէն անոր թեւը

ի գնոյ առնուլ, երթալ գոհարներու կամ կերպասներու մեծ վաճառանոցներ գնել տալ այն ամէն բան, որ անցեալ օր Մարգիւի Պաշտօնի աղջկան վրայ տեսած էր. այս յաջողէն վերջ վրէժխնդիր հոգւով մը կը սպառնայ, «կը տեսնես վաղ թէ ինչպէս ես ալ բազմութեան ուշադրութիւնն իմ զարդուց վրայ կը դարձնեմ. կը տեսնես ինչպէս իշխանուհի մը պիտի ըլլամ, եւ քեզ պէս առաջնութիւն ստանամ» :

Այս ոչ շինական լուսաւոր մթնոլորտ ունեցող աշխարհի տակ կայ եւ մի այլ դաս աղջկանց, որ տամուկ գէճ ու խոնաւ բորբոսնած նկուղներու մէջ շատ անգամ անօթի ծարաւ կեանք կանցունեն, թէպէտեւ չարաչար աշխատութեան դատապարտուած. ասոնք արդեօք ուր կը սպառեն այն քանի մը «...», «...», «...» կոր սլիկները՝ արդեօք իրենց ապագայ մը պատրաստելու հեռատեսութեամբ իրարու վրայ կը դնեն կը պահեն: Ո՛հ, ո՛չ, եթէ մի օր պահեն, դուցէ միւս օր անօթի կը մեռնին. այդ տառապալից աշխատութիւն միայն փորը կշտացնելու համար է. ասոնք կեանքի նպատակ մը չեն կարող ունենալ. եւ շատն այսպէս աղջիկ կը ծնանին, առանց զաւակ ունենալու կին կրլան, եւ աղջիկ կը մեռնին, զապիր մոլորութեանց պատանքին մէջ փաթթութեւնով :

Ուրեմն այս տեսութեամբ մեր Աստղիկան կեանքը կեանք է, դարձեալ խորհուրդ ունի, անոր թորուան մուրերը որչափ զինքն մրտտեն, այնչափ իւր գեղը կը փայլեցնեն, Աստղիկի աշխատութիւնն միայն փորի համար չէ, անարդիւնք չէ, իւր պառաւ մամուն, պապուն, իւր հօր ու մօր, տան մշակ խօսադի օգնութեան կը վերաբերի Աստղիկն օր մ' եւ չուտով մայր ըլլալու համար կ'աշխատի :

Ընթերցողը գուցէ սլահ մը գայթակղի, թէ ես պաշարուած մոլորուած եմ, քաղաքականացեալ կեանքը վայրենութեան տանիլ կուզեմ :

Այո, առաւել կը համախմ գեղջուկ շինականը, քանց քաղաքացի անախտանն, երբ շինական կեանքը իւր անցուկ կենաց եւ աշխատութեան նշանակութիւն կը սլահէ եւ գայթակղութեան եւ վնասու պատճառ չիտար :

Եւ եթէ մեր թորուան մրով մրոտած աղջիկը այդ բիւրաւոր ջահերով աշխարհն երթայ, իւր ետեւէն բազմաթիւ մոլորակներ կը դառնան. ասոր գեղը միշտ փայլուն է աշխատութեան մէջ, եւ աշխատութիւնը ոչ թէ գեղեցիկ ըլլալու համար է որ կըստառէ, այլ ընկերին օգտակար լինելու :

Եթէ ուշադրութեամբ որոնենք լուսոյ աշխարհի քիւնձ պահի, ստլաւտ ապարանքներէն մինչեւ գործարանաց նկուղներ եւ ածխահան-

քաց գետնափորները, կը տեսնենք որչափ աշխատութեանց անհաւասարութիւն, քանիքըրտանց ի վուր սպառումը. այս հաշուով Աստղիկան կուժը յուսն առնել, երթալ աղբիւր ջուր բերել, կամ ծծումը զարնել, եղ ու մածուն շինելը իրեն արտ հնձող մշակի աշխատութիւն չափաւորել է, իսկ վեր նկարագրած քաղաքականացեալ աղջկանց աշխատութիւնները ստորերկրեայ նկուղներու խեղճ գործաւորաց աշխատութիւնն անսահման կերպով կընդարձակէ, յորմէ կը ծագի ընկերական անհաւասարութիւն, չարաչար խոնջանք տառապանք, կաղ եւ կռիւ, վնաս եւ ապականութիւն ամէն կարգի մարդոց :

Եթէ քաղաքական լուսաւորութիւն ըստածը մարդկային սնտի հաճոյից գրգիռներ առաւելու, եթէ մարդկային յառաջադիմութիւն, կերակրոյ, հանգերծի եւ մարմինն գեղեցիկացնելու վրայ է միտն, եթէ երջանկութիւն միայն փափուկ եւ նուրբ ճաշակն է, ինչո՞ւ ուրեմն այդ ճաշակի հետեւանքը շատ անգամ զարհուրելի թշուառութիւն կը լինի. ինչո՞ւ այդ պայծառ լոյսը իւր ամենաթանձր խաւարն ունի: Ինչո՞ւ այդ երջանկութեան սկիզբ եւ վերջ թշուառութեան կը հանգի: Վասն զի ծայրահեղութեան հետեւանքը ծայրայեղութիւն կը լինի :

Ուրեմն ոչ մեր Աստղիկան կեանքը, կամ

շինական խողորակեցութիւն եւ ոչ Փարիզեան
փափկակեցութիւնն բնական է կամ արդա-
բանալի. մինն քիչ մ' առաջ երթալու է,
միւսն ետ ետ դառնալու է իր մոլորութենէն,
զոր լուսաւորութիւն կանուանէ. այնուհետեւ
գուցէ ընկերութիւնն իւր հաւասարակշու-
թիւնն կունենայ եւ ամէն մարդ իւր մարդ-
կային նշանակութիւն կարենայ սկստանալ:

Եւ միթէ այսչափ հազարաւոր տարիներ
մարդը իւր նշանակութեան հետ չի կրցաւ
հաշտուիլ, այսուհետեւ յոյս կ'այ. մենք դար-
ձեալ յուսով ընթանանք, յոյս մեր նպատակն
յարատեւութիւն մեր անոր հասնելու ուղ-
ղութիւն ընտրենք. եթէ ընդ միշտ մոլորու-
թեան բաւիղներու մէջ յանգի մեր շաւիղը.
այն ալ թող նախաստանմանող բնութեան վե-
րադրէ մեզմէ ամենէն անհամբերն, որոյ հա-
մար գուցէ այս խոտորմունքներ, անկարգու-
թիւնները կարգաւորութիւն կը համարուի.
Թող յայնժամ բարեկարգութեան մէջ լքեալ
մարդը տատանելով մ' ասէ. «է՛հ ինչ կը
շեւէ», գուցէ երբ մարդ իւր կրցածն կընէ,
այն է բնական, կամ ինչ որ կըլլան, այնպէս
պէտք էր ըլլային...

Մէկն ելնէ ասէ ինձ, «Ախպէր, քեզ ինչ
փոյթ լուսաւոր աշխարհի մեռելները լալ,
մինչդեռ մերինը լացող մը չունի, անոնք բա-
ւական լալիւններ ունին եւ շատ ձէնսեր եւ

շատ ողբեր յօրիներ են. Մեր աշխարհը խա-
ւար է, անոնք զմեզ չեն տեսնար, մենք մեր
եղովն կը տապկուինք. եթէ անոնք համայն
մարդկութիւն քարոզած ժամանակ, միեւնոյն
րոպէին մերու ձերը կը փնտռեն, մենք ին-
չո՞ւ զէջայն առանձին չի մտածենք, եւ միթէ
Հայուն ծառայելով մարդկութեան ծառայած
չենք ըլլար, ո՞չ ապաքէն եւ սա այդ մեծ ըն-
կերութիւն կազմող մէկ մասն է. Եւ այն որ
մաս առ մաս չի կրնար բարեփոխել, ամբողջու-
թիւնն մէկէն դարմանելու ձգտմանց մէջ իս-
պառ ուժաթափ կը լինի:

Կայ եւ մի այլ հաշիւ, լուսաւոր աշխարհին
եւ մեր թշուառութիւնն տարապայման տար-
բերութիւն ունին իրարմէ, նա իր ձեռքով կը
հիւանդանայ կը վիրաւորի, մենք բռնաւոր
զօրաւորին ձեռքով. նա յաճախ անձնասպան
է, իսկ մենք մեր հիւրնկալութեան յերդի
տակ, մեր հողի մէջ՝ մեր աղուհացը ուտող
ուրացողէն կը սպանուինք. Թէպէտեւ փնտն
միշտ միեւնոյն է, սակայն մեղաւորին եւ ան-
մեղին կրած գրկանքներ շատ տարբերութիւն
ունին. Ուստի դառնանք մեր մութ աշխարհի
կարգն ու սարգ գրեւ, եւ լուռ մունջ խոր
փոսի մէջ խեղդալող եղած մեռեալները լալ.
աշխարհի՛ որոյ բնակչաց օրէնքը եւ իրաւուն-
քը տակաւին բռնաւորի սուրն է:

Օրը կէս օր եղեր էր, երբ Աստղիկն կաթի

խամալիկ կուժը թեւի վրայ բարձած դուրս ելաւ տունէն, դէպի գիւղէն կէս ժամ հեռի Ծառձորն երթալ ուր հովիւք ոչխարներ պէր բերած էին :

Մօրբրանց Մանուշակը, որ նոյնչափ խորտիկ կուներկնոցի վրայ զԱստղիկն կըսպասէր, զոր տեսաւ թէ չէ կանչեց,

— Աստղիկ, ինչի այսչափ անդանցար, ոտքերս թմբաւ կայնելով. հա մկայ կուգայ, հա տէօր մ' աչքերս ձեր դուռ մնաց, ուր մնացիր, տնայէնի աղջիկ :

— Ինչո՞ւ չէ խօս չլինեցիր թէ Աստղիկն ինչո՞ւ համար ուշացաւ, հէր ու մէրս տուն իմ վրայ թողէր դնացեր են. ես էլ այսօր քեզ սպասեցի, որ քիչ մ' ինձ օգնես :

— Վախ, հոգիս ելնէր քեզ ապով, դրուստ ես, բայց դու գիտես որ մեր տէրաթաշ ծանրամաղտայ հարսը ոչ բարով նոր հարս է, առակ չառակ կեանի, շատ բանի չի խառնուիր, ուստի ամէն տեղ տեղաւորանքը իմ ձեռքովս պէտք է ընեմ :

— Հա, հա, տուն խախուտ հասաւ կարկուտ :

— Դուռն էլ խօ, հոգ տուր այս տառտալի խօսքերու վրայ, քանի ուշ մնացինք, մկայ խորած. կօտ հովիւներ կը սպազազրեն, ասաց Մանուշակը եւ ձախ ձեռք Աստղիկան վիզ փաթըթելով, տէ սպամիր, այս գիշերն էլ երազիդ մէջ ընկերդ եկաւ դքեզիկ գտաւ :

— Մո՛ւնջ կաց, մո՛ւնջ կաց Մանուշակ, էլ մի հարցնէր ինչ սեւ սուգ գիշերներ անցուցի, երթայ էլ չի գայ այնպէս գիշերը. դու աղէկ բան մը տեսար այն պատմէ :

— Գիտես որ ես խմնիս հետ շատ երազով չենք տեսներ, որովհետեւ շատ անգամ մեր մարքի առէջ կալատեղ կուգայ աչքով, ընքուով, սրտով կը խօսինք իրարու հետ. երեկ բան մ' էլ լսեցի, դու հաշ կաց, հայր մայրս կարծէին թէ՛ ես դնացեր էի, տեղաց մէջ իրարու հետ կը փափաային, ծիկ սուրբ Սարգսի բարեկենդանին կարգել կուղեն :

— Օ՛, օ, պէ՛տք պէ՛ :

— Կեցիր, զըմէնն էլ ասեմ քեզ, ինչիս փորիտ ցաւ շոտ մը բռնեց. անոնք այս բան զըուցած ժամանակ ես ուշիկ մը տեղացս մէջ լազուրացի, գլուխ քաշեցի տակ, տաք պաղ քրտինք վրաս տուաւ որ աւելի ասպհով բւլան խօսելու, եւ ես խմանամ թէ որո՞ւ հետ զիս կը կարգեն, էրկէն ալելուեսց խօսեցան առանց անունը տալու. Աստղիկ, քո արեւուն մեռնիմ, ահա այս բանը կրակ ու բոց եղաւ զիս կը մրկէ :

— Տղայի հօր մօր անոնն ալ չի տուին :

— Ձէ, չէ, չգիտեմ ինչ սեւ կապեմ, ինչ հոգ մոխիր տամ վէր գլխուս. եթէ իրենց խօսքկապ իմ սիրածիս հետ չէ. վայն եկեր զՄանուշակն տարեր, Տէր Աստուած, էս ինչ

էրոս-բէն դերութիւն է, որ մեր ընկերը, մեր խէր ու մէրը կը նստեն. կասես թէ փեսան իրենց համար է՝ չէ թէ հարսին:

— Հայ կանանչիս աղջիկ, քո սիրտն էլ եփեր է իմինիս պէս: Ո՛վ չգիտէ դուն գիտես իմ քաջածն այո երկու երեք տարուան մէջ երկաթ լինէր իմ տեղ կը հալէր, պողպատը կը մաշէր: Քանի քանի անգամ զիս կարգել ու գեցին իմ ծնողք իմ չսիրած մարդոց հետ, եւ որովհետեւ իրաւունք չունէի հօր մօրս ընտրածն մերժել, ուստի միշտ հիւանդքներ գործածելով կը յետաձգէի անոնց որոշումն, երբեմն ծանր հիւանդ կըլլայի, երբեմն սուտ փուտ երազներ կը յորինէի կասէի թէ՝ «Աստուածամէրը այս դիչեր եկաւ ինձ ասաց, եթէ կարգուիս, այն օր պիտի մեռնիս,» ծնողքս կը հաւատային եւ միջոց մը կըսկսէին կարգուելու անունը չի տալ:

Բայց երբ դարձեալ աղէկ տեղէն զիս ուղղներ կըլլային եւ մայր հսկաս դարձեալ կասկեկէին ինձ եւ շատ անգամ գեղի տէրտէրը ուսն միջնորդ կը ձգէին, կըսպառնային որ համոզուիմ:

Իսկի մտքէս չեններ, Հոգոց վանից խալիւոր վարդապետին տուած էրկէն քարոզը՝ որ իմ մէկ ախանջէս կը մտնէր միւսէն կեննէր, զի ես միշտ կըսէի, Աստուածածին ըսեր է ինձ որ կոյս մնամ: Մանուշակ, Մանուշակ, վերն

Աստուած ցածր դու, դու միայն գիտես թէ որով համար է իմ սուտ հիւանդութիւնները, իմ շինծու երազներ, թէ որով համար կոյս մնալ կուզեմ. անոր որ խօսքս տուի, որ խօսքիս հետ սիրտս տուի, Աստղիկն անոր պահուած է. որոյ հետ դիչերն երազով, ցորէկն ինքն կանցունէ: Այս վերջին խօսքեր սաստիկ յուզմամբ արտասանեց Աստղիկն որով արդէն ճամբան կէս ըրած էին, եւ գլուխ կախած մալուլ ու մեռութ քիչ մը տեղ մուռնջ քալելէն յետոյ, ձէնիկ գլուխ ձգեց եւ իր ամէնօրեայ խաղն կանչեց:

Աղթամարայ քար, Աղթամարայ քար,
Յերբ թողուս զիս էսպէս պրինտար,
Գիչերներ քո ծովն ինկեր կուծփամ,
Յօրէկն ծովացեալ յարտասուս լողամ:

Թէ արտասուելու կուգանք այս աշխարհ,
Կամ լոկ գերեզման մտնելու համար,
Ինչո՞ւ կեանք արեւ ինչո՞ւ լոյս աստղեր
Ինչո՞ւ ծառ ծաղիկ խաբեն մեր յոյսեր:

Շատխու սարեր պէտ պէտ քարեր
Փոքր քանց զիմ սրտի խոցեր,
Սրտիս խոցերն էնպէս բացուեր
Դեղ դարմանով էլ չեն դոցուեր:

Երբ եղնիկներ կաթ տան ծաղուն
Երբ հաւքն անմեղ նստեր է բոյն
Նէճրուորներ կը համբերեն,
Երբս թռչին կնպէս զարկեն:

Իսկ զլս բոյնիս մէջ նետահար

Արաց երկինք վրաս խնդաց,

Սէր տուաւ ինձ սիրէ ասաց,

Երբ սիրեցի ինկայ պրինտար:

Աստղիկն Շահէնն չէր ճանաչեր,

Շահէն զԱստղիկն յերբ էր տեսեր,

Երբ սէր գտայ, սէրս կու խլեն,

Օձն վէր ջրին խաբճ կանեն:

Աղթամարայ քար, Աղթամարայ քար,

Դու որ զիմ սէր խլեցիր տարար,

Սար, ձոր, ծով դետով մեղի զատեցիր

Կարծես մէկ մէկուց զմեզ մուցուցիր:

Մեր սէր թեւ ունի ծով ցամաք խռող

Մեր միտքն է կամուրջ, էրկինք դժոխք կապող:

Էրկնուց աստղերն են մեր խաղաղութիւն,

Խօս չում աստղունք ձեր ձեռք չի հասնիր:

Այն որ կաղաւուն մինակ թող չի տար,

Եւ ծաղիկ մը մինակ չի ծաղկեցներ,

Եւ աստղ մը մինակ յերկինս չի վառեր,

Հարկաւ պրինտար Աստղիկն չի մուտար...

Ասաց Աստղիկն այս երգն երգելով, արցունք թափելով կատամն կոտրելով...

Մանուշակը լեղապատառ եղաւ Աստղիկան այս վիճակէն. իր կուժը վար դրաւ հազար ու մէկ լեզու թափելով, անոր սիրտն ամուրքէ, անոր փութը ու փլած սրտին դիմաց թուր չինել աշխատեցաւ:

Երբ այս երկու նետահար թռչնիկներ սի-

րախօսելով, Աստղիկ եւ Մանուշակ իրենց սրտի վերքերը նշանց կուտային իրարու. միւս կողմէն իրենցմէ քիչ մ' հեռու քսան եւ հնգի չափ պէրուորներ՝ նոյնպէս աղջկունք մատաղ հարսներ ու երիտասարդ կիներ՝ ձէն ձէնի տուած կը կանչէին, թեւ թեւի տուած կը թռնէին, մէկն եարող, մէկն կէօտի մէկն քաջի խաղ կատէր, եւ այն հաստ ու բարակ բարձր ու ցած ձայներ դարձեալ գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կը կազմէին: Այս սատարաւոր ու շնիկաւաւոր երգով ու պարով մեր կժառոր խումբը պէր հասաւ, ուր հազարէն աւելի կթան ոչխար եւ այծեր պըռ արած մէկտեղ ժողոված էին: Այսչափ ոչխար երեք հովիւք կարած էին, որք իրենց կօներ ձեռքերնին կօպալներ գապանակի մէջ խոթած փռաքուեր էին Տիգրիսի մէկ ճիւղ գետակի յափ, եւ երեքն մէկանց այնպէս սրտաշարժ փող կը փչէին որ ոչխարներ գլուխներ կախած վար մղկտալով մօտիկ կընէին: Իսկ ոչխարի գէլ խեղդ ջներն, շնթուկեր էին հովիւներու աջ ու ձախ. որչափ սոսկալի էր իրենց ահագին տեսիլ, հաչիւն ու ոռնալը, բայց եւ այնչափ սիրուն, որոնք չուռ այծի պէս երկար բուրդեր ունէին. ասոնք պէրուորներու հօտն առին թէ չէ ամէնքը մէկէն գոռացին եւ գնտակի պէս անոնց ընդ առաջ սրացան եւ թէ իրենցմէ ուրն առաջ կը հասնի եւ իր տիրոջ փառաբան-

քը կըստանայ, վազող վազողին կը մրցէր. եւ գնացին փաթըթուեցան պէրւորներուն, որն գլխով, որն պոչով կը քալուէր իր տիրոջ, եւ որն երեսն ի վեր կը թռնէր եւ չորս բոլոր կը խաղար. ահա այս փառաւոր հանդէսով եւ կան մեր պէրւորներն ի պէր Սմէն ոք իւր ոչխարներու տակ մտաւ, անոնց լարուած ուռեր շառ շուռ կթեց ի կթոցն եւ շուռ տուաւ իր կուծին մէջ ու քաշուեցաւ, մինչեւ որ ամէնքն սլոթան բանից: Նոյն ժամայն հովիւներ փողով գառնարածներուն խնացուցին որ դառնէր բերեն ու գառնմէր թող տան:

Մարդ երկնային նուագարաններէն յափըշտակուած ի պէս կըզմայլի կը մնայ, երբ պլուզ միւսզ գառնուկներ եւ ուլերը պռալով միմկալով կը տռճկեն կը թռվաւն իրենց մօր կաթ ծծելու կուգան. կծոց որոտոց աշխարհ կը բռնէ: Կը տեսնաս միւս կողմէն հովիւներ իրենց կօն կը ձգեն մօլրած գառնուկներու վիզ եւ կը տանին իրենց մօր, միւշդեռ մայրն ալ սլայելով իր կորուսածը կը փնտռէր. ինչ, քանի ուրախութեամբ կը հրճուին երկու մոլորածներ մայրն ու զաւակ, երբ զիրար կը գտնեն: Իսկ քէզի՝ գառնեբու բաժանման տեսարան շատ տխուր է. գառնարած, շուրար եւ հովիւները ոչխարներու մէջ կը մօտեն եւ խեղճ գառնուկներ շուրջ իրենց մարց կաթէն կը բաժնեն, որով ամենայն ոք իւր գործը կը վերջա-

ցունէ: Եւ հովիւք իրենց հօտը պըռ արին դէպի ձորն ի վար եւ պէրւորներն դէպի գեղ դարձան:

Իսկ Աստղիկը եւ իւր սրտի բժիշկ Մանուշակը ամենէն վերջ մնացեր, դարձեալ գլուխ գլխի սիրտ սրտի տուած ուշիկ ուշիկ կը քալէին, իրենց պոլատ շունն էլ զատանց կուգար յետեւանց: Այս զոյգ տառապանքը հասան չոխի աղբեր վրայ, որ սեւ քոսայ կօտըրտուած ճողճղուած ապառաժ լեռան մը գագաթէն զմլմիալով ի վար կութափէր. Մեր սրտակիցները յոգնած դադրած խանք առնելու համար նստան այս աղբեր վերեւ կօտ քարի մը շուաքին տակ: Աստղիկն իւր գլուխ դրաւ Մանուշիկ ծունկին վրայ եւ խորանդր մտածմանց մէջ ինկաւ. եւ Մանուշակը ձեռք երեսին դրաւ, այնպէս ձէնիկ մ'արձկեց որ սար ու ձոր կուլացնէր, իր սրտաբուխ երգը խառնելով ջրի զղզղոցի չոցին հետ:

Կօտ քարը՝ որոյ ներքեւ նստած էին Աստղիկ եւ Մանուշակը, սեւ կալրի նման ժայռ մ'էր վերէն փրթած գլորուեր ի վար, եւ մազէ ակռկած ի պէս ճորով դնողած կեցեր էր. այս ահագին քարի ետեւ երեք դարանակալ ֆրդեր կային, յորոց մինն ուշիկ մ'ասաց միւսներուն.

— Կո՛ս, Մզո՛ս, առաջ շէշառառ արձկեմ, մէկ մը վախցնենք մեր որսերը, յետոյ բռնենք որ մեղք չըլլայ:

— Թող, թող, հանագի մեղքի ժամանակ
գտար, դու վաղիւր խողմի մօտ, ձիանք պատ-
րաստիր բեր, մենք զայն բռնեւուն պէս վրան կը
դնենք ու կը փախնենք, առիւծ ըլլայ մեր ետե-
ւէն չի հասնիր թող թէ խոսիայ Ֆլաները:

— Դու հաշ կաց, աչք խիոցի մէջ ամէն բան
կը տեսնամ, միայն թէ վաղ Պէկէն ստացած
խղլաթը ինչպէս պայման դրինք հաւասար
պիտի բաժնենք. ասաց երրորդն ու դնաց
խողմի հետ ձիեր պատրաստելով վերադարձ-
ման:

Նոյն րոպէին յանկարծ մերկացրած թրեր
չողացին երկու վիրաւոր թռչնիկներու վրայ.
առաջին հարուածը Աստղկան հաւատարիմ
պահապան շուն կերաւ եւ իր տիրուհոյն ոտ-
քի տակ փռուեցաւ շնչասպառ: Բաջասիրտ
Աստղիկն առանց չփոթելու առջի դրպին իր
վրայ վազող Գրդի ձեռքէն թուրը խլածին
պէս անթուկեց մէկ արտաշափ հեռու, որով
միւսները պահ մը մտնալով զմանուշակ Աստղ-
կան վրայ թափեցան եւ այնպէս իրարու
պլլուեցան չաւիկեցին որ Աստղիկն որոշել զըժ-
ուար էր: Յանկարծ Գրդի մէկը դրամիաց ե-
րեք կանգուն վար ջրի խրամատին մէջ: Աստ-
ղիկ այսչափ արտաքոյ կարգի ընդդիմութիւն-
ներէն վերջ ուժաթափ եւ ուշաթափ ինկաւ
գետին, վասն զի քանի մը տեղէ վիրաւոր-
ուելով արիւնը աղբիւրի պէս դուրս կը սըղ-

պըրկար: Թէպէտ առեւանգողները զԱստղիկն
ոչ թէ վիրաւորելու այլ մէկ մազին գիպնալու
հրաման չունէին, բայց Հայ աղջիկէն այնպէս
նեղը ինկան, որ եթէ թուր դանակի չսպաւի-
նէին՝ գուցէ իրենց արեւն ու զուլա վրայ
տային: Քրդերը վառզ վառզ ճանթիկներէն
աղքիչ մ' ճաթմաթ եւ տեսակ մ' արմատ
հանելով Աստղկան վերքերու վրայ դրին եւ
իրենց գլխու դաշկինակներով կապեցին: Եւ
այնպէս արընթաթափ առին զայն ու թռան:
Բայց Մանուշակն ազատուած՝ մէջ երկինք
մէջ գետինք դէպ ի գեղ կը սլանար հաւար
տանելու:

Այսպէս ահա մուրակ Շահէնն այս ան-
գամն էլ չի պիտի կրնար պատահիլ իւր մուրած
կորսուած Աստղկան:

Է.

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՄԱՐԿ

Վանայ ծովու արեւմտեան ափին մինչեւ
Բաղէշ քաղաք միայն հինգ ժամ հեռաւորու-
թիւն կայ, որ Ռահվան՝ Վանուզի կանուանի:

Այս հինգ ժամուան մէջ ամենէն յանդուգն
ճանապարհորդը եթէ հինգ հոգի ալ ունենայ
իւր փորի մէջ՝ դարձեալ չէ կարող մինակ ու-

շափապ

դեռորիլ դէպի Ռահվան, վասն զի իւրաքանչիւր քայլին մահը հոգի մը կը սահանջէ :

Սրդէն մեր երկրի որ կողմ արին չի հոտիր: ճանապարհորդ կարող է առանց նախ մահն աչքն առնելու դռնէն ոտք դուրս ձգել լեռ, դաշտ, ձոր, որսորդներով լեցուն են: Վաճառական, մշակ, սարակ կամ երկրագործ՝ ժողովուրդը ասոնց սպառաքանական որսերն են. որոնք տարբերութիւն չունին վերու ոչ խար, եղնիկ ու խոզէն, տարբերութիւն այն է, որ գէթ այս վերջինները դժուար կորսացուն, վասն զի մինն կնճիթ, միւսն սըրընթացութեան յատուկ ամբակներ ունի՝ որով ինք զինք շատ անգամ կը սաշտապանէ, բայց Հայ մարդորսներու ապաւինութեան ամէն բնական միջոցները ի բաց խլուած են, եւ «մարդ կայ մարդ էլ կայ» ասեր ամէն բան վերջացուցեր են: Եւ այս անբնական խտրութեան դուրսաւոր սպառնալիքէն մինն կրօնքն է :

Մեր երկրի եւ ընդհանրապէս Ասիայի մէջ կրօնք բացարձակ տէր է մարդոց սրտին, մոլորին եւ բազկաց, եւ ինչպէս ստրուկ եւ ազատ ժողովուրդ կամ մարդ կայ, նոյնպէս ստրուկ եւ ազատ կրօնքներ ալ կան: Աւելորդ է ասել թէ տիրող ազգաց կրօնքն ալ տիրող կը լինի, եւ այն որ անոր չի հսկատակիր, նա այն րոպէին իբրեւ մարդ ասլրելու իրաւունքներէն կը դադրի :

Եթէ ծանօթ ժամանակի մէջ կրօնական աններող խտրութիւնք այսչափ ու այսչափ մարդկային վարք ու բարք վայրենացնելու ճարակ կը դտնէ, որչափ առաւել ճարակած ու սպառած է անծանօթ ժամանակներու մէջ :

Եւ միթէ այդ անծանօթ ժամանակաց արհաւիրքներու մնացորդը չի որ տակաւին իւր հզօր ներգործութիւն կը շարունակէ մեր հոգւոյն ու մարմնոյն մէջ :

Երբ տիրող եւ հսկատակ ժողովուրդներ տարբեր կրօնի կը վերաբերին եւ երկուքն էլ տգիտութեան թանձր խաւարով թաթախուած, այլեւս մարդկային ազգային նշանակութեան միտք դնող ոչ ոք չի կայ. ուստի մինն դանաւար գայլու եւ միւսն անմուռն ոչխարի սաշտոն կըստանայ, եւ այսպէս այս աշխարհ յառաջ կը գնայ դէպի երկինային ճանապարհ... արդէն ինչ պիտի ընէին այս դատաւարտութեան սուտ աստուորն... : Ուստի ամենէն վայրագ ոճրագործութիւնք քաջութեան սրբաբարդութիւններ կը համարուին աստ :

Ռահվանի ճանապարհի վրայ եւս իջեւան մը կայ կիսաքանդ եւ անբնակ. երբ ձմեռ ձիւն բուք կը լինի՝ եւ մարդ ցուրտ սլուէն հինգ ժամ չէ կէս ժամ չի կրնար շարունակ ճանապարհորդել կերթայ այնտեղ կը բնակի եւ ուղորմիս կը հանէ զայն շինողի հոգւոյն :

Բայց ինչպէս ի սկզբան բարի նպատակներ

եւ Հիմնարկութիւնք շատ անգամ վերջ չարութեանց կը գործածուին, նոյնպէս այս օթեւանը՝ մարդասիրութեան այս վայրը՝ ոճրագործներու դարան եղած էր:

Գիշեր՝ հաւ խուսոցին յաղթանդամ մարդ մը յիշեալ իջեւանի մէջ մտաւ սաստիկ յողնած. ճանապարհորդը ամենէն յանդուգն աւաղակի կերպարան ու ձեւն ունէր. կաշէկապով հրացան թեւն անցուցած, ոսկրէ բուռ դաշոյնն ի գօտին, նոյնպէս թուր յուսն ի վար կախած էր: Որովհետեւ ներս մտիւ խաւար էր, մարդը ափսիսեց ափսիսեց չեղաւ, ծոցէն տոպրակ մը դուրս հանաւ, կայծքար ու սողալատի կտոր մ' իրար զարնելով քանի մը կայծեր թռուց կաւի վրայ, յետոյ հրացանի զըզքիկ ճաթ մաթ իրարու փաթըթելով կտած կաւը անոր մէջ դրաւ եւ այնչափ փչեց, մինչեւ շորը ընդերկար ծխրկտալէն վերջ բռնկաւ. քիչ մը մխախառն կապոյտ բոց ելաւ, եւ ծոցէն մեղրէ մոմաւոր հանաւ վառեց եւ առաջին անգամ չորս կողմն իրիչկեց եւ փռված սենեկի մը մէջ մտաւ: Մարդը քիչ մը հանգչելու քնանալու համար շուտով վաշիկներու թեւերն արձկեց եւ լէնքէրկէնք փռքուաւ սենեկի ճակատ քարէ կիսաւեր սաքունն վրայ, իրեն բարձ շինելով հրացանը, թուր եւ վահան, եւ շուտով քուն կոխեց զինքն:

Այս զարմանալի աներկիւղ մարդը Շահէնն

էր, որ սուրբ կարասեռնէն մինչեւ Ռահիմանայ դաշտ, առանց խանք ու հանգիստ առնելու հասեր էր աստ, եւ շունչէր ուզեր առնել մինչեւ որ իր շունչն Աստղեան շնչոյն հետ խառնէր:

Այսպէս երբեմն վանական սեւ կապոյտ հանդերձով կծկուած քաջմկուած Շահէն ճէլէլէ գողտուալի հանդերձ հագած էր. եւ ահիւ եւ դողութեամբ եկեղեցական սալասուց հետ գրազող Շահէնն՝ անաչ աներկիւղ խաչի տեղ սուր, բուրվառի տեղ հրացան, խուսիկ տեղ վառօդ առեր, ոտքով ու ձեռքով աշխարհ մտած էր, Աստղ մը, յոյս մ' որսալու:

Գիւնիէն դարձած քաջախ՝ խիստ կըլլայ, կըսէ առածը:

Ընկերութեան քաղաքական եւ գրական կեանքի մէջ նոր նոր երեւոյթներ յառաջ բերող մեծամեծ մարդոց մէջէն շատերն այլ վանական փախստականներն եղած են, վասն զի օղբ որչափ շատ ճնշես, այնչափ զօրաւոր կըլլայ իւր պայթումը:

Շահէն քանի մը վայրկեան հալիւ քնացեր էր, եւ որովհետեւ միշտ գգոյշ, ձայն մը հասաւ ականջ, յանկարծ վեր թռաւ քունէն ափալալա մոմաւոր վառեց, հրացան ձեռքն առաւ ու դուրս ելաւ, քիչ մ' այն աւերակներու մէջ ման գալէն վերջ քարի մը տակ պուպուզեցաւ մօրիկ արաց, եւ դարձեալ նոյն խախոցի ծանր աքօլու ձայն տկանջ հասաւ:

Եւ երբ առանց ոտքի առաջ նայելու քար ու քանդ տեղերէն դէպի ձայն՝ իջեալ ի ներքին բակ կը յառաջանար, ոտքն ակոկեցաւ բանի մը եւ Շահէն թափառս առնելով քիթ բերնի վրայ ճապալէզուաւ ինկաւ, ինկաւ եւ հրացանն որոտաց ինքնին, զի ձեռք անոր Խֆֆֆ վրայ դրած պատրաստ բռնած էր. իրեն տրըմիալուն եւ հրացանի արձակման ձայնին հետ խառնուեցաւ մի հոգեւարքի հռնչիւն, Շահէն զահլաքիւշտ եղաւ երբ ոտքին տակ պառկած տեսաւ ձեռք ոտք կապած մարդ մը եւ որոյ որտի վրայ ծանրկեկ քար մը դրուած էր, որ այն աստիճան ճնշեր էր խեղճ մարդը որ մազ մնացեր էր հոգին փչելուն։ Շահէն առանց ոչինչ խօսելու քարը վար առաւ, եւ յետոյ որպէս զի հասկնայ թէ ինչ ազդ է այն, քրդերէն հարցուց անոր,

— Ո՛վ ես դու, ինչ է անունդ.

— Դու քո արեւ, դու քո Աստուած զիս աղատէ, քո դրան շունն կըլլամ։

— Բայց անունդ ինչ է։

— Վաղենակ, ըսաւ կիսամեռը։

— Վաղենակ, ըսաւ Շահէն տառամսելով, եւ այսպէս անուն մը չի կրցաւ մէկէն մէկ յիշել թէ ինչ ազդի կը վերաբերի, բայց շուտով ուշաբերեց. հա, Վաղենակ անունը Հայոց պատմութեան մէջ կայ, եւ հարցուց.

— Վաղենակ, դու հայ մարդ ես, այնպէս չէ՞

— Հայ Բրիտոնեայ, եւ դու ուրեմն Հայ ես քեզ մատաղ, անօրէններու ձեռքն ինկանք շուտով արձկէ դիս, Աստուծոյ հրեշտակ, առ արեւդ ու փախչինք. չես տեսնար արիւն կը հոտի տար պարէն։

Շահէն խառնաւ դուրս քաշեց ականթարթի մէջ անոր պալլըրինած ձեռք ոտք կապկապող հաստ չուանն կտրատեց, Մարդը հոգեդարձ եղաւ, եւ դողդողալով Շահէնի ոտքն ինկաւ,

— Մարդ Աստուծոյ, ոտքի վրայ ել տեսնամ թէ ինչպէս եղաւ ձեր գլխու փորձանքը։

— Մի, մի հարցներ, խօսելու ժամանակ չէ, քեզ կասեմ արեւդ առ փախչինք, այժմ կամ մարդասպան աւաղակներ կուգան թիքայ թիքայ կանեն դուք, կամ դու իբրեւ ոճրագործ պիտի բռնուիս. այն արիւնարբու գողերը գուցէ այս աւերակներէն հեռու չեն, մանաւանդ թէ որ հրացանիդ ձայն լսեցին ալ ազատուեցէ չունինք. արի՛, արի՛ ասաց անձանթ, սիրիւ ամուր բռնիր, տես ու փախչինք, եւ տըդ ամուր բռնիր, քանի մը քայլ յառաջ երկուք մէկէն զգոյշ քանի մը քայլ յառաջ գնացին, փլած պատի մը տակ արեան ճագնացին, փլած պատի մը տակ արեան մը Հայ պաղլիներու մէջ թաթախուած քանի մը մարդիկ տեսան, միոյն գլուխը ջախջախուած սխկուած, միւսինն կտրած անդին ձգուած, մինն դաշունի հարուածներու տակ հոգին փչած, միւսը գնտակներէն գետին փռուած եւ փչած, փլած գնտակներէն գետին փռուած եւ այլ քանի մը հոգիք եւս զանազան տանջանք.

ներով մեռած էին. զորս տեսնելուն պէս արհաւիրքներով լեցուաւ անվեհեր Շահէնն. — Իրաւութեամբ ունիս՝ ասաց անծանօթին, այս դպրութեան շուտով փախչելու է. եւ երկուք միասին հեռացան դաշին այն վտանգաւոր տեղէն։

Շահէն իւր ազատած անծանօթին հետ լուռ ու մունջ յառաջ կընթանար շտապաւ, իւր նպատակի խորհուրդին մէջ մտնելով, ընկերին հետ խօսելու ժամանակ չունէր. միայն թէ քանիցս ստիպուած էր Շահէն ասել անծանօթին թէ՛ այլ եւս ազատուած լինելով, իրեն հետ ընկերանալու պէտք չունէր. Իսկ Վաղենակ, ինչպէս էր անծանօթին անունը, շատ թախանձեր էր գինքն, որ թոյլ տայ իւր կենաց բարեբաղին երախտագէտ ըլլալ։ Ուստի հաւատարիմ շան պէս գլուխն առջեւ կախած Շահէնի ետեւէն կերթար։

Արեւը քանի մը նիզակաջափ յերկինս ի վեր կը բարձրանար եւ իւր ճառագայթներ կը սփռէր Փէտի — աշխարհի մութ անտառներուն վրայ, ուր կը հասնէին մեր խորհրդաւոր ճանապարհորդները։

Վաղենակը մօտ յիսունհինգ տարու կօլօտ ու լիք մարդ մ'էր, վիզը կարճ ու հաստ, գլուխը մեծ, ճակատն ճաղատ եւ բնաւին անմազ մինչեւ տափակուկ գագաթը, դուրս ցըցուած լայն ճակտի ստուերին տակ կը վառ-

ուէին երկու մանր փայլահնացայտ աչքունք։

Շահէն իւր ճանաչողութեան ամբողջ կարողութիւնով այս մարդուն ոտնէն ի վեր կը գիտէր լռելեայն, եւ անոր դիմաց կազմութիւնն անմեկնելի հետաքրքրութիւն կազդէր իւր վրայ։ Խորհրդաւոր մարդ մը որ վերին աստիճանի նրբահայեաց եւ շատ մ'անցից անցելոց պատմութիւն նկարուած էր իւր կերպարանքին, խօսքին եւ շարժմանց մէջ, ուստի Շահէն ստէպ ստէպ կըսէր իւրովի, — «Չեմ սխալիր, զարմանալի մարդ մ'է սա, հասարակ պարզ մարդ չերեւիր աչքիս»։

Վաղենակ այս վարանումներ կը գիտէր աչքի տակէն, եւ այլեւս չուզելով համբերել ըստ,

— Շահէն, ձեր վրայ բան մը կը նշմարեմ։

— Ի՛նչ։

— Կասկածներ, ասաց Վաղենակն։

— Ի՛նչ երկիւղ կրնամ ունենալ ձեզմէ, մինչդեռ ձեր կեանքը կերպով մը լսիս՝ ձեռքիս մէջն է։

— Ա՛յ, հաղար ներողութիւն, նորածեւ քաղաքավարութեամբ կրկնեց Վաղենակն, ինձմէ վախնում էք չափի, այլ թէ կասկածում էք վրաս, կասկած եւ երկիւղի մէջ Մասսայ սար կայ, տնայլէնի մարդ, ասել կամիմ ինչո՞ւ տակաւին չի հարցուցիք թէ ո՞վ եմ, ուստի կուգամ, ուր կերթամ, եւ թէ ինչպէս ոճրա-

րադործաց ձեռին ինկել էի :

— Չուզեցի զձեզ դուցէ ակամայ պատմութեան ստիպել, պատասխանեց Շահէն միեւնոյն քաղաքավարութեամբ, մանաւանդ վերջին դիպաց յիշատակ կրկնելով տխրեցնելու պատճառ տալ. ձեր ուղիքն ինկէն առաջ, հետաքրքիր էի իմանալ թէ ինչպէս իջեւանի մէջ այնչափ մարդ սպաննուած էր եւ թէ դուք ինչպէս ազատուած էիք :

— Իմ ազատութիւնն հրաշք էր, ասաց Վաղենակը :

— Եւ միթէ այն հրէշներու ձեռքով հրաշք կը գործուի, մեր հրեշտակ վարդապետներէն հրաշք անոնց անցեր է արդեօք, ըսաւ Շահէն քմծիծաղ :

— Իմ հրաշք դուք էիք միայն, եւ պիտի պատմեմ ձեզ թէ այն սոսկալի դէպք եւ թէ իմ ուղիքն ինկելը, որպէս զի բան մը ծածուկ չի մնայ ձեզմէ, որ ինձ կեանք տուիք եւ իմ կենացս տէր եւ առաջնորդը կըլլաք :

— Մեր ամէնիս կենաց տէր Աստուածն է. պատասխանեց Շահէն, չեմ ուզեր որ դուք զիս կենաց տէր ճանաչէք, մարդիկներու ըրած աղէկութեան փոխանակ Աստուծոյ երախտագէտ ըլլալու է, մանաւանդ որ ես բան մ' ըրած չեմ ձեզ, այլ պատահարն է ընող, եւ ամենէն չար մարդն իսկ ձեր այն ձգնաժամ տեսնելով, այնչափ օգնութիւն մը

չէր զլանար ձեզմէ, ի հարկէ, եղբայր Վաղենակ, Աստուած որ ձեզ փորձած էր այդ փորձանքով, պէտք է եւ ազատէր իմ կամուրջի միջոցաւ, էհ դուցէ ձեր թեթեւ յանցանաց մէկ ապաշխարանքն ըլլայ այս. ես ոչինչ չըրի ձեզ, պարտքս կատարեցի. էհ կապուած Հայ մը տեսնել ու չարձակել, հազար անմեղ սպանելու հաւասար է :

Այս վերջին խօսքը այնպէս եռանդուն ջնտով արտասանեց Շահէն, որ Վաղենակի դոյն դարձաւ, եւ իսկոյն հասկցաւ թէ իւր ազատարարն պարզ վռչիկ չէ, այլ ժամանակին գրոց աշակերտ. արի զինուոր, բարեսիրտ մարդ եւ սքանչելի Հայ մի է. ուստի լի համակրանք ասաց :

— Շահէն, քո արեւուն մատաղ, ամէն բան պէտք է խօսիմ, պէտք է զուարճացնեմ քեզ, պէտք է օգնեմ քեզ, եւ դու չպիտի զղձաս իմ կենացս ազատութեան վրայ, բայց նախ կամենում եմ հարցնել թէ այսօր ձեր երթուիք տեղ կարող էք հասնիլ :

— Չէ, չէ, տակաւին չատ ճանապարհ պէտք է չափել, մինչեւ Խոսի հասնինք :

— Այդ Խոսիւր ո՞ւր կ'ընայ :

— Շատախէն մէկ ժամ առաջին :

— Այո, կը յիշեմ, Շատախ՝ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան գլխաւոր թեմերէն մինն է, արդեօք եթէ մէկը ուղի Շատախէն Զուլա՝

մերկ կրնայ երթալ Ասորոց Մարջմանը տեսնալ, եւ անտի վերադառնալ Աղբակու սուրբ Բարթողիմէոս եւ Հոգոց վանք եւայլն:

— Ինչո՞ւ չէ, շատ դիւրութեամբ, միայն թէ քիչ մը քաջութիւն պէտք է, երբեմն Քրդերու բարեւին «Աստուծոյ բարին» ասելու. սակայն դուք ինչ գործ ունիք այս վտանգաւոր ճանապարհորդութիւններն ընելու, մանաւանդ այսպէս ժամանակ, որ աշխարհ թաւան թաւանի է:

— Հասկա ինչո՞ւ Աստուած քեզ ինձի հանգիւցուց, որպէս զի ոչ միայն զիս ազատելիք այլ որ մ' իմ միջոցաւ շատ մարդիկ, գուցէ եւ ժողովուրդ մ' ամրողջ:

— Վաղենակ, այդ հետաքրքրական խօսքեր պահիր այժմ, այս առուի վրայ քիչ մը փորերնիս կշտացնենք, յետոյ կուշտ փորով ուշիկ ուշիկ կը պատմես, զիրար կը հասկնանք: Շահէն իւր կշտի ճանթիկէն թափթափայ հաց կըօճ, փոխինդ, պանիր հանեց փռեց կանաչի վրայ, կերան շուտով եւ վեր ելան. վերջին անգամ կուշտ կուշտ ջուր խմելով այն պաղ առուէն:

Առու ըստածը՝ հորդահոս գետակ մ' էր, որ Փէրէ Խաբէն լեռանց միոյն առ կողէն խալով Աղթամարայ ծով կիջնար, ուր լերինք ամբողջ պտմի, կաղնի, հացենի եւ այլ բազմատեսակ խիտ ծառերով ծածկուած են: Այս

Փէտի-աշխարհի բնատուենկ անտառներուն մէջ կը տեսնես տեղ մը, որ Վանայ քաղքի Ավանուց նաւավարներ եկեր հին ու նոր, հաստ ու բարակ ծառեր կտրատեր լեցուցեր, քսան երեսուն առաքառտաւոր մեծ նաւերու մէջ տարեր ու կը տանեն: Տեղ մ' ամրողջ անտառ մը վտեր եւ ամայի սեւ դաշտ մը դարձուցեր են. եւ այս ձեւը ժամանակի անտառային մշակութեան եղանակն է: Այսպէս անխնայ եւ անկարգ սպասամոյն է, որ Վասպուրական նահապետ կը պարտաւորի փթրի ծուխ մուխը քաշել, ամախաւար լինիլ եւ միթէ սոյն երկրի զանազան մատակարարութիւններն միեւնոյն եղանակն չունին: Մարդիկ՝ որք կերակուր գտած ժամանակ կուտեն ցյաղ եւ սեւ չվար կըսպասեն, առանց վաղուան համար մտածելու: Այսօր կուշտ կուշտ ուտելու է, վաղուան մտածողն էլ Տէրն է կըսեն, ու կիյնան խէչտրան կողի վրայ:

Ընդհանրապէս այս վիճակ կըստանայ կամակոր մարդը, երբ ոչ իւր աչքի առաջ եղող հրահանգներու օրինակին կը հետեւի եւ ոչ իւր ձեռքի զօրութեան կը հաւատայ՝ որ զինքն կերակրելու երաշխաւոր գործին է. այլ ձեռքն բան մ' ինկած ժամանակ կուտէ, երբոր սպառի, այնուհետեւ լի հաւատքով կըսպասէ, որ երդիքէն զամբիւղով հաց իջցնեն, բաղդի կառավարութեան կը յանձնէ զինքը իսկ բաղ-

դի կառավարութեան հետեւանքն շատ սլարդ է, անօթի ծարաւ ապրելու նորահրաշ եղանակի վարժութիւն...:

Նեղ ու վտանգաւոր կասանէ մը կանցնէին մեր ճանապարհորդները, որոյ մէկ կողմ ծով էր հրուանդանով մը բաժանուած, միւս կողմը բարձրաբերձ լեռանց շղթաներ դարաւոր հաստ ու բարձր ծառերով ծածկուած: Մ'արդ այնչափ ահուդողով կանցնի այս կիրճերէն, ինչպէս մեղաւոր մարդը մագէ կամուրջէն: Այս անձուկ ճանապարհի ծայրը զինեալ ֆիւրդ մը նշմարուեցաւ, որ կոճղի մը ետեւ կծկուած էր եւ մարդ կըսպասէր: Մեր արի ճանապարհորդները առանց փախուստի միջոց մտածելու. Շահէն ճակը ձեռքն առաւ եւ ըսաւ.

— Վաղենակ, այս քարի ետեւ պէտք է քաշուինք եւ դիտենք թէ այս մարդը մեզի կըսպասէ թէ ուրիշի մը:

Վաղենակն անվեհեր կերպարան մը ստանալով ասաց,

— Շուտով թուրդ ու վահանդ ինձի տուր, վաղենակն զինքն ցոյց պիտի տայ եւ իւր վրէժն առնէ:

Շահէն անմիջապէս սուր եւ վահանն անոր յանձնեց եւ երկուք մէկէն կէս ծոռի նստեցան: Վայրկեան մ'անցեր էր եւ հրացանի երկու պայթիւն լսուեցաւ. կասալի ծայրն սպասող ֆիւրդը թապլտկալով ոտքերը պար-

զեց պաղաւ: Գնտակ մ'աւաղակի սիրտը ծակեր էր:

— Շահէն, մարդուն օգնութեան վազենք, կանչեց վաղենակ, դուցէ անմեղ մ'ըլլայ:

— Հաշ կաց, տեղդ նստիր կիտր դաս, մեռնողն աւաղակ մի է ուրիշ աւաղակի պատահած. թող տուր շուն՝ շան խեղդէ: Եթէ այս մեռածի դնտակը դիմացիի սիրտն էլ չի ծակեր, այս բոպէիս պիտի գայ, եթէ սխալալ է ասոր արիւնը կը խմէ, եթէ աւաղակ է՝ լէշ պիտի լօպկէ:

Ճանապարհորդք մօտ կէս ժամ սպասեցին, եւ ոչ ոք երեւան չեւաւ. ուստի աւելի սիրտ առնելով վաղեցին դէպի յառաջ կործելով թէ անպատճառ աւաղակի հրացանն ալ իւր քաջութիւնն ցոյց տուած էր. եւ իրօք ալ այնպէս էր, կէս արտաչափ հեռու նոյնպէս ֆիւրդ մը թաւալդը կըլար խրամատի մը մէջ: Սերինները մեռածն թողլով միւսի մօտ վաղեցին թէ արդեօք օգնութիւն մը կրնային ընել: Բաց մինչեւ հասան մարդու բանը բռնեք, չունչը փչած էր: Վաղենակն աչք խփոցի մէջ Շահէնի զէնքերն իրեն յանձնեց, եւ վաղեց սպանուածներու մէկին սուր եւ վահանն, միւսի հրացանն առաւ, եւ դարձաւ ասաց.

— Այսպէր, արձույ պէս թոնել պէտք է այս տեղէն, իջեալի վտանգէն աւելի սոսկալի կրնայ լինել այս փորձանքը. հիմա սատանի

ականջ խուլ է թէ մէկը մեր վրայ պատահի, անպաճառ ասոնք մեր զոհերն պիտի կարծէ:

— Եթէ այդչափ վախկոտ եւ հեռատես ես, ինչ սրտով այդ սուր եւ հրացան կառնես, որ կրնան զմեզ մատնել:

— Սչբդ բաց, Վաղենակը վախկոտ չէ, երբ քեզ պէս քաջ ընկեր մ' եւ երկու կտոր երկաթ կունենայ իւր վրայ: Բայց նախ պէտք է այս դիակներ ծով նետենք որպէս զի կարենանք ապահովութեամբ մեր ճանապարհն շարունակել: Շահէն հաւանեցաւ այս առաջարկութեան. եւ վայրկեան չանցած աւազակ քրդերն ծով գլորեցան: Այնուհետեւ ասոնք ուղիղ ճանապարհէն քիչ մը շեղելով՝ դէպի լեռանց յառկողն ի վեր յառաջ գնացին շտապաւ, այսպէս խոսակցելով իրարու հետ:

— Վաղենակ, իրաւ որ ճարտար դիակապուտ եղեր ես:

— Արդէն այդ արհեստի աշակերտն եմ: Հազարաւոր մեռելներու մէջ չրջեր եմ իբրեւ մեռած միմանց մէջ:

— Երազի մէջ:

— Դու Ռուսաց Նիկողայոս կոյսեր, Տիպիչ, Վօրօնցով, Բասկելիչ զօրապետաց անունը լսած ես: Լսած ես նոյնպէս, երբեմն զօրապետ - եպիսկոպոս եւ այժմ կաթողիկոս Ներսէսի անունը. ահա քեզ հետ խօսող Վաղենակն անոնց զինակից եւ խորհրդակիցն եղեր

է: յիշուն Աստուծոյ, մեծի Ջարին եւ մեր սիրելի ազգի ազատութեան շատ արիւն թափեր եւ շատ անգամ վերք ստացեր է: Ահա Շահէն թերահաւատութիւնդ կազդուրելու ապացոյցները, ասաց Վաղենակն ցոյց տալով այն բազմաթիւ վիրաց սպիւններ՝ որ զանազան պատերազմի մէջ ստացեր էր:

Շահէն անոր պատասխանելէն առաջ զայն իւր գուշակածին պէս գտնելուն համար հըպարտ կերպարան մը ստացաւ, կրկնապատկելով իւր վրայ ունեցած համարումը:

— Արդէն դէմքիդ վրայ կենացդ պատմութիւնն նկարուած է, ես զայն կարդացի լռելեայն: Եւ տք է ասել որ ես ալ քիչ մը զրոյք բրոցէն տեղեկութիւն ունիմ, շնորհիւ իմ հին կեանքին, սեւ հագուստին: Բայց այն չէ, խնդրեմ դուք ճշդ տեղացի էք:

— Կարապաղէն, հին Սիւնեաց նահանգէն:

— Բայց այժմ ինչ գործ ունիք այս կողմեր, հարցուց Շահէն:

— Հայոց վիճակը անձամբ տեսնել եւ անոնց փրկութեան միջոց ցոյց տալ: Բայց

Այս կարեւոր խօսակցութիւնն ընդհատեց սպառնական ձայն մը, որով Վաղենակը յանկարծ կանգ առաւ, եւ խօսք փոխելով ըսաւ, — Շահէն Շահէն ձայն մը հասաւ ականջիս, չգիտեմ հասա՞ր: ձայն էր թէ՛ ականջս կծաց-

չըլնի սպանուած քրդերն յայտնուեցան, եւ օգնութեան կը վազեն, վտանդի մէջ ենք եթէ զմեզ բռնեն եւ չի կրնանք զանոնք մեռցնելով ազատիլ, մեր կեանքը վրայ ախտի տանք, վտան զի անպատճառ զմեզ աւազակներն մեռցնող պիտի կարծեն :

Վաղենակի խօսքը բերանն էր, Պաղատա-կէն անդին, Գողթորի մէջէն խումբ մը ձիաւոր եւ ստաւոր քրդեր տեսնուեցան. մեր ճանապարհորդք, որ արդէն ձորն ի վեր ելեր էին, եւ համոզուելով թէ եկողներն զիրենք բռնելու հետամուտ են, լեռն ի վեր տուին զիրենք եւ խիտ սլրակներու մէջ աներեւոյթ եղան :

Ը.

ՆԱԽԱԽՆԱՄԱԿԱՆ ՊԱՏԱՀԱՐ

Աստղիկի առեւանգութեան վրայ անցեր էր երկու օր. Մանուշակը թէպէտ հաւար հասուցեր էր գեղ, եւ Խոսիայ մէջ եղողները օգնութեան հասեր էին, սակայն քրդերն վաղ եւս իրենց սրսն առեր թռեր էին :

Ընձաքեարսի լեռանց պուպոթ պուպոթ սարհրաց միոյն այրին մէջ սաստիկ անձրեւի տալալիէն խուսելով տալաստանած էին քրդերը եւ Աստղիկն :

Գիշեր էր, քրդաց երկուքն միտիներ եւ մինն արթուն էր, գայլու աչքերը անթարթ միշտ այրի դրան եւ Աստղիկան վրայ սեւեռած. իսկ Աստղիկը մեկուսի, այրին մէկ խորշը կծկուեւր մնացեր էր անշարժ, ինչպէս թեւաթափ վիրաւոր աղանեակ բազէներու առաջ :

Երկինքն խօմ ասես Աստղիկան մրրկածուի սեւ սիրտը կը ներկայացնէր. անձրեւի սոսկալի տարափը, հովի սուր սուր ձայն ու մըռնչիւն, որ մարդու սոսունք կը դողացնեն, թանձր խաւար մը, որ ինչպէս կասեն մատքը մարդու աչք խոթես չի տեսնար, արհաւիր-ւից գոռում գոչում, որ լեռներ ի հիմանց կը դղրդէր եւ փայլակը որ կարծես կուգար չեչտակի այրին մէջ բանտարկուած տաւրակի սիրտը ծակել, այրել ու խանձել :

Արդէն յուսակտուրն այգալէս մահաբեր սուր սլաք կը փնտռէր ու չէր գտներ. Շատ անգամ երբ շանթերը կը ցոլային եւ այրին մէջ հրաշէկ լոյս մը կը փայլատակէր, եւ Աստղիկն կըստասէր զինքն զարնող կծակ մը, որպէս իւր կենաց աղատութեան երկնառաք օգնութիւն մը : Եւ երբ ընդունայն կենէր իւր այս յուսահատութեան յոյսը, յորդ արտասուաց մէջ ընկղմած աղուահայեաց խաժ աչքերը դէս պն դժոխային գիշրուան անսահման մոռցն կուղլէր, դթութիւն հայցող միանգամայն վրէժխնդրութեան ահարկու կերպարանով մը :

այլ ի զուր, երկինք իւր դէմքը ծածկեր էր անդձելի խաւարով եւ Աստղիւան հայեացքը անյոյս անվրէժ կանդրադառնար յայն գայլու որջը, Յայնժամ Աստղիկն յուսահատ ուղիւսնի մէջ ինկած կու ծփար, կու ծփար եւ կը զայրանար, բայց որի դէմ չգլխեմ:

Շատ անգամ իրաւունք կը համարինք պահանջել որ մարդ նոյն իսկ ամենէն անողութելի ոգեսպառ վիճակներու մէջ պէտք չէ յուսահատի, քանի որ մարդ սիրտ ունի, միտք ունի, աչք ունի եւ քանի որ անսպարիտի երկինք մը կը տեսնէ իւր գլխու վերեւ: Բայց կան, կան այնպէս վիճակ ունեցող մարդիկ, որ իրենց կեանքը ոչ թէ շնորհ՝ այլ մահ ու պատիժ կը համարին, մանաւանդ երբ այդ պատիժ երկնքէն եկած կը հաւատան, ինչպէս կրնան հաշտուիլ անոր հետ որ զիրենք անհանդուրժելի խոշտանգանաց մատնած կը տառապեցնէ: Ի՞նչպէս կրնանք այս կարգի թշուառին ասել, հանդուրժիր, եւ հաշտ աչօք նայիր քո շուրջ պատած քեզ նման եւ հաւասար մարդոց վրայ, որ խաղաղ անդորրութեան մէջ յաջողութեան ճիւղութեամբ կը յղիւնան: Ո՛հ, ո՛հ, չենք կարող հանդարտ խղճով ասել կոյրին՝ ի՞նչ եւ աչք ունեցող գոհացիր, ինչպէս որ ես կը գոհանամ ամէն բան տեսնելով: չենք կարող անօթութենէ փորը ցամքած, բերան չորցած թշուառին գայլու շա-

րտկան կարգաւ եւ ասել, պարտաւոր ես գոհութիւն մատուցանել ինչպէս կը գոհանայ ճիւղ համանդամներով յափրացող ընկերդ: Աստղիկն ալ երբ այս յուսահատ վիճակի եւ մտածութեանց մէջ մճճած էր այնչափ մեղադրելի չէ, որ եթէ երբեմն աչքերը երկնից վրայ կ'ըլլէր: Սակայն աչք ուրեքն ալ յերկնից ապաւէն փնտռել է:

Եթէ մարդիկ իրենց ձեռքով ստացած իւրաքանչիւր վնասներ կամ գէպքերը երկնից չի վերադրէին, գուցէ աշխարհի՝ ընկերութեան մէջ այսչափ վիճակի տարբերութիւն, այսչափ թշուառութիւն եւ այսչափ վնաս եւ արտունջ չի պատահէր, եւ եթէ այնպէս ըլլար, մարդ իւր յոյսը իւր վրայ ամփոփելով, ամբողջ կարողութեամբ կաշխատէր իրմէն հեռու պահել այն ձախորդ պատահարները, զոր լիահաւատ մարդիկ ճակատագիր անուանելով կը մխիթարուին:

Յուսահատութիւն իւր ամբողջութեամբ եկեր պաշարեր էր զԱստղիկն, որ ճանապարհին կրած անտանելի տառապանքներ եւ ներկայ զարհուրելի վիճակն այնչափ չէր հոգար որչափ գալիք անդխմադրելի փորձանքները: Աստղիկն հասկցեր էր որ զինքն յափշտակողներ ազնուական ֆիւրդ սպահիլի մը հրամանատարներ էին:

— Շահէն մոռնալ, հայր մայր մոռնալ, ո՛հ

միթէ կարելի է, կասէր իւրովի սեւ շիւար աղջիկը, սակայն երբ վերահաս մահը աչքս առած եմ, ամէն բան ակամայ մոռնալ կը պարտաւորիմ. իմ բուն մահը, պատիւս է, իսկ մահուան մահը խաչ հաւատքիս ուրացութիւնը: Վաղ, գուցէ այսօր, ո՞վ գիտէ, ինչ հրապուրանքներով, ինչ խոշտանգներով պիտի բռնադատեն զիս հոգիս եւ մարմինս ուրանալ:

Դիտեմ, այսուհետեւ ազատութեան յոյս չի կայ. իմ միակ յոյսը մահն է, մահ եւ եթէ ոչ առեւանդողին ձեռքով՝ անպատճառ ես պէտք է լինիմ իմ դահիճս, ես զիս մատաղ պիտի ընեմ հաւատարմութեան եւ Աստուծոյ. եթէ Աստուած մոռցեր է զիս, ես չեմ մոռնար զինքն: Այո, այո պէտք է ցոյց տալ այն անօրէններուն թէ Աստուիկն՝ Հայ աղջիկ մը ոչ միայն իրենց պէս վատերուն կը յաղթէ, այլ եւ մահուան Վերջին որոշումս կամ թշնամոյն սուրը կամ անձնասպանութիւն է իմ ազատութիւն... » Այս ըսելով լքաւ թուլցաւ եւ վիզը կուրծքի վրայ ծռեց ողորմելի Աստուիկը, կարծես մահուան յիշատակի սոսկումէն նետահար եւ նկուն ինկաւ:

Աստուիկն այս վայրկեանին կունք մի քաշած էր: Քնէն վեր թռաւ, երեսներ Արտամիտու կարմիր խնձոր դարձեր էին, բոցավառ աչքերը կը շրտէին եւ ինքն բոլորովին այլայլած էր երազէ մը խռովեալ:

— Մեղայ՝ հազար մեղայ շարունակեց Աստուիկն իւր ինքնախօսութիւնն, պէտք չէ Աստուծմէ յոյս կտրել, նա մեզ անհնարին երեւցած բանը կարող է անել, անոր համար Աստուած կանուանենք զինքն:

Եթէ ես մեղաւոր եմ, եւ ինչ մեղք ունիմ բաց ի Շահէնն սիրելէն:

Հայր մայրս այնչափ պահք ծով պահելով սուրբ կարապետ յուխտի գնացին, սուրբ գերեզմանն անոնց սրտի մուրատն չի պիտի տայ. իրենց մէկ հատիկ աղջիկն չի պիտի ապրէ: Եւ բանձրիկ սրբեր, Աղթամարայ սուրբ զատէ, Եւ բանձրիկ սրբեր, Սարի սուրբ Գէորգ, Չախաչ, Նարեկացին, Սարի սուրբ Գէորգ, Չաղար սուրբ Նշան, սուրբ Աբրահամ եւ մեռնիմ իւր զօրութեան Հոգոց վանքը, այս զմէն սուրբերուն ես իմ ձեռքով միմ կպուցեր վառեր եմ, երեսս անոնց մարմար շեմքերուն վրայ մաշեցուցեր եմ, անոնք պէտք չէ իմ օգնութեան հասնին: Հապա մեր արտերաց գլխի նութեան հասնին: զոր գովէնք քանի քանի թուխ—մանուկն, զոր գովէնք քանի քանի անգամ փուլ արած քանդեր կին, եւ ես միանգամ փուլ արած քանդեր կին, եւ ես միայն ձեռքովս փայտ կտրեր, քորերը ժողվեր, կաւ շաղախներ շիներ եմ զայն. ամէն կիրակի մուտ յէվարին ձեռքս կրակի մէջ դարձեալ վաղեր գնացեր եմ անոր ճրագի մէջ ձէթ լեցուցեր, սրբեր մաքեր եմ անոր տարպար եւ աղօթքս արեր վերադարձեր եմ տուն. եւ շատ անգամ այս տալով թուք մուր լսած

եմ. չէ, չէ, եթէ ամէն սուրբերը մօռնային զիս, իմ թուխ-մանուկն պէտք չէր մօռնար զիւր Աստղիկն: Բայց չէ, նոյն խակ թուխ-մանուկն էր որ քունիս մէջ եկաւ, արնէ ծովուն մէջ ինկած ժամանակ ձեռքէս բռնեց ազատեց զիս. պէտք չէ յոյսս կտրեմ Աստուծմէ, գուցէ մահուանէ առաջ Աստուծոյ օգնութեան արժանանամ » :

Աստղիկն այս ինքնախօսութիւն արած ժամանակ, տխուր եւ սպառնալից դէմքով նայեցաւ զինքն հակող Քրդին վրայ, նա եւս միտխած կը խռար:

Յանկարծ կերպարանափոխ եղաւ Աստղիկն, արտաքոյ կարգի յանդգնութեան փորձի մը ներգործութեան տակ ձնշեալ զգաց զինքն, եւ որոշեց փորձել, որոշել եւ ուշիկ մը տօտիկ տօտիկ դուրս սողալը մէկ եղաւ:

Հագիւ քսան վայրկեան անցեր էր, պահապան Քիւրդն որ միւս երկու ընկերաց ստորակարգեալն էր, աչքերը բացաւ եւ բնազդման սոսկումով մ'այլայլեցաւ, թէ չըլլայ ինչի իրեն քունի մէջ եղած ատեն փախած լինի, ուստի երբ աչքը քնազըղեղ Աստղիկի վրայ ուրեց եւ զայն հոն չի տեսաւ, չգիտեմ փախտականն բռնելու թէ միւս ընկերաց վախէն ինքն էլ կծիկ դրաւ:

Արդ պէտք է թողուլ երկու գայլերը իրենց որջերու մէջ միտխած, եւ հետամուտ ըլ-

լալ Աստղիկն, թէ ինչ տագնապներու մէջ կը գտնուէր:

Աստղիկը որջն դուրս թռած ժամանակ, փոխանակ դէպի եկած ճանապարհն ի վար փախչելու, բոլորովին հակառակ կողմն ընտրած էր, մտածելով որ Քրդերը պիտի պաշարուին՝ զինքն եկած ճանապարհի կողմերն փնտռելու ելնելով:

Ապաստանելու համար մօտակայ գիւղ չկար նոյն տեղուանք եւ ոչ մարդ ագամորդու նամ նմուշ կարելի էր գտնել: Ուստի Աստղիկ զինքն մի խորանդր ձորի մէջ տալով կը շտապէր շնչապառ. յերկնից տարափ, որոտումն եւ շանթ կը շարունակէր. զառի վայր գետնի երեսը տղմալիբ հեղեղներ կողողէին, Բայց մեր հերոսուհին այս ամէն դիմահարներէն աննկուն յառաջ կերթար, եթէ վիշապի բոյն կամ արջու բնակարան գտնէր՝ չի պիտի վարանէր անոնց մէջ ապաւինելու: Սոյն խորանքին տակ ահեղամուռնչ գետ մը կը վանձաւին տակ ահեղամուռնչ գետ մը կը վազէր: Աստղիկը գիշերուան թանձր խաւարէն եւ որոտումներէն հորդահոս ջուրն աղէկ մը չի կրնալով նշմարել՝ կամ անոր մռնչիւնն լսելը, հաճանչ ոտք գետի մէջ պիտի ձգէր եւ անհետանալ թէ չէ՝ կասեցաւ մէկէն, գետի դուռումը ականջը հասաւ եւ սոսկումով մը ետ ետ դարձաւ:

Յուսահատն խանդ առաւ գետի յափ, եւ

ըսաւ.— «Այս գետն պիտի ըլլայ իմ մահ կամ ազատութիւնն. ահ, եթէ անցք մը գտնէի ազատութիւնս աներկբայելի էր»։ Բայց որչափ կարելի էր նշմարել տեսաւ որ գետը շատ յորդ եւ սրընթաց էր եւ անցնէն անհնարին, ուստի ջրի ընթացքին հետ դէպ ի վար իջաւ։ Աստղիկն շատ փշոտ մացառներէն անցնելով արբնտարիւստ եղաւ։ Պահ մ'որոշեց մացառներու տակ սքլիլ մնալ, սակայն անհնար էր այլ եւս անձրեւին տոկալ, որ արդէն ոտնէն չուժ գլուխ տուզ մուզ եղած էր։ Վերջապէս եօթն անգամ մահն աչքն առնելով, հայլւ կրցաւ մտաբերել թէ գետեզրի բազմաթիւ ուռներեաց մէջ հաստ ու պէտ ծառեր ալ կը գտնուին. ուստի ափլիւնով ափլիւնով իրօք պէտ ծառ մի գտաւ, որ միայն Աստղիկ չէ քանի մը մարդու ապաստանարան կարող էր լինիլ։ Ողորմելի աղջկան վրայ նոր արեւ ծագեցաւ. շտապաւ ուռներուց փորը մտաւ որ իրեն համար թէ գերեզման եւ թէ նոյայ տապանն էր։

Ամպրոպային ջանքերու եւ մայլներու հետ սկսաւ անցնիլ սեւաստուեր գիւղերն. պարզ եւ խաղաղ աղօթրան բացուաւ, որով եւ կսկսէր յուսոյ նշուններ ծագիլ։ Աստղիկն սիրտը սակայն իւրաքանչիւր ակնթարթի մէջ գլուխ ծառէն դուրս կը հանէր նապաստակի երկչոտութեամբ թէ՛ արդեօք Բրդերն ո՞ր

կողմն եւ երբ պիտի հասնին, գտնեն եւ բռնեն զինքն»։

«Աստղիկ, փառք տուր Աստուծոյ, կըսէր նա ինքնին, այսուհետեւ ազատ պիտի ըլլաս. վասն զի երբ տեսնամ որ կուգան զիս այս ծառերու մէջ որոնելու, տակաւին արտաշափ մը հեռու ինձմէ, զիս գետ պիտի նետեմ, պատուով եւ Հայ Բրիւստոնեայ մնալով մեռնիմ»։

Այս մտածութեանց վրայ վայրկեան մը չանցաւ, Աստղիկն երկու մարդ նշմարեց զատանց, առաջին անգամ կարծեց թէ երկիւղէն աչքին բան կերեւի, քիչ մ'աչքեր ճմլութեց եւ լաւ մ' իրիչկեց, արդարեւ երկու Բրդեր էին անոնք։ — «Նոյն, ճիշտ նոյն են, գոչեց ահ ու դողով մ' եւ ահա ծառերու մէջէն ուղղակի դէպի ինձ կուգան. էլ ազատուելու ճար կ'մնա չի կայ»։ ասաց եւ շտապ շտապ իջաւ գետի յափ, երես խաչ մը հանեց եւ գետ նետուեցաւ։ Պահ մ' ընկղմեցաւ գետի տակը, յետոյ երեւան ելաւ եւ ահեղ յորձանքներէն սկսաւ մղուիլ։

Աստղիկն նշմարած մարդիկը տեսան անոր գետ նետուիլը, որոնցմէ մինն անմիջապէս զինքը գետ ձգեց, վասն զի յորձանքը դետասոյզը դէպի իրենք կը բերէր, եւ հիանալի արագաշորթութեամբ խեղդալող մարդը բռնելուն պէս ամենայն յաջողակութեամբ լողալով առաւ զայն դուրս բերեց։

Այս երկու մարդոց զարմացումն մեծ եղաւ երբ տեսան որ իրենց ազատածը հրեշտակի պէս գեղեցիկ Հայ աղջիկ մ' էր, շուտով ոտքէն բռնեցին գլուխ վար կախեցին, բերնէն շատ մը ջուր վազեց, որով ուշիկ ուշիկ շունչը վրան եկաւ եւ սկսաւ աչքերը բանալ :

Այս աղջկան կերպարանքը ազատարար մարդուն ծանօթ կերեւէր, մտմտունք զայն բռնեց, սարսափահար այլայլութիւն մ' եկաւ վրան, եւ ասլած չկռած աղջկան վրայ կը նայէր : Նոյնպէս աղջիկ մաթ մաթ իւր ազատչին իրիշկեց իրիշկեց, եւ ճշաց .

— «Շահէն...»

Շահէն շուտած լուռ ու մունջ նայեց անոր եւ դուցեց, «Ջան Աստղիկ, դու ես» եւ երկուք իրարու շինքն ինկան.....

Ինչպէս ընթերցող ճանչցաւ արդէն այն երկու մարդիկ մինն՝ Վաղենակն, եւ միւսն Շահէնն էր :

Աստղիկն այլեւս ազատուած էր :

Թ.

Մ Ա Ր Շ Մ Ա Ն

Ջուլամերիկը՝ Կորճեաց Որսիրանք գաւառին մէջ քիւղաքաղաք մի է : Այս գաւառին եւ ա-

նոր շրջականեր կը բնակին Ասորի ժողովրդեան մէկ մասը՝ մօտ 15—20000 տուն, եւ իրենց կրօնական գլուխ ունին Մարշման անուն եկեղեցական մը : Ասոնք կրօնապէս խալաւ անհաղորդ են Տիգրանակերտի եւ ընդհանրապէս Միջագետաց Ասորիներու հետ որոնք Յակոբեան են, իսկ իրենք Նեստորականք :

Մարշմանի ժողովուրդը Պէտրխան պէկի բռնակալութեան ժամանակէն շատ առաջ, տեսակ մ' անկախ ինքնակառավարութիւն ունէին, եւ կառավարութիւն զատնք իրրեւ ալ մ' անիծեալ վայրենի ժողովուրդ թող տուած էր՝ որ երթան իրենք վրենք կառավարեն :

Բայց երբ Շէխի պէկէն վերջ, Պէտրխան պէկը իւր հրոսակները ետեւէն ձգած Ջուլամերիկի Ասորի ժողովրդեան վրայ արշաւեց՝ որ հողով ջրով անցուցանէ այդ ըմբոստ ժողովուրդը. Ասորիք ընդ երկար պատերազմեցան բռնաւորի հրոսակին հետ, ցոյց տուին թէ իրենք Նինոսի եւ Շամիրամայ սերունդն են, եւ կարող են նախնեաց քաջութեան անունը իրենց արեամբն պաշտպանել :

Այս պատերազմի առաջին դինորը Մարշման՝ կաթողիկոսն ինքն էր, եւ զորավարքն էին կաշաներ՝ տէրտէրները, որոնք սուր, թուր, ճակերով սպառազինեալ անմատչելի լեռանց էրկնախլունձ դագաթներ, կիրճերը

քաջութիւնը իրենց փոքրիկ հօտը դալկերու յարձակմանէն պաշտպանել կը ջանային: Կտրիճ լեռնցիները երկար ժամանակ զիրենք պաշտպանելն յետոյ, վերջապէս ներքին պառակտումը մասնաձեւէր զիրենք լեռնաւորի թրի բերանը:

Այնուհետեւ այն մարդախոշոշ բռնաւորը սոսկալի ջարդ մը տուած էր, անոնց պատը լաւ մ' եփեր էր: Միջնադարեան համեստ ճաշակով շատ անմեղ աղջիկներու եւ կանանց ծիծերը կտրած, շատ կաթնիկեր տղայք իրենց մօր կուրծքին վրայ ճնճկկան պէս վիզերնին ճղտեր էր: Իսկ այր մարդոց յօշոտած ձեռք ու ոտքերը, կտրատած քիթ ու ականջները, կաշիներ քերթած տիկ հանածները այնչափ շատ էին, որ այս կոտորածէն վերջ՝ Մարշման այն յօշատեալ մարմիններէն քանի մը կաշիքէք լեցուցած տարեր էր՝ Ներսէս կաթողիկոսին, եւ անոր միջնորդութեամբ ամենաբարեպաշտ կայսեր ներկայացուցեր էր Ասորի ժողովրդեան կրած վիշտն ու տառապանքը, եւ նորին ամենաողորմածութիւնն խոստացեր էր իւր ամենաբարձր հովանեաց տակ պատսպարել զիրենք: Կ'ասեն թէ Կայսրը այս խորհրդով պաշտպանութեան գիր մ' ուղղած լինի Ստամբուլայ ժամանակի փոխարքային:

Տարիներ անցեր էին այն կոտորածին վրայ եւ Ասորի ժողովուրդը վանայ կուսակալի իշ-

խանութեան տակ անուանական հպատակութեամբ կը կառավարուէր:

Չգիտեմ ինչ ներքին պատճառներով Մարշման իւր բոլոր ժողովուրդը ոտքի վրայ հաներ, Տէրութեան արդէն չի վճարած հարկը կտրեր եւ 10,000 ի չափ զինեալ մարդ պատրաստած, անկախութեան վերջին փորձ մ' առնել կուզէր:

Ընթեցողը պէտք է տանել Մարշմանի սենեակը, ուր կաշաներ, մշիքներ, ծերեր եւ ուրիշ խօսք հասկացողները ծունկ չոքած կամ պաշտօնէ նստած կը խորհրդակցէին: Մարշմանի աջ թեւի տակ բազմած էր օտարական մը, խոշորաչուի, բարձրաճակատ, թիկնաւէտ մարդ մը, այս մարդը վաղենական էր:

Վաղենական վան քաղաքը, Հայոց վանքեր, վարդապետներ, իշխանները զամէն տեսնալէն վերջ Աղրակու գաւառն անցեր եւ անտի Զուլամերիկ եւ Գոչանիս՝ Նեստորականաց աթոռանիստ վանքն եկեր էր: պատեհ ժամանակի մը, երբ Ասորիք արդէն մի այդպէս ճարտար խորհրդական խունկով մոմով կը փնտռէին: Վասն զի ի՞նչպէս ըսինք՝ ամբողջ Մարշմանի ժողովուրդը զրգռուած էր, եւ մասնաւորապէս Մէրվանան, Տայար, Թխուս, Ծէլօ, Շամլինտիւնանի երեւելիները եկեր իրենց գլխաւորի մօտ ժողովեր էին: Ծէվրուս պէկին եւ վանայ ճապընէ պահանջմունքներն մերժել կամ ընդունել:

Մարչմանը ըստան երկու տարու նորածիլ թուխ մուրուսով երիտասարդ մարդ մ' էր, միջնահասակ, արծառնդն, մանրաչուի, նեղ ճակատ, դուխը սեւ գօլը մ' անոր շուրջ սեւ փաթըթոց մը, որոյ ծայրը թզաչափ մը պուճուճակն ի վար կախուած էր, իրրեւ նետ-տորականի մը նշան, վրան պարզ սեւ Շատ-խու շալէ վերարկու մը կար՝ զոր միայն մէ-լիքներուն ի պատիւ կը հագնէր. մեծ լահու-գօտիին միջ զարկած էր արծթաբուռ Խաչուր:

Մարչման երկար Խաչուրին անհամբեր բար-կութեամբ ըստեխ էնտեխ չխչիւնէն վերջ՝ բերան բացաւ.

— «Ի՛նչ կասէք դուք, այլեւս բան բանից էլերի, ձիւկիրու պարոնն եւ վանայ բռնակալը կասեն՝ կամ տուրք կամ ձեր կեանքը՝

«Չէ՛, չէ՛, Աստուած չընէ, քանի որ Մարչմա-նի հոգին վրան է, քանի որ անոր բազկաց մէջ կաթիլ մ' արիւն կայ. չի պիտի թողու ի նախ-նեաց անտի ունեցած ազատութիւնն ստրկու-թեան տակ ձգել. ստրկութիւն մեծին Նինո-սի եւ Շամիրամայ՝ ստրուկներէն ստանալ որ-չափ ծանր է. Այսօր տաս հազար հրացանա-կիրք ունիւմ իմ կող կուշտս, լեռներ ունիւմք մեր չորս կողմ, որ թշնամին մինչեւ արծույ թեւ չունենայ, չէ կարող կենդանի մեր երկիրն ոտք կոխել:

Ի՛նչ կուզեն մեզմէ այդ մարդիկ, ստանի. —

Մեր նախնիք երբ տուին որ մենք տանք, եւ միթէ մենք ստակ ունինք որ իրենց տանք. տանք աղէկ, բայց ի՛նչ իրաւունքով ստակ կը պահանջեն, քանի որ մենք զմեզ ճանչցած օ-րէն մեզի ուրիշ պաշտպան պահապան ունե-ցած չենք՝ բացի մեր բազուկներէն, մենք մեր բազուկներուն պարտական ենք, որ դող տա-լին, որ Պարսիկ հաւաքներէն, որ Եգիպտէն, որ Քիւրդ Աշխաբներէն կը պաշտպանէ մեզի մի-նչեւ ցայսօր:

«Ո՛վ մեզի պաշտպանեց Շեխի պէկի, Պէ-տիրխանի արհաւիրքներէն, ձիւկիրու պարոնն, վանայ փաշէնը թէ վանայ Առաջնորդի յանձն-արարութեամբ Հայոց Ներսէս Կաթողիկոսն, որ գթալով մեր վրայ զմեզ ամենաողորմած թագաւոր—Կայսեր հզոր պաշտպանութեանն արժանացուց, Հայոց աղքատ մեր մեծ եղբայրն է. Ներսէս Կաթողիկոսն մեր Հայրը եւ ամե-նազօր Չարը, մեր բարերարն. Աստուած զի-րենք անաստան պահէ, քանի որ անոնք կապ-րին Մարչմանի ժողովրդեան գլխու մէկ մա-զին անօրէններ չեն կարող ձեռք երկնցնել:

«Այնպէս չէ՛, ճամբորտ չեն ասածներս, կարծեմ իմ խօսածներուս ամէնքդ ալ հա-մամիտ էք», Մարչման հարցուց բազմակա-նաց:

Շամլընտինանի մէկիքը քաղաքիկ օձիքն ի-րարու վրայ բերելով պատասխանեց.

— Ծառայ եմ, հայր Մարչման, իմ եւ ամենիս սրտէն խօսեցաք, մենք ալ գիտցածնիս կառնեք երբ մեր պատուական հիւրը բարեհաճի իւր կարծիքն յայտնել, եւ ես կաղաչեմ զինքն ժողովականաց ամէնի կողմանէ։

— Շատ շնորհակալ եմ Շամբրեիսանի մէլիքէն, առաց Վաղենակը, արդէն երկար խօսած եմ հայր Մարչմանի հետ եւ իմ օգտակար խորհուրդները հաղորդեր եմ իրեն, բայց երբէք չեմ ձանձրանար այս ժողովրդեան օգտին համար խօսիլ եւ գործելէ, այն մեծ ազգի ժողովրդեան վրայ՝ առ որ մասնաւոր համալիրութիւն ունիմ։

Արդէն ժամանակին՝ վեհափառ Ներսէս կաթողիկոսին ալ շատ բարեխօսութիւններ ւրած եմ, որ իւր սրաբիբ աչքը Մարչմանի ժողովրդեան վրայ պահէ՝ ինչպէս Վանայ Հայ ժողովրդեան վրայ, անոր համար որ մեր Վասպուրական նահանգին դրկեց եւ օր մը չէ որ մը Հայոց հետ կարող են միանալ զիրենք հարստահարող բռնաւորաց դէմ։

Ծնարիտ խօսելով, հայր Մարչման, ձեր ներկայ վիճակը բաւական ծանր եւ տաղնապալից է, որովհետեւ ձեր արդի թշնամին բաւական մեծ զօրութիւն ունի. որչափ ալ ժամանակ մը դիմանաք, բայց կը վախնամ վերջապէս առանձին մնալով պիտի ընկճիք յետո նահանջէք, այնուհետեւ ոչ միայն այս երկրի

նախնական ազատութիւնն պիտի կորուսանէք, այլ գուցէ չարաչար կոտորածով սպառնալու լինիք։

Վասն զի մեծ թշնամին միացած է ձիզիրու պարոնին հետ։ Միացեալ թշնամութիւն, միացեալ զօրութեամբ կարելի է ընկրկել վանել, Հարկ է՝ Վանայ Հայոց հետ սերտ միութիւն հաստատել, անոնց առաջնորդի, եկեղեցականներու եւ իշխանաց համակրութիւնն ստանալ շուտով, միշտ բարեկամական յարաբերութեան կատարեալ երաշխաւորութիւններ ցոյց տալ։ Զեր միութիւն կատարեալ լինելու համար, միայն միջոց մը կայ՝ զոր վերջ պիտի խօսիմ։

— Ի եր պատուական հիւր, պատասխանեց Մարչման, ձեր խօսքերու միտքը լաւ կը հասկանամ, ես ի վաղուց համոզուած եմ թէ որչափ օգտակար է Վանցի Հայոց հետ անքակտելի միութիւն հաստատել, մանաւանդ եկեղեցականներուն հետ, եւ միշտ այսպէս քարոզած եմ մեր ժողովրդեան, մանաւանդ այն օրէն՝ երբ հաճեցաւ Ներսէս կաթողիկոսը զմեզ իր պաշտպանութեան տակն առնել. այս առթիւ Հայոց ազգը մեր բարերարն կը ճանաչենք եւ միշտ երախտապարտ պիտի մնանք։

— Հայոց կաթողիկոսն եւ Ազգը տակաւին Ասորի ժողովրդեան պէտք եղած օգնութիւնն

ըրած չեն մինչեւ ցայժմ, ըսաւ վաղենակը, բայց սցսուհետեւ կը խոստանամ եւ կ'ապահովց'եմ ձեզ, որ ամէն ձեռնտուութիւնք պիտի ընդունիք, երբ ես իմ պաշտօնը լրացնեմ եւ պատմեմ պէտք եղած տեղեր, երկրին եւ ձեր ճիշտ տեղեկագրութիւններն հաղորդելով: Դուք մի կարծէք թէ միայն Հայոց օգնութեանն պէտք ունիք, Հայերն ալ ձեր օգնութեանն պէտք ունին: Դուք եթէ Աղբակու, Վանայ, Հայոց-ձորոյ, Նորտուղայ, Խիզնու, Մոկաց, Շատխու եւ այլ Հայոց հետ միանաք զաշխարհ տակն ու վրայ կրնաք ընել: այն ժամանակ երբ Արարատայ խոստացեալ Ազատութեան շեփորն կը հնչուի, եւ դուք իբրեւ դրացի քրիստոնեայ եղբարք՝ Նորին ամենողորմած Զարին ակնարկին սպասէք: եւ երբ Հայաստանի աւերակներու վրայ սրանայ արծուին հզօր, եւ սրբէ նորոգէ այս երկիրն իւր ապականութիւններէն, եւ դուք յայնժամ իրաւամբ Մասեաց սարի գլուխ ծածանող ազատութեան դրօշակին նայելով ի միասին պիտի հրճուիք:

Բայց մի չեւ այն երջանիկ օրը հասնի, դուք ուրիշ շատ մը պարտականութիւններ ունիք կատարելու, զոր սցժմ չեմ ուզեր ըսել, վախճալով որ ձեզմէ ոմանք գայթակղին:

— Ինչ է, ինչ է, կաղաչենք շարունակէք ձեր խօսքը՝ ասացին ժողովականք, որք բե-

րանաբաց մտիկ կընէին անոր՝ մեկնութեան կարօտ բառերուն:

— Այո, ես վստահ եմ ձեր խմաստութեան վրայ՝ շարունակեց վաղենակը, որ դուք ամէն բան կը հասկանաք, ամէն բան կը նախատեսէք: Դուք կուզէք հզօր պաշտպանութեան տակ մտնել, կուզէք ձեր ազատութիւնն մշտնջենաւորել. պէտք է Հայոց հետ կատարելապէս միանաք. միանաք սրտով, միանաք հոգով, միանաք բազկաւ եւ աշտով: աստուած ահաճոյ միութիւն մը միայն այն ժամանակ կրնայ յաջողիլ, երբ հրաժարիք Նեստորականութեան ազանդէն եւ Հայոց Եջմիածնայ առաքելական սուրբ Աթոռոյն հետ կապուիք, եւ հայր Մարչման դարձեալ ձեզ գլուխ կը մնայ. եւ երբ այս ցանկալի կապը հաստատուէ, այնուհետեւ իրաւամբ վեհափառ Զարի, մեր սրբազան կաթողիկոսի եւ բոլոր Հայոց երկու աչքի լոյսն կը դառնաք: Այս առաջարկութիւնն ես իմ գլխէս չեմ հաներ, արդէն հայր Մարչմանի նախորդն անձամբ խոստացեր էր Ներսէս սրբազանին, երբ» . . . վաղենակը իւր այս խօսք պիտի շարունակէր. բայց Մարչմանն ակնարկեց որ կարճ կապէ, վստահ Միլիքնեւրու ոմանց վրայ անախորժ տղաւորութիւնըրաւ այս օրինակ անակնկալ եւ անվեհեր առջարկութիւն մը:

Այս խօսակցութիւնն ընդմիջեցաւ յան-

կարծ դուժկանի մը ճայնով թէ թշնամին կոխած է երկիրը թէ իրենք պաշարման վտանգի մէջ են :

Մարչման վարազի պէս վեր թռաւ տեղէն, նստած ժողովարանին կից ներքնասենեկի մը դուռը բացաւ, ներս մտաւ, եւ քանի մը վայրկեանէն վերջ ոտնէն չուր գլուխ դնուորուած դուրս եկաւ. ժողովականք զինքն տեսնելուն պէս կատաղած ոտքի ելան անոր վերջին հրամանն լսել ու թռնել :

— Ահա այս ղէնքերն են իմ վերջի խօսք, խորհուրդ եւ որոշումը ըսաւ Մարչման, ով որ Բրիստոն կը հաւատայ, Աստուած կըսիրէ, իւր անձը, իւրընտանիք, իւր երկիրն, իւր նախնական ազատութիւնն կը սիրէ՝ ինձի հետեւի . պէտք է միայն մեր բազկաց հաւատարմութեան եւ պաշտպանութեան վրայ դնենք մեր յոյսը » . ասաց երբեմն եկեղեցւոյ գլխաւոր պաշտօնեայն եւ այժմ կարիճ զօրավարը եւ դուրս ելաւ կորիւններ կորուսանող առիւծի նման : Եւ ամէնքն իրեն հետեւացան :

Մարչմանի վերջին հրամանն որոտումի պէս Գլորիաձէն ամբողջ նետորական ժողովուրդը, եւ մարդ եւ կինսրմատ ութսուն տարեկան ծերերէն մինչեւ երկուսասանեայ մանուկներ, այն որ կրնար թշնամոյն փնտսել, շատեր ղէնքերու տեղ գերանդի, մանգաղ, կօռ կօսլալ, քար փայտ առեր էրկնախլունձ

լեռներու գագաթ ու կիրճերը վաղեր շապկեր էին. ամբողջ մաքնաւորապէս Տարէ-դեո՝ ոսկեօտարի չորս կողմը բռնած էր, յորմէ յարձակումն կը յուսային : Արդարեւ քիչ մը վերջ յառաջամարտիկ դունդերը երեւցան, որոնք հետզհետէ եկան, եւ կապանի բերան սպասեցին : Մարչման փոխանակ սարսափելու՝ անվեհեր արիութեամբ վաղենակի եւ իւր զինակցաց հետ դիմաւորեց անոնց, որոնց Գլուխաւորին հետ տեսակցելով զրկախառնեցաւ անոր հետ, եւ այն հազարի մօտ բանակը ներս մտաւ : Ասոնք թշնամիներ չէին, այլ զաշնակից բարեկամ Նգլոններու խումբն էր, որոնք եկած էին օգնելու Մարչմանին, ընդդէմ հասարակաց թշնամոյն :

Վաղենակն նոյնպէս զինեալ լսեցեայն կը հետեւէր Մարչման կաթողիկոս-ղինւորին, որպէս անոր ամենախոնարհ փոքրաւորն, երբեմն տեղեկութիւններ կըստանար եւ խորհուրդներ կուտար, միշտ զարմանալով այս երկրի անմատչելի դրից վրայ : Ինքն որ քանի մը մեծամեծ պատերազմներու մէջ մտած եւ լած էր, դուցէ այսչափ թէպաւած՝ զարմացած չէր, որչափ այս աշխարհի ձեւին եւ ճշուգ պլուզ մարդոց արիւթեան վրայ, որք երկաթէ ձանկերով կամ մագլցելով այնպէս զարդանդուն սարերն ի վեր կենէին եւ ձորերն ի վար կը սողային որ կը սոսկար, եւ զինքն ալ շատ

անդամ չուանով վեր վար կառնէին: Վաղե-
նակն կը տեսնար այս ամէն եւ խելամուտ կը
լինէր:

Իսկ թշնամիք հետզհետէ եկան եւ ասոնց
չորս կողմը պաշարեցին: Ծիզիրու, Պոհտանու,
Շատխու, Խիզնու պարոն, խան, պէկ եւ սպա-
հիները միացեալ եկեր էին Մարշմանի անիծ-
եալ երկիրն հողով ջրով քնջել կուղէին, եւ
վանայ կուսակալին համակրանք գրաւելու
համար զիրար գերազանցել կը ջանային:

Բայց ինչպէս եղաւ, թշնամեաց մէջ կռիւ
մ'էր փրթաւ. Խիզնու խանը Շատխու պէկի
հետ նախնական Զէյե՛՛ վրէժ ունեցած ըլլալով,
փոքր անհամաձայնութիւն մ' արիւնհեղու-
թեան պատճառ տուած էր: Թշնամիք զիրար
կը կոտորէին:

Ասորիք այս նախախնամական պատահարէն
աւելի եւս քաջալերուելով՝ մէկ կողմէն ահա-
գին քարեր գլորելով զանոնք կը ջախջախէին,
միւս կողմէն Մարշմանի խումբը Եզիտիներու
հետ քանի մը յանդուգն յարձակումներով
ցիր ու ցան ըրին այն երկպառակեալ բաղ-
մամբոյն խուժանը:

Մարշման լեռներէն ճորերէն իւր վարադ-
ները ժողուելով յաղթական ուրախութեամբ
իրենց տեղը դարձան. հաւատալով որ այլ եւս
գայլու աչքը վախցուցին եւ իրենց ազատու-
թիւնն անդորրութեամբ պիտի ժառանգեն:

Իսկ Վաղենակն իւր երկար եւ խորհրդա-
ւոր ճանապարհորդութեան այս վերջին օթե-
վանէն իւր տունն կը դառնար սրտերու մըտ-
քերու հարուստ աւարներով, որով կը խայ-
տար մեծամեծ ալ կալութեամբ, եւ այս
յաղթական խօսքը կը մրմնջէր, «Այս կաթն էլ
մէրեցինք, Ասորիքն էլ Ամենազօր Արծառն
ճանկերու տակն են այսուհետեւ:»

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ժ.

Թ Ա Ռ Մ Ա Ն

Տարիներ անցեր էին. երեկոյ էր, Շահէնի գիւղ՝ Խոտիայ մէջ Ռէս Միրզոյ յախոռ ժողոված էին գիւղացւոց ճոջ պղտիկները, այս էր իրենց ձմրան սովորական ժողովաւեղին. որ տաւար ոչխարներու շնչոց տուր եւ առէն տաքցած գրմխած էր :

Ախոռի մէկ անկիւնն կ'օլօնուեր էին ճիժ պիւեր, որ ժուկ մ' խաղ կը կանչէին, ժուկ մը դէվ պառաւուն, Շահխանյիւ, ձանալօլատի կամ Սէրի Կէֆէ-աֆ կըսայ կանէին. որն հանելուկներ կառաջարկէր եւ չ'գիտցողներէն Պղնձէ քաղաքը կամ Դրախտի բանալին կուզէր, որպէս զի լուծէր այն խորիմաստ հանելուկն աւոր չէ կենէին քիւշտիկ կպնէլ. շնիկ աւլաւիկ խաղալ եւ հազար ու մէկ ձեռքի, ոտքի, բերնի զուարճալիքներով զրօսնուլ այսպէս չում հաւ խուսոցին կը նստէին տըղայք կալածի ու տնազներ կընէին :

Իսկ ախոռի վերի կողմ թառաման նստողնե-

բու առարկայն տարբեր էր . ասոնք իրենց մեռելները կուլային .

— Միւտիւրի կառուցելը այս տասնհինգ օր է մեր տուն կը պառկին կեւնէն , կուտեն կը խմեն , կը զարնեն կը թափեն , ըսաւ Ռէս Միրզոն . Աղթամարայ սուրբ աթոռի ժողովարար Հայր սուրբն էլ գլուխնիս դրեր սանտը կը ծեծէ , Տէրտէրով դռնէն ոտք դուրս չի թալը . խեղճ քահանան տարտաժար եղեր պէզրեր է . ասոնք ստակ կուղեն . չում մկայ ոչ մինն չի կրցինք հոգալ ճամբու դնել . ինչ անենք չանենք , ախր մեր ճախ , մեր հոգու պարտքն է , պէտք է որ օր առօջ վճարենք ազատունք , քանի Քիւրդ պարոնի խղամները չեն եկեր ասոնց դործը լինցնելու է :

— Ի՛նչպէս պէ՛տք պէ՛տք կը բրդէ մեր Ռէս Միրզոն , մեր ճախ պարտքն է տանք պիտի կասէ , չի հարցնէր էլ տալու բան ունիք , էլ կոր պլիկ մը մնացեր է ձեր ծոց , ձեր կնիւրտոց ճակատը . չորցած ցամքած հոգի մ' ունինք , զէնիկ էլ առէք , պրծնենք . տնակողներ , ինչ կուղէք մեզնից , ասաց ծանծողած ծերունի մը սաստիկ պաղապրելով :

— Տուէք , տուէք , հա տուէք , սանախէր Վարազտրոց ցեխտտելու տեղ ունի , ինչ տանք ախր , որ մէկիս ձեռքը բերան կը հասնի , կտոր մը կորեկ հաց ունինք , այն էլ մեր բերան չի հասած արտի մէջ կէրեն մնաւր կը

զարձենն , միեւնոյն պահուն թրով լիւնսն մարդիկ կուգան հոգւոյդ վրայ կը կանգնին , տուրք կուղեն , տոգանք կուղեն . դու բան չունիս երդում պատուտում արա , անոնց ձեռք թող՝ ոտքերը պաղիր , սրուա կանչէ թէ՛ ցորեն չունիմ , ասա թէ կօտ մը կորեկ կար այն էլ վառեցին Քրդերը , իսկ նա խօսք չի հասկնար . դու բան չունիս ասա , « մարդ Աստուծոյ երթանք արտերը , տես վառուած դէպերը , » նա չար գրողի պէս հոգիդ կուղէ , վառուել մառուել չի հասկնար , աղէկ մը տալոցը կուտես , յետոյ վառուած կորեկիդ ցորենի հաշուով տասանորդ կուտաս : Ա՛խ , եթէ միայն տասանորդ լինէր , այլ հարիւրին յիսուն պէտք է տալ . բայց դու ստակ չունիս , ջուխտ մ' եզ ունիս որով վարուցանք կանես , անոնք քո յոյս ապաւէնդ են , հարկահանը ծեծով տոկանդով կառնէ կը տանի զանոնք :

Քիւրդ աղաներու խղամներն էլ մկայ տէօր մը կուգան , « Ո՛ր է մեր բաժին ցորեն կասեն . կուղենք հիմա , հիմա կուղենք , թէ չէ՝ տուն տեղդ կը վառենք , քեզ թրի տակ մեծ կտոր ախանջդ թող կուտանք » , ասել ու զարնել մէկ կանեն . արին կէօ , արին , անսիրտ անլեղու , անօրէն մարդ են , ով իրենց ձեռք կարող է բռնել . կնիկ տղայք լեղաօրատառ , կիյնան դուռ դրկեցին , պարտք խարճ կանեն լոթ մը կը ձգեն շներաց բերան , անոնք կեր-

Թան թէ չէ, պարտքնտէր կուգայ խարիր կուռուչի տեղ խաղար կուղէ, չախք շան լա- կոտի պէս ցիններ ցոթկերի, պարտքնտէրը մեղքիդ պէս ճտէդ կախուեր մնացեր, քա- կուղէ, քիչ մը թթու խօսելուդ պէս՝ կը տանէ գլեզ բռնատուն կը թալէ եւ այնտեղ կը մնաս մինչեւ ոսկորներդ փտտի։ Պարտքնտէրը իւր ոտք շեմքէն դուրս չի ձգած, քիթ բերնի վրայ վազելով կուգայ սեւաւոր մարդ մը, ծոցէն խաչ մը կը հանէ, համբուրէ կասէ, խաչհամ- բոյր կուղէ, ժամ կը գնայ երկու դժուրքի ար- քայութեան վրայ սարէն ձորէն գլխից դուրս կուտայ, քա- տուր, քա-տուր, քա-տուր կըսէ զաւակդ կամ հէրդ մէրդ մեռերի, Աստուած հոգին լուսաւորէ կասէ, կողոպտի կը ստան- ջէ, եւ շատ վաղն է մեր հայր սուրբը շու- տով պէտք է վճարել, եթէ ոչ հաղար անէծք նդովք մէկ քա-տուր։

Այսպէս ահա մեր ողջ անձը պրինտար ե- ղեր է, խիլ տեղ դարման չունինք, երթանք մեր ոտքով գերեզման մտնենք ազատինք այս քա-տուր։ Բայց Ռէս Միրզոյ ախանջ այս խօս- քերը չի մտներ, նա էլ իր քա-տուր կը փչէ։

Ռէս Միրզոն գլուխ երրցնելով պատաս- խանեց.

— Խնամի Շահամիրն այնպէս բաներ կը գրուցէ, լսողն էլ կասի թէ աղարդ որ ամէն քա-տուր եւ կանեմ, կարծես թէ ոստիկանաց

պահանջած տուրքը ես իմ ծոցը կը դնեմ, չէ որ ես էլ անոնց կրակովն կէրիմ ձեզ պէս. քանի որ եղաւ որ իմ կանանչ կտրիճ ախէր Ատումը դաշտը կտոր կտոր ըրին, ձեռքէն մէկ եզ տա- նելու համար. քանի մ'որ առաջ տունս կո- խեցին տնով անտառորով թրէ կանցնէին. մի թէ քա-տուր եւ աղան եմ, Չէք գիտեր որ ձեր ապով մեծ փորձանքներն իմ գլուխ կը գայ. Ճանապարհորդ, բռնաւոր, գող շիւի շի- տակ իմ տունը կը հարցնեն, իրենք իրենց տա- ւարներով կուտեն, կը խմեն՝ վերջ վերջ հայ- հոյանքով ծեծ փետով ակաժաժիկ կուզեն ու կառնեն եւ այնպէս կերթան։

— Ռէս Միրզո, Շահամիրի եւ քո ասածներ զմէնն էլ աղարդ են, բայց մեր նուիրակ հայր սուրբի մասին ասածները մեղք բաներ էին։ Մեզի պէս Հայ Բրիտանիայ մարդ՝ պէտք է արանջայ սուրբ Աթուրն տուրքերը վճա- րել. Հոգեւոր տէրը Աստուած իւր կարք հաս- տատ պահէ. տարին մի անգամ վարդապետ մը կը յուզարկէ, որպէս զի մեր մեղաց ճամ- բէն զմեզիկ ետ դարձնէ. ան ապովն էլ կը տրտնջանք, ախր մեր մարմին գնացեր է ջրի տակ, մեր հոգու ճարը նայինք։

— Է՛հ, դուն էլ այդչափ ջերմեռանդ մ'ըլ- նիր իմ գլխուն, մեր հոգին Աստուծոյ՝ խի մարմին մեր ձեռքն է. մեռած մարմնոյ մէջ կենդանի հոգի չի բնակիր. թէ որ լոկ հոգի

ենք առանց մարմնոյ, ինչո՞ւ համար եկեր ենք այս սուտ աստուորն, աղորդ որ ես այսպէս հոգիէն էլ մարմինէն էլ անցայ, եւ թէ որ մեր մարմին չարչրկելու ճնճկրկելու եկեր ենք յաշխարհ, մեր Հոգեւոր տէրն ինչ կուզէ մեր մեռած մարմինէն. օր մ' օրանց հարցուց թէ ուտելու հաց ունի՞ք, կտոր մը ճաթ ունի՞ք մերկածածուկ անելու. հողը ձերնէ, թէ ուրիշի՞նք տէր՝ գերիներն էք. 'որ մ' օրանց կասեմ մեր Հոգեւոր տէրը այս Գրդին, այն չէ՛սի ձեռքէն ազատեց մեր վարուցանք, մեր տաւար ոչ խարը, մեր աղջկտիք ու կնկտանք: Մենք էջ եկանք աւանակ պիտի երթանք, միաւան ժամանակ աշխարհ արարատ, գիր թուղթի ետեւէն ինկիր, մեր տղաք մեզի պէս խօսան եկան խօսան պիտի երթան, հիւհիւ, Աղթամարայ թեմի մէջ Աթոռէն մէկ վարժապետ եկաւ:

Մի, մի մեղադրէք զիս, թէ որ քիչ մ' իմ ձին կը քշեմ. Աղթամարայ եւ Էջմիածնայ կաթողիկոսի մէջ սար ձոր կայ, մերինն ձիւն ձմառնցով դահճի պէս խօսք խապար չի հասկացող սեւագլուխ մը կը յուղարկէ, բուրդ ու կաթ կուզէ, չի մտածեր թէ իմ ոչխարներ իմ հօտը վայրավատին եղած է, արօտ ունի՞ն թէ անսուաղ մնացեր են, գողեր յափշտակեցին, թէ գայլեր պատառ պատառ արին, որի հոգ, նա կակուղ տմիկիներաց վրայ խէչտրան

գմուեր, Սաղմոս Նարեկ ասել կուտայ մեր հոգոց փրկութեան, դեռ հող չի մտած հոգոցն հանգուցելոց կը լսենք. բայց Կառնէր, Քրդեր, պարտքնտիրներ այդ հոգոց, Սաղմոս Նարեկը իրենց սլան թալանի տեղ կառնեն:

— Է՛հ ախպէր մարդ, դուն էլ շատ վրան կուտաս, յէր էտքան ծաւրեցիր, ճոճանց խապարի աղորդի, ծիծուկան անէ՞ծք վեր մարդուն չեղի, դու այնպէս բաներ խօսեցար, որ եթէ Հոգեւոր տիրոջ ականջն հասնի, էնպէս կանիծէ մեզ՝ որ Սոտոմ Գոմարի պէս եօթ տակ գետին կանցնինք:

— Ըզտու խաղը, վէր կամուրջին. կէ՛օ միայնուիրակ օրօխկելու ժամանակն էր, տօ Շահամիր դու հաշ կաց, քո զրոց սրսուռ մարդրիտ են. գինտ անենք ականջնիս կախենք, ես այս կեանքէն աչգոյ ոչ բարով ծնէինք հանչ:

Անգէն գլիր Ատոմն իր սեւ ու երկար պեխերն ոլորելով խօսքի մէջ մտաւ.

— Չեմ գիտեր՝ դուք ինչ խելքի կը ծառայէք, մեռելը լալով կողջնայ, ճար մ' ունիք այն տեսներ, վաղ առտուն ինչ պէտք է անել, զամէնքս ալ աղէկ մը ծեծ փէտ պիտի անեն ճնճկրկեն ու տանեն Շատխու կամ քաղքի բռնատուն թալեն, զմեզիկ տարիներով փտտեցնեն, էրանանք գէրանանք էլ ազատուելիք չունինք մինչեւ մեր միսը փթտի,

մեր ոսկորները մէյմկուելի Ձեզի ասեմ ակրէր, այսպէս չըլլար, մէկ բան կայ անելիք, մախն ձեր աչք առնելով ինձի հետ կարող էք միտնալ:

— Ի՛նչ անելու, տո՛ր երթալու համար, պատասխանեցին ժողովականք:

— Գեղով էլնենք երթանք Վանայ փաշայի ոտքն ինկնանք, մեր ցաւը մեր խօճէյտերաց լանք, թէ որ խօսք չի հասկցան, թող տանք մեր տուն տեղ, մեր վարուցանք մեր ժամն ու պատարագը, երթանք տիար աշխարհ, ինչ պէս որ ձգիրու, Նորտուգայ, Մոկաց եւ մեր Շատխու կողմերէն շատ Հայեր կերթան:

— Յո՛ւր, ասաց Ռէսն:

— Մեր Կէրանք երկիրը, զոր Շահէնի ընկեր — լեզուն խածնի — Վաղինակն մեզի պատմեց, այն աշխարհը Հայ Բրիտանոնայ թագաւորի աշխարհ է, էջմիածին ալ նոյն տեղն է, ինչո՞ւ տառտակ տեղ էլ նահատակ տեղինք այս լեռներու մէջ:

Այս խօսքերը թէպէտ մեծ տալաւորութիւն ըրին ժողովականաց վրայ, եւ մեծ փախոց ինկաւ մէջերնին. բայց անոնցմէ մինն խորապէս հանդարտութեամբ մ' ասաց.

— Ա՛խրէր Գզիր, աղէկ մտածեցիր, էրթանք Վանայ փաշայի եւ մեր խօճէյտերաց ոտքն իյնանք, կամ մեր գլխուն ճար մը կու գտնեն կամ թող կուտան երթանք այս երկ-

րէն: Տօ, լաւօ, մեծ եղը փաղախ մոռցար, մեր այս զրմէն չարչարանաց պատճառն ատոնք չեն, ես քե հէյրան, ոչխարներ դայլերուն դանգատելու կերթան:

— Տէ՛, այս չէ այն չէ, հասա ինչ անենք, ասաց Վաքօն, արեւուն Կարօն իմ կիտոսիկ Շահէն՝ մկայ էս տեղ լինելու էր, անոր խելք ամէն բանին կը հասնէր, ամէն քարի տակէն կենէր, նա մեր Կարօնը դարման կը գտնէր: Աստուած մեր խօճի տունը քարով քարատակ անի, երկու հարիւր կուռուչ պարտք խոռ չախքով, Մոկաց պարոնի Գիւրգ խոլամին տուինք անոր շաւի պղատելու զՇահէն, ինչիս մէջ էրկու տարուան՝ երկու հազար կուռուչ արաց. աւոր չէ զմէն բան ծախեց, եւ զիմ Աստղիկն իւր էրկու ճժերով թողուց վէր պաղ թօրուան եւ տարաւ քաղքի բռնատան մէջ անթուկեց զՇահէն, հա՛ կօ, սուրբ Սարգսի պահոց ամբողջ մէկ տարի կըլլայ, ծանր երկաթներ ոտք զնդանէ զնդան քաքալ կու գայ: Ա՛խ, տէր Աստուած, իմ կտրիճ Շահէն մեռաւ թէ ողջ ի, իսկի թուղթ խապար չառի: Մկայ էս ցաւ ծիկ հէրիք չէ, դուք էլ ելեր մանանխ կը ցանէք իմ լեխտուած սրտի վէրէն:»

Շահէնի աներն այս խօսքն դեռ չի վերջացուցած, սեւազգեստ մեծ թօրիկով մարդմը հալաց հալայովառակ չառակ փաղախն ի ներս մտաւ:

— Մ'ո՛ւնջ կացէք, կարճ կապենք, ասաց Ռէս Միրզօն, մեր հայր սուրբն է:

— Օ՛, բարով էկար հաղար բարով, մեր հայր սուրբ, վէր մեր աշխջ վէր մեր զլխուն. շատ աղէկ արիւք եկաք, տաք տեղ է, ես ուսմիկ մարդ գրոց բրոցէն խեղճ չի հասնիր, բայց կասեն թէ Ութկանոնի մէջ խօսք մը կայ, ոչխարներ տոր որ կերթան խովիւն էլ ինոնց ետեւէն:

— Հա՛, հա՛ օրհնած, նստեցէք, նստէք, ինչու չէ գումխան տեղ գտեր խեղտրանցեր էք, դուրսն էնպէս սլուլ էնպէս սառնամանիք կայ որ մարդ կը փէտանայ:

«Ծառայ եմ, Աստուած օգնական, բարի եկար» ըսին չորս կողմէն, եւ գլուխնին բանալով ամենայն ջերմեռանդութեամբ անոր սուրբ աջը համբուրեցին:

— Է՛, ձեզ մատաղ, տղայք ինչ կը խօսէիք ծայրը թող մի տաք, ըսաւ Հայր սուրբը:

— Ծառայ ենք, ինչ պիտի խօսէինք, մեր Գաբրիէ կուլայինք, դուն ալ կալի վրայ հասար:

— Ի՛նչ Գաբրիէ ունիք, տնակոլի մարդեր, թող տարտուրուին մեզմէ աղէկները:

— Էն չէ, ծառայ ենք Հայր սուրբ, ըսկնայ ըսկնայ մեր վերջն յուր պիտի էրթայ, գրքերն ինչ կասեն էս մեր Խաւոց ազգի վրայ, ինչխ պիտի էլնենք, գոնէ մեր վերջ բարին է՝ թէ երթալով ոռաղատիկ կերթանք:

— Ռէս Միրզօ, էտպէս բաներու շատ աւանջ մի կախեր. մեր հոգու վերջ բարին էլնի. դու հոգու ցաւեր թողեր զմարմնոյն կուլաս, մարմինն էս օր կայ վաղ չի կայ, մեր հոգու ճար նայինք, դժոխք կայ դժոխք:

— Ա՛. Հայր սուրբ, քս ոտաց հողն ենք, հոգի շահել ինչպէս կէլնի, գիշեր մութ լուս դաշտ չի գնացած՝ կերթանք ժամ, անոր քարէ շեմքերուն մեր երեսն կը սլուտենք, արցունքով ամէն օր կը լուանք զայն, մեր երեսն այնչափ քսեցինք անոր դուռ դռնդին, որ մաշեր է, մեր ձայն լսող չի կայ: Դաշտ կերթանք Գրդեր թուր դանակով մեր վրայ կը քշեն, կը զարնեն կը թալնեն, շատ անգամ կը սպանեն ու կերթայ քիտ. Զմէն սրբեր օգնութեան կը կանչենք, ինոնք խօս, ականջները խցուցեր, ոչ մեր լաց կոծ կը լսեն եւ ոչ տեղերնէն կը շարժին. Յէվարին մութ գիշեր տուն կը դառնանք ալսն թալան եղած, բայց էլմ տուն չենք մտնիր առանց տաշ մեր գլուխ ժամտան շեմքերուն զարկած, ինչ անենք որ էլմ էն ենք. առաջ տոր ինչքէ՛ միայ էլմ տա ենք, չեմ գիտեր ինչպէս յոթ ենք, ինչ լեզուով խօսինք՝ որ սուրբերն էլ լեզի բարիխօս էլնեն, որ Աստուած մեր ձէնիկէ՛, ինչ ասեմ, Աստուածն էլ ռմկի լեզուէն չի հաւնար, մեր լաց ու շիվան շիտանար, աղբատ ու ուսով կը զննէր տակ կը տրորուի՝ օգնական մը չկայ:

Աստուած անկարներուն աղքատներուն օգնականն պահապան է կասէք, ուր է օգնութիւն. աղէկ, թող մեր ձայն չի լսէ, այսչափ Հայոց ազգ կոյ աստուորիս երես, այսչափ ժամ, պատարագ, կարդացորներ, ինչու առնոց աղօթքին մոտիկ չի տար, ու Հայոց ազգն ազատէ այս դատն գերութենէն:

— Ախրէր կաղօ, լեզուդ քեզ քաշիր, ըսաւ մեր Հայր սուրբը, էդպէս խօսքերով Աստուծոյ սիրտ կը բարկացնէք, անոր համար ձայներնիդ երկինք չի հասնիր. Աստուած սարք կը տեսնէ ձիւն կը դնէ:

Ամէն վարդապետ Աստուծաշունչ չէ կարգացեր ա՛հ ես մէկ ծերէն մէկալ ծէր կարգացեր եմ. Աստուծաշունչի մէջ օրինակ մը կոյ որ ձեզի եւ իսառաւ ազգին համար գրուած է: Կէլնի կէլնի մէկ շատ խօսք մարդ մը կէլնի, կէօ էտ մարդու անունը Յոս երանելի կէլնի: Թագաւորի պէս տուն տեղ՝ անտար խաւար ուղտ, ձի, ջորի, տաւար, ոչխար ասեմ, թիւ կէօ էտ մարդը՝ եօթ լաճ, եօթ աղջիկ կունենայ. ինքն էլ խաչապաշտ, շատ ջերմեռանդ, շատ բարեպաշտ Հայ Բրիստ սեայ մարդ մը կէլնի: Սատանէն խօս առ փորը կը պատուի — Սուրբ խաչ զինքն իրծանի, եօթ ձորով մեզնից զատանայ — արք կը տեսնէ որ Յոր եմեզնից զատանայ — աջ գիշեր ցորեկ աղօթք բանեկն խաչի, Բրիստոս կը պաշտի, ու մեզ կանի, Աստու

մէ աղէկն՝ ինչպէս դիտէք՝ կը զարգնդի, եօթ գետնի տակ կանցնի երբ խաչի նշան կը տեսնէ. Յորն էլ անոր հակառակ ամէն բանի վրայ խաչի նշան քաշելով՝ ոչ մէկ բանին թող չէր տար մօտիկնալ ու մնասել, երթալով սատանի համբերութիւնը կը հատնի. Օր մ'որանց գետնի տակէն չիւմ Աստուծոյ Աթոռի առաջ կէլնէ. Աստուած վերցնէ ինչ ասէ աղէկ, «Չար Սաղայէլ, երեսդ սեւ, իմ Յոր ծառէն տեսար, դու այդպէս ծառայ մ' ունիս աստուծոյ վրայ»: Աստուած հարցմունքին. սեւերեսն այսպէս պրիկ պրիկ պատասխան կուտայ.

— Ծառայ եմ, այնչափ հարստութիւն, այնչափ մեծութիւն որին որ տաս այսչափ խունկ կը ծխէ մոմ կը վառէ: Արի քեզ հետ դաշինք դնենք, ինձի հրաման տուր երթամ անոր ունեցածի չունեցածի տակէն մտնեմ վրայէն ելնեմ, զմէն բան տափսաղաղ անեմ, տես եմ մէկ մ' էլ քո անունը բերանը կառնէ, նամ մէկ մ' էլ երեսն կը խաչակնքէ: Մեր տէր Աստուած՝ Սատանի այս լիրբ պատասխանի վրայ կը բարկանայ ու կըսէ, — Տէ գնա, քեզի հրաման տուի, Յորի հոգին ինձ մարմին եւ ինչ որ ունի քեզ, նայինք ինձմէ ձեռք կը քաշէ, փորձենք թէ քո խօսք կեղնի, թէ իմն:»

Չար գեւ՝ դու չար դեւ եղիր, մէջ երկինք մէջ գետինք, շաղաթաթախ Յորի տուն կիջնայ, աչք խփոցի մէջ վայն ի վրան կը բերէ

մարդուն. լանկէ մը կը զարկէ, զէնոր տուն տեղ քարուքանդ կանէ, եօթ եօթ որդիք սեղանին վրայ կեռկնին փակեց խեղդալող արաց. տաւար ոչխարներ զմէնքն էլ դաշտերու մէջ աւալ թաւալ ըրաւ, այնպէս որ անշանք չի մնաց, եւ այս ամէն աւերածութիւն մէկ ժամուան, մէկ վայրկեանին, մէկ րոպէին մէկ աչք խփոցին արաց, բերան սրբեց քիչ մը նստաւ, ու դարձաւ վէր Յորայ, ոտաց եղունգներէն բռնէ մինչեւ զլիսու մազեր գրողի կանաչ ճսրթով զարկաւ հա զարկաւ, անոր ողջ անձը լեղկապոտ, արունտարուստ արաւ, մարդու ոսկորներ ճոճութացին, պէյպիկուեցան, աթաշակոտաւ, նեխաւ, որդնոտաւ, ինչպէս կիսամեռ չուն ինկաւ փուղցներաց մէջ. մինակ բերան ու աջ ձեռք ողջ էր, վասն զի բերնով միշտ Աստուած կօրհնէր, ձեռքով խաչ կը հանէր, եւ սեւերեսն անոր համար չի կըրցաւ մնասել:

Սատանէն տեսաւ որ Յորի հետ գլուխ չի կրնար ելնել, Աստուած ամօթէն սեւերեսն աւելի սեւցաւ ու վազեց առ ահլի դժխոց կարէ եռման կարասներու մէջ քաշուեցաւ աներեւոյթ եղաւ:

«Է՛հ, գանք հիմայ Աստուածն ինչ անէ աղէկ կը բռնէ Յոր երանելին էնպէս կը վարձատրէ եւ առաջինէն աւելի հարիւրապատիկ փառքերով կը փառաւորէ:

Կարճ կապեմ, մկայ մեր Հայոց ազգին է. մենք որ կանք Յորն ենք, մեր թշնամիք, մեր թագ սլոակ, մեր երկիրը, մեր հողը, մեր ամէն ունեցածը զարկին վէր մեր գլխուն առին, ու մկայ կը ճանձկրեն զվեզիկ: Փառք տանք ողորմութեան Աստուծոյ, թէ որ Աստուած՝ Աստուած է, օր մ' չէ օր մ' լուս մը կանէ, ճրագ մը կը վառէ վէր մեր սեւ չիվար Հայու Ազգին: »

— Ծառէդ եմ Հայր սուրբ, էնպէս օրինակ մի բերիր որ ոչ մէկ վարդապետ մօրէն ելեր այդպէս օրինակ մը չի կրնայ ցոյց տալ, թէ որ.....

— Թէ որ, մէ որ չգիտեմ, Ռէս Միրզօ, Ռէսի խօսքն ընդմիջելով ասաց ուրիշ մը, Հայր սուրբի օրինակին խօսք չի կայ, բայց Հայր սուրբն էլ մեզի պէս կուլայ, «Լանք կըսէ, մինչեւ Աստուած դուռ մը բանայ»: Հնոց խօսքի, արուստի, իմ պապս կասէր, «Դու քեզի օգնէ որ Աստուած էլ քեզ օգնէ»: Հիմայ մերն է. օրինակ մ' էլ ես ասեմ. ասենք թէ մարդ մ' ինկեր է գետը, հա հանջ կը խեղդուի. իր ձեռք ոտք շարժելու լող տալու պէս բաներ ընելու չէ, ծառի կոճղի մը, փայտի կտորի մը փաթըթուելու ճար փնտրելու չէ, թէ չէ ջրի մէջ անշարժ կենալով անոր տակ սկսելու է, եւ միայն Աստուծմէ օգնութիւն սպասելու է: Մեղայ, ճոշխօսքիս,

ես Աստուծոյ տեղն ըլլամ, ոչ միայն չեմ օգ-
ներ այդպէս ծուռ մարդուն, այլ երեսո մէկ
կողմ կը դարձնեմ, չտեսներու կը դարնեմ,
ականջս կը դոցեմ, որ անոր լաց ու չիւան չի
լսեմ, ու յետոյ դառնամ ասեմ Տճ ծուռ կա-
պելու, ես քեզի խելք տուեր եմ որ ինքզինքդ
կառավարես, ձեռք ոտք տուեր եմ որ դու
քեզ օգնես, քո ձեռքով քո գլխու ճարը դնեն:

Ես ամեն բան դուրս կ'առնեմ, մենք ոչ մեր
Հոգեւոր տիրոջմէն, ոչ Ստամբուլայ պատրի-
արքէն, ոչ Էջմիածնայ կաթողիկոսէն, ոչ Թա-
գաւորէն ոչ մագաւորէն, ոչ էլ Վանայ խօճէյ-
տէրաց. այլ մենք թէ որ խելք ունինք, մեր
ձեռքէն ու ոտքէն, մեր խելքէն ու մտքէն, մեր
սարերէն ու դաշտերէն օգնութիւն մը սպա-
սելու ենք: Աղէկ, ես ինձի ամենէն մօտիկն
եմ, թէ որ ես ինձ չօգնեմ, որո՞ւ հոգն է:
Այնպէս չէ, Աստուած սիրող քաւոր Աւտօ,
դու ինչ կ'ասես այս խօսքին:

— Սանտիսէր Մարտօ, քանի որ Հայր սուրբն
այստեղ մեր մէջն է, մեր խելքէն վեր մեզ
խօսիլ չիցնար: Հայր սուրբ քո սիրտը չի ցաւի,
գիտես թէ մեր այս խօսքեր ինչ պատճառով
բացինք: Գեղացւոց պարաքը չու՞մ ճիտն էլեր,
ամէնքս էլ պարտքի մէջ խրուած ենք: Աստ-
ծու օր պարտքնտէրեր մեր դրան ձկիկն
առեր կայներ են, Աստծու օր ալան թալան
կուտանք: Մեր աղջկներ ու կնկաիք կու

խլեն տանեն. յարեւէ հաւատքէ կը հանեն զօ-
ռով տէր տիրական չունինք: Այս երկու ան-
գամ է Շատիսու աղէն իւր խոլամները կը յու-
ղարկէ, այս եւ գալ տարուան ջանքեր
տուրքերը կուզէ: Մարտօն էլ չա-
բաթներով նստեր ծեծ փետով փառ կուզեն:
Էլ դանակ ոսկորին հատաւ, տալու բան չու-
նինք կ'ասենք: Խօսք չեն հասկնար: Չես ասեր
մեր Շահէնի կնկան էն քան տիւեցին, որ մազ
մնաց մեռնէր, անոր անտէր անտիրական ճը-
ժերը քաշեցին քուքալ կը տանին. գեղով մէկ
եղանք, էրացանք գերացանք հաղար ճորով
ազատեցինք: Ասոնց հայրը դու կը ճանչնաս,
ինչ գիտնական մարդ է. այն խելք մարդը
այս մէկ տարի կը լինի քանի մը կուռուչի հա-
մար Վանայ բռնատուն կը ճնճկորուի:

— Օ'հնեալներ, ես ձեր ամէն ցաւերը գի-
տեմ, կը հասկնամ, ասաց մեր նախնայ Հայր
սուրբը, բայց դուք ամենէն առաջ ձեր հոգին
հոգալու էք: Սուրբ աթոռը ձեր տուրք ո-
ղորմութիւնով չէն ու սլայծաւ կը մնայ: Եւ
անոր համար մեր Հոգեւոր տէրը շատ կը սի-
րէ ձեզ, զի դուք շատ ջերմեռանդ էք, եւ ա-
մէն տարի ձեր բերնէն կարելով Աթոռի պարտ-
քը կը վճարէք անտրտուն: Ռէյս Միրզօ ինչպէս
որ գիտես խէրու խէրվմանէ, պտղի հոգե-
բաժին կողոպուտ մնացեր է անվճար, կը յու-
սամ քո շնորհիւ այս անգամ բան մը պակաս

Թող չի պիտի տաս, Հոգեւոր տիրոջ պիտի ասեմ, որ քո եօթ պոռտը յիշէ իւր անմահ պտաւագին մէջ:

Ռէս Միրզօ, եթէ գործը իմ վրայ թող տաք, աղորդք որ բան մը չեմ կարող անել. այս գեղէն սպլուխ տառտակ դուրս պէտք է ելնեմ: Ձգիտեմ լսեցիք մեր գլխու եկած փորձանքը. էրէկ չէ մէկ էլ որ, մեր իրիցու հետ ինչ տրինք չարինք մուղտի նազարի կնիկն հոգեբաժին եզը չի կրցինք առնել, կնիկ արմատի լեզուէն, սատանի չառէն Աստուած պահէ զմարդ. «Չորս հատ յէթիմ ունիմ կրտէ, ունեցած չունեցածս երկու եզ, երեք է՝ ու չորս հատ մաքի է, մէկ եզն քեզ տամ հասլա մեր դատող բանող ո՞րը կը մնայ, մէկ եզով վարուցանք կանեն», Դու բան չունիս ասա՞ ծօ լեզուանի կնիկ, քո էրկան հոգին չիս մտածեր, որ մէջ երկինք մեջ գետինք կախուած ճշորորիկի պէս կերթայ կուգայ, առանց հոգեբաժնի չի կրնար Աստուծոյ երեսն ելնել, հոգեբաժին հոգիներու անցագիրն է: Իսկ Աստուծոյ երեսնն ինկած պառաւը կուլայ կը ճըչայ, էրկանս հոգին տղատելու համար իմ ճըժերո մեռցնեմ կասէ, հոգին Թող երթայ Աստուած հոգայ. խաց չուտեր խալաւ չի հագնիր հոգեբաժին ինչ պէտք է անէ համաղորդն ասեմ, ես այն տեսակներէն չեմ որ հաւատամ թէ դուք ուտէք անոր փորը կը

կշտանայ: Ականջներս խփեցի ու առի գլուխս փախայ այս անգլամ լեզուանիէն, Աստուած ողորմի, Սողոմ Դոմարի զուռեաթ է, ողորմութիւն ինչ է, հիւ հիւ հասկնալ չուզեր:

— Ինձի նայէ, ինձի, վարդապետ, բարձրաձէնեց երիտասարդին մէկը՝ որ մինչեւ ցարդ խօսքի մէջ մտած չէր: Դու զիս կը ճանչնաս, վարդօի ծուռ կասեն ինձ, ես Ստամպուլայ քաղաք գնացեր, Հոգեւոր ժողով, Պատւիրարք, Թագաւորն էլ տեսեր եմ, մեծ մեծ խոճաներաց տուն ծառայութիւն արեր, «բըլլ համալէ, Խալաֆաճէ եղեր եմ, ամէն ծակ ծուկ մտեր ելեր եմ, իմ ականջս ծակ է, ամէն բան լսեր տեսեր եմ: Թագաւորի քաղքի մէջ որ այնչափ հոգեւորական, տէրտէր, վարդապետ, եպիսկոպոս կան, աչքդ խփես տաս հատ կը լպես, ոչ մէկ մեր Աղթամարայ վարդապետներաց պէս չէ, ծեծ փէտով չի խօսիր ժողովրդեան հետ:

Էրէկ մեր կունարկնոցէն տեսայ թէ ինչպէս կանիծէիր մեր խնամի վարդուհուն, ոչ մինակ անէճք Թափեցիր վէր միամիտ կնկան գլխուն, դարձար այդ ձեռքիդ հաստ փէտով կնպէս զարկիր ողորմելի կնկան, որ ես ասի հանջ կէօ մեռաւ:

Մեղք չէ, Հայր սուրբ, Աստուծմ չէք վախնար. դուք էք պատճառ որ Հայոց աղղը այսպէս ձեռք ոտք կապած՝ մշակ սարակ եղաւ

օտարին, սեւ չիվար դռնէ դուռ աշխարհէ աշխարհ ինկած քուքաշ կուգայ: Քանի քանի կանանց կտորի՞ն երկտասարդ ընկերներ ունէի, Ստամպուլայ բորբոսանած խաներու քիւնձ սլու- ճախ ծանար ծանոր բեռներու տակ ու հա- զար հազար փորձանքներու մէջ ինկան կորան զնացին: Իմ առջի «*Գաւառ*» չասեմ, վերջին անգամ որ զնացի, մինակ մեր գեղէն քսանու եօթ եւ երկու խարիր հոգի էլ Շատխու Գա- ւարչու Գաւառէ գացինք: մէջ տաս տարուան քանի մարդ ետ դառնանք աղէկ, երկու երեք հոգով, մնացածը Պալատէ գերեզմանոց «*Եւ*» գացին: Դու մի քոխեր որ ասեմ, մեր վառ- ուած տան վրայ դուք էլ եղ կը լեցնէք, որ պէօլնթրէզ էլնի Բսկնայ Աստուծոյ օր ու տարին իրենց տուն տեղ, վարուցանք, կնիկ ու տղէն կը թորկեն, կերթան տէլ հաւ կերթան:

Օր մը կըսայ կանեն, թէ մեր քեռանց թա- գաւորի քաղաքը՝ Պալատէ կասեն, ինչ զահրու- մար է, լեզուս չի բռներ: Վանցի կոր մարդ մը կը մուրայ, թագաւորը զէդ մարդուն տեսեր ու հարցուցեր է թէ «*յո՞ւստ ես*»: Վանցի ա- սաց կոյրը, թագաւորը չչուեր ու ասեր. թէ որ ատոնց կոյրը այստեղ հասեր է, ողջերն չիմտիւսման ու ձնըվի երկիրներն տասն ան- գամ չափեր են:

Թող տանք այս խօսքեր. աղէկ, Հայր սուրբ, դու չես գիտեր անօրինաց ձեռքէն քաշածնիս:

անոնք խօսք չեն հասկնար, դու ալ վրան կուտաս: Հեռի լտղաց. մուկ չէր կրնար ծակը մտնել, ցախաւել պոչը կապեցին: էլ ինչ ա- սեմ, մեր մարմին անոնք կառնեն, հոգին էլ դուք առէք, մենք էլ ազատուինք դուք էլ...:

— Է՛, երկար ըրիր, ինչ լեզուք քանց օծու սրեր ասոր անոր կը խէթես, կարճ կապիր, կապելու ծուռ, պոռաց Ռէսն սաստելով:

Մեր Հայր սուրբը՝ որ ներսէն կրակ կտրած էր, Ռէսն տուած այս պծառէն բորբոքած կանչեց:

— Բրով պրիչակ էլնի էդ Ստամպուլայ քա- ղաքը, որ չերթաք խէր խաւատէ էլնէք. տօ անիծեալ չորցած բերան, չես վախար, իմ առաջ կայներ հոգեւորականներն ու զիս կը կծես: չես գիտեր ատամներդ կոտրտել կու- տամ...:

Տեսան որ վարդապետը երթալով կը ցե- խտտի, ամէնքն էլ վրայ տուին:

— Հայր սուրբ, քո ոտաց հոշն ենք, անոր խօսքը վէր չիլին մի զներ, ծուռ վէր գեղին իրաւ կուգայ:

Եւ Ռէսն ասաց:

— Թող Հայր սուրբ, ականջ մի տար փուճ մուճ խօսքերուն. հանչ խաւ խուսոց կը լինի, աղօթքան կը բացուի դեռ որոշում չի կրցինք տալ, Կաթիլ, Գիւրդ պարոնի խղամներն ինչ պէս անենք, էլ խօսք չեն հասկնար. Աստու-

խաթեր համար քեզ հաւճայ կեղնինք, առաւօտ երթաս ինչ անես անես, էդ անօրէնները ճամբու դնես:

— Ռէս Միրզօ, դուն էլ կը ծաւրես, մէկ պէտք է զիս ճամբու դնէ, դուն տէլ քո մօր մանածը կը մանես. պառաւանց խօսք մը կայ, «չաչալը դեղ դիտնայ՝ իր տաղ գլխուն դեղ կանէ»: Ի՛նչ կանէք արէք՝ վաղ առտու մինչեւ յէփարին զիս ճամբու դրէք. ես շատ վաղն եմ, հոգեւոր տէրը պիտի թիթխոտի թէ ինչո՞ւ այսչափ անդընցայ: Համարմին, համարմին կը հոգաք, հոգիինդ անձղան պատուհան դրեր, բերան սրբեր նստեր էք, տնայէնի մարդիկ, էդ անխառնանքու չմօլն էլ չկամ Գացիք եկաք իմ օրովը սով բերիք. կարծես թէ ամէն օր երեսնիդ առեր կայներ եմ: Տարին մէկ անգամ սուրբ Աթուէն մարդ կուգայ ձեզի՝ դժոխքի ճամբէն ետ կը դարձնէ, երեսնիդ այնպէս կը թըթուեցնէք, որ ճանձ մ' ինկնայ խարիր խաղար կտոր կը լինի: Չէ որ մենք գիշեր ցորէի Աղդի համար, ձեր հոգու համար Սաղմոս Նարեկ կասենք, սրահք ծոմ կը բռնենք: Վանքերու վարդապետներու աղօթք ժամ ու պատարագ չը ընէր՝ հիմայ մեր աղդի նմուշն հիւ հիւ աշխարհիս վրայ չէր երեւնար:

Ռէս Միրզօ, վաղ, վաղ երեկոյ զիս ճամբու դրէք, մնացեալ կողոպուտներէն միայն անի-

ծեալ պառաւը չի տար, կաղաչեմ դու խօսք հասկցնես այն լեղուադարին, ես անոր հետ գլուխ չեմ ելներ. երէկ հոգիս բերանս հասցուց. ասէք եղ կուտայ, թէ չէ կանիծեմ զինքն իւր եօթ պոռտով, եւ ծեծ փէտով Աթուի իրաւունքն անոր քիթ բերնէն կը հանեմ:

— Աճա, Հայր սուրբ, Կաթողիկոս եղնինք, մենք կասենք կրակի մէջ ինկեր կը մրկինք, դու կասես ես ծով եմ, առաջ իմ մէջ ինկէք խեղդուեցէք:

— Դուն էլ Պէտօ ախբէր, ամենամական վանք սիրող հաներ ես անունդ. տօ մարդ Աստուծոյ, անօրէններ ինձմէ աղէկ մարդ են, որ առաջ զանոնք հոգալ կուզէք, թէ որ...

Սօսքը վարդապետի բերան մնաց, հայհավար մ' էր փրթաւ. չներու, մարդոց ու տղի ձէն իրար խառնուեցաւ, օրում կէօրումսց զաշխարհ բռնեց, մէր մանուկն ուրացաւ. աշխարհները գիւղը կոխեր էին, սպանութիւն, կոտորում, թալան...

Ժողովականները ամէնն էլ դուրս թռեր էին իսկ մեր արի Հայր սուրբը, մարի կռճոններու տակ ծածկուած կողբար. — վայ վաւէլէր կորաւ պողկնէրս, հոգեբաժինս, իմ կողոպուտներս. անիծեալ վարդուհու մարալ եղն էլ գնաց քիս...

ԺԱ.

ԲՈՆԱՏՈՒՆ

— Հայ... հօ... հօյ... հօ... հօ...
սուտ փութ աստուր, անիրաւ մարդիք... :
Մզլած բորբոսնած ժաշալիւր զնդանէ մը
կրկին շեշտահարեալ բորբոսնած սրտէ ձայն մը,
շանթի պէս դուրս կը թուչէր, աշխարհիս ան-
յաղթելի անիրաւութիւնն սպանելու սպառ-
նալեօք։ Եւ այս հրաշէկ սրտի կէծակն ու շան-
թը, անպեր գայեր կը պատուէր մինչեւ երկինք
հասնելու, մինչեւ ակնկալեալ արդարութիւնն
գտնալու... :

Նոյն ձայնը կը շարունակէր, որպէս թէ
խորանդը խորի մ' անդունդէն։

— Արդարութիւն, աղէ, եթէ կայ աստու-
րիս մէջ ուր է. միանգամ չտեսի զայն, եթէ
երկնքի մէջն է, մինչեւ ցերեւ ինքզինք ցոյց
չի տայ։ Բայց ոչ, ոչ, մարդիկ եւ աշխարհս
անարժան են արդարութեան։

«Ո՞վ ուրեմն տկարներուն, անմեղներուն կը
սպառնայ, գոնէ ասոնց համար արդարու-
թիւն մի պէտք էր։ Սպասելով սպասելով
մարմինս տրորեցաւ, աչքերս ճանապարհ մնաց,
եւ հոգիս սպառեցաւ, դեռ պիտի գայ եւ
պիտի փրկէ զիս։ Խեղճ մարդ, բան չունիս

սպասէ. ո՞վ գիտէ, գուցէ քո ախ ու վախերը
քո չարչարանքը, արդարութեան ծաղրը կը
չարժէ։

«Ձէ, չէ, արդարութիւն ըսուած լոկ բառ-
մ' է, հնարք մ' այն մարդոց, որ անդիմա-
դրելի զօրութեան մը ձեռքէն զրկուելով
զրկուելով, մի անծանօթ ամենակար զօրու-
թիւն մը հնարեր՝ անոր վրէժխնդրութեան
կապաւինին. տկարներուն, աղքատներուն,
զրկեալներուն համար արդարութիւն չկայ։
Արդարութիւն զօրութեան հետ միացած է,
այն որ զօրաւոր չէ արդար չէ, իրաւունք չի
կրնար ունենալ։»

Վիշտերը զմարդ ոչ միայն կը յուսահատե-
ցնեն, այլ եւ բանաստեղծ կը շինեն, նոյն իսկ
ամենէն անմշակ հոգին. հուր կը բորբոքի ա-
նոնց սրտերուն մէջ եւ բացարձակ ճշմարտու-
թիւններ երբեմն դուրս կուտան։ Եթէ ան-
բան մարդը բանաստեղծ կըլլայ, ուր կը մնայ
Շահէն՝ որոյ սիրտ ու միտքը բաւական մշակ-
ուած էին, որ բնութիւն զիւքն օժտած էր
արդէն։

Ինչպէս ընթերցողը կը յիշէ, պարտուց հա-
մար զօշաքաղն զՇահէն բանտարկել տուած
էր վանայ քաղքի բռնատան մէջ, եւ զօշա-
քաղներն արդէն մեծաւ մասամբ քաղաքացի
կըլլան։ Շահէն տարիէ մ' ի վեր կը տքնէր
այն անտանելի զընդանին մէջ, երկաթէ ծանր

չղթայի շառաչիւնն միայն ունենալով իւր ընկեր: Պարտուց համար Շահէնին տրուած այս արտաքոյ օրինաց պատիժը՝ իւր համարձակախօսութիւնն եղած էր:

Սաստիկ նիհարցած էր, մուրուսն երկարցած, կոնճկտուած ու խառնալուծիկ. մէն մի մազը երեք անգամ հաստացած էր կեղտէն. նորա կարմիր թշերը՝ դեղնած ու թռչնած էին, վրան գլուխն խօ, Աստուած ողորմութիւն անի, եօթ տիր ծէթէ ավի տիւճիկներու մէջ կարծես թաթխեր ու հաներ էին: Միեւնոյն վիճակն ունէին զանազան նկուղներու մէջ բանտարկուած հարիւր յիսուհի չափ հոգիներ:

Բանտարկեալներու մեծ մասը պարտատէր երկրագործ մարդիկ էին: Այս անուղ բանտարկելոց մէջ հազիւ ուրեմն կը գտնուէր քանի մը հոգի այն անթիւ ոճրագործներէն՝ որ իրենց քաղաքացի մեծ գողակիցներուն բաժին հանած չըլլալուն համար չղթայուած էին:

Մի քանի գահեկանի համար ամիսներով տարիներով կը բանտարկեն այս գործասէր պարկեշտ մարդիկ, որպէս զի իրենց ստացուածք բռնաւորին, գողին եւ աւաղակին բաժին լինելէն վերջ, անոնց անպաշտօն ընտանեաց պատիւն ու կեանքն ալ՝ իրենց արիւնշաղախ ճանկերուն տակն ինկնայ:

Երեկոյ էր, Շահէն հացի մեծ սակառ մը

չալկած, բանտապահ ոստիկանի մ' առաջէն ինկած՝ չղթաներու շօնթներով բանտը կը վերադառնար:

Ոսկերչնոցի շուկայէն կանցնէին ասոնք, երբ արհեստաւոր Հայերը իրենց կրպակներն կը փակէին. յորոց մինն կասէր միւսին.

— Վարդաւ, լսեցիր թէ այսօր ինչ կը խօսէին շուկան, Շատխու կողմեր Գրդերը շատ գեղեր կոխեր են, շատ մարդ, կնիկ, տղայ հառու պէս մորթեր են:

— Ես աւելի ոտակալինը լսեցի:

— Ի՞նչպէս:

— Մի քանի առաքելաչէն եկեղեցիներ կողոպտելէն եւ քանդելէն վերջ, անոր ներս դուրս, մեղայ Աստուծոյ, աղբով ծեփեր են:

— Այդ ալ բան մ' չէ, մենք մեր գլխու ճարը տեսնենք, այդ դէպքը շատ գէշ տպաւորութիւն արեր է այս տեղիներու վրայ. այնպէս սլըտրուած են որ Աստուած ազատէ, անցեալ տարուան ստառնալիքը դարձեալ կը խօսին իրարու մէջ. Հայերը կտրելու պէս խօսքեր կըլլան, չէք տեսնար, այսօր ինչու շուտ դոցեցին շուկան, վախ կայ:

— Իրաւ է, իրաւ, մինակ Շատխու Խոսի գիւղէն տասնվեց հոգի Կէֆայ Կէֆայ արեր են:

Իսկ Շահէն՝ որ նոյն ժամայն այս բաներ խօսողներու մօտէն կանցնէր, այն սոսկալի գուժը լսածին պէս, ոտքեր ու ձեռքերը թուլ-

ցան, ու սակառն չալակէն շուռ տէպաւ, հացեր փռուեցան փողոցին մէջ, յորոց մի քանին նոյն տեղուանք չնթռկած բազմաթիւ շները յափշտակեցին :

Բանտապահ ոստիկանը քաշեց սերկեւիլէ հաստ ձալոթը, տնւր որ կու տաս, Շահէնի թեւ թիկունք, քիթ բերան լեղկապոտ, արըն-չաղախ արաց, եւ դեռ իւր խժդժական վրէժ-խընդրութիւնն չանցաւ :

Շուկայի մարդիկ վազեցին. որը՝ հացերն ժողուելով կողովի մէջ կը լեցնէր, որն ժանտադէմ, փրփրած, կատղած ոստիկանի ձեռք ոտք կը պաղնէր, կաղաչէ որ էլ խնայէ կատամբն կոտրած մարդուն :

— Թո՛ղ տուէք, անհաւատներ, ձեր աղէկն կըլլայ, ասելով զանոնք ալ լաւ մը դրոշմեց եւ ասաց. միթէ ես չեմ գիտե, ինչո՞ւ այս կողովն վար ձգեց. որ այս Եւթ ինքը չընէ. կարելի է որ միտք գէշ էր. փախչիլ կուզէ. բայց իմ ձեռքէն կարելի է պրծնիլ. անոր հողին ելեր է, բռնատան մէջ որչափ ծանտր բաներ կան ինքը պիտի ընէ : Դարձաւ դէպ ի Շահէն, քանի մ'փայտ ու հայհոյանքով ըստառնացաւ, ասելով. « Հիմայ բանտ կերթանք, դու դքեզ կը տեսնաս, քանի մ'օրէն քո վերջին շունչը ես գիտեմ ուսկից հանել պիտի տամ : » Նոյն ժամայն վարպետներէն մինն կամացուկ մը յէլէ տուաւ անոր ձեռքը՝

ու ճայն ձուն վերջացաւ : Եւ խեղճ Շահէն տոութալով տոութալով կողովն շալկեց եւ այն ծեծ ու անարգանք եւ սպառնալիքներուն իսպառ անդգայ, գլուխ ծռած դէպ ի բռնատուն կը յառաջանար :

Անգուրթ ոստիկան զՇահէն բանտապետի առաջ տանելով սեւ գրպարտութիւն մը ըրաւ անոր վրայ թէ՝ « Երբ կողովը շալկած փռու կերթայինք, Խոսիսոսայ աւերակներու մէջ փախաւ այս անօրէնը. ինչ արիւն քրտինք փախաւ այս անօրէնը. Դու հազար ճորով բռնեցի այս շունը : Դու գիտես, այսուհետեւ թէ որ այս մարդը դուրսի բանտերու մէջ կենայ, անպատճառ պիտի փախչի. ոչ միայն ինքն՝ այլ ամէնքն ալ իրեն հետ կը փախցնէ :

— Անհաւատ քեզի, ինչպէս կը համարձակիս փախչիլ մեր ճանկէն, ըսաւ բանտապետը. եւ անհնարին կատաղութեամբ գաւազաններ իջան անպաշտպան Շահէնի գլխուն :

— Ահա աղան, սուտ է, սուտ, սեւ գրպարտութիւն կընէ վրաս :

— Ես սուտ կը խօսիմ հա, պապանծիր, սլուաց պահնորդը. դու ոչ միայն այսօր փախչիլ փորձեցիր, այլ ամէն օր մեր պահապաններու հողին կը վառես. միթէ ես չեմ գիտեր՝ թէ դու ինչ վրու վրու կը խօսիս անհաւատ Հայերու հետ : Աղան, չես գիտեր թէ այս մարդը ինչեր կընէ, մէկ մը պահապաններ

խօսոյն վեր թռաւ ինկաւ իւր նորեկ դրացւոյն վիզն ի վեր եւ ասաց.

— Դուն ինչ բան ունիս այստեղ անբէր քան, բերանս չի բռներ բարի եկար ասել հրամէ, հրամէ կուշտոս նստիր:

— Մի, մի հարցնէր գլխուս եկած փորձանքները, ես էլ մեր իշխան աղաներու կրակովն էրեցայ:

— Ի՞նչպէս, մարդ Աստուծոյ:

— Ախբէր, ոչ բարով ոչ սաւաճաւիւն, Կարգիս, դարման գտնալու համար մեծաւոր Հայր սուրբին գնացի, այն տեղն էին իշխան աղաներն, ինչպէս եղեր է քիչ մը բարձր խօսած եմ. շուկան կուգամ խանութիս Կարգիս վեր կը վերցնեմ թէ չէ, հոգեառ հրեշտակի պէս ուստիկան մը սրտիս վրայ տնկուաւ. «3400 կուռուչ պարտք ունիս Մ. Կ. աղային, հիմայ կամ ստակ կուտաս, կամ առաջն կիցնաս բռնատուն կերթանք»: Եւ այ գնացի Մ. Կ. աղային, շատ աղաչեցի որ քանի մ'օր միջոց տայ, պարտք խարձ անեմ, կամ տունս ծախեմ տամ. կամ. . . «չէ չէ, չըլլար», պատասխանեց, եւ արդ աչքս բանտի մէջ կը բանամ:

— Հա, հասկցայ, պատասխանեց բանտարկեալ դրացին, միայն բարձր խօսելու չէ, ես օր մը կը յիշեմ, մեծաւորի խնդրոյն մէջ Հ. աղայի կողմը տալեցիր եւ Մ. Կ. սաստիկ զայրացաւ եւ սպառնացաւ թէ՛ «մուռն կուց,

եւ մուխ պնչերէ՞ղ կը հանեմ»:

Դու չես գիտեր որ մեր իշխանները խումբ լուծ իրարու միտը կուտեն, արիւն կը խմեն:

— Այն չէ, խէրօ, դու ինչ բան ունիս այս տեղ, հարցուց սա մի այլ եկաւորին:

— Մեղքս ինչ պահեմ, կեանքիս մէջ արած բանս չէր. պատասխանեց նորեկ երիտասարդը, չգիտնալով պահք կերայ. մեր իշխան աղաներէն մէկը, դու մ'ասեր ակալի դերն է վրաս, ու դացեր շուտով մեծաւորին պատմեր է: Մեծաւոր դու մոն մ'ըլլար, անիւն գլխ խաբւելով յԱռաջնորդարան կանչէ: Դրան չեմքէն ներս ոտքս կոխեցի թէ չէ. Տղայք, այս անիրաւն վար առէք, պոռաց սրբազան. զիս ֆալսէ՞ն պառկեցուցին, ես ասեմ երկու, դու ասա երեք հարիւր ճպոթ դարկին ոտքիս տակ, ոտացս մատքերէն արիւն դուրս ֆշաց, մզմտոցէն ուշիս գնացեր է: Վերջ առաջնորդարանի բռնատուն ձգեցին զիս. տեսայ որ հանելիք չունին. ճարս կտրաւ, պատուհանն կոտրելուս պէս փախայ, բայց ետեւէս հասան կոտրելուս պէս փախայ, բայց ետեւէս հասան բռնեցին զիս, եւ ուղղակի ձեր մօտ բերին:

Ունկնդիր բանտարկեալները՝ որք նորեկներու իւրաքանչիւրի պատմութիւնն ուշի ուշով մտիկ կ'ընէին, առանց ցաւակցելու այս երիտասարդ քաղցրուն վրայ՝ չորս կողմն պոռացին. — Օխէ՛շ, օխէ՛շ տեղին, եղ վերէնի. դու տոճիկ ես, պախսակեր. պահք վերցուե-

լէն վերջ, էլ քնն կը մնայ Հայուն, հա՛ պահը
կեր, հա՛ տաճկցիր, երկուք մէկ է :

Քաղցրաց մէջ այս վիճաբանութիւնն եղած
ստեղծ, անդին շինականներն ալ գիւղացոց
մէջ իրենց բանտարկութեան պատճառներուն
վրայ կը խօսէին, որոց խառն ի խուռն ձայնէն
միայն այսչափս հասկանալի կըլլար :

— Երեկ լուս ցորէկով, գեղի տաւար ոչ-
խարներ զմէն սրբեցին թալան տարան. թէ-
պէտ թուր լեզու չունէինք, վասն զի երկու
օր առաջ հարստաց եկաւ Հայ մարդու վրայ
անգամ չի թողուց ժողուեց, ինչպէս
տաս տարի առաջ ժողուեցին. ուստի, մեր
օրհնեալ փայտեր առինք, ինկանք գողերու
ետեւ, մենք անոնց ետեւէն իյնանք, օրը
մթնի, մի ուրիշ գողերու խումբ մ' էլ գեղը
մոնեն, մեր ժամը լծակեն տանեն. գեղացի-
ներէն եօթ ութ հոգի չուտով Մեծաւորին ե-
կանք խմացուցինք եղելութիւնը : Այդէկ ժա-
մանակն էր, իշխաններն էլ ժողովի նստած
էին, մեր ցաւը պատմեցինք : Մէկն ասաց եր-
թանք Փաշին ասենք, որ չուտով ճար տես-
նայ : Որ մէկն դէմ դրաւ, կախ մ' էր մէ-
ջերնին վրթաւ, մենք ալ տեսանք որ ստոնց
կոխին վերջ չի գար, փոխանակ մեր արցունք
սրբելու՝ զիրար կը գզըցնեն. մահը մեր աչքն
առնելով ելանք Մարտիկէն գնացինք : Թայ հօ,
ներս կառնեն մեզի, դրան վրայ կեցող մար-

դիկ վախ կուտան, բան կը քուտան, ինչ ա-
նենք, միացինք մէջ երկու քարի, ծոցերնիս
եղածը հանեցինք անոնց տուինք, ներս մտանք,
ամէնքս մէկէն փաշայի ոտքն ինկանք լալով :
Դու մ' ասեր փաշան վախնայ թէ բան մը
կընենք իրեն, չուտով մեզի դուրս վաճառեց, ու
աղէկ մը տփոց ուտելէն վերջ բռնատուն
բռնեց :

Բանտարկեալներն այս տեսակ խօսակցու-
թեամբ գիշերն լոյս կընէին :

Նոյն առաւօտ ոսկերչնոցի մէջ շարժում մի
կար : Այն քանի հայերը, որ երեկոյ Շահէ-
նի ծեծուիլ եւ սպառնալիքն լսելէին, եւ ա-
նոնցմէ մինն առաւօտ գնացեր բռնատուն լուր
առեր էր որ իրաւ Շահէն ներքսագոյն զնդան
ձգուած է : չուտով իրարու մօտ ժողովեցան
խօսքերնին մէկ արին եւ գացին առաջնորդա-
րան գործը մեծաւորին յայտնելու :

— Հայր սուրբ, ծառէ դենք, ըսաւ վարպետաց
գլխաւորն, Շահէն անուռով անմեղ, խեղացի
եւ գիտնական մարդ մը կայ բռնատուն, որ
քանի մը կուռուշի համար տարիներով բանտի
մէջ կը ճանձկրուի, այս վերջին օրեր չլիցայ
եւ պրկիչ անցուցեր են ձեռք ոտք, եւ իբրեւ
մահապարտ ներքին զնդան ձգեր են : Մարդը
անսուաղ պիտի մեռնի. ճլօր մը տաք կերա-
կուր չէ, չոր կուտ մ' անգամ տանող չի կայ :
Աստուծոյ սիրոյն համար անոր ազատութեան

ճար մը տեսնանք, Հայ Քրիստոնեայ մարդ է՝

— Զա՛ւակներս, օրհնեալ ըլլաք, կը գովեմ ձեր բարեսրտութիւնը, այդպէս պարտատէր մարդ մ' ազատելու համար, անոր պարտք վճարելէն զատ ուրիշ ճար չի կայ, գիտե՞ք որ ես էլ կոր պլիկ մը չունիմ, եթէ ոչ ես կը վճարէի։

— Հայր սուրբ, պարտքն ինչ պարտք է գիտես, 250 կուռուշ մէկ երկու տարուան մէջ 2500 կուռուշ եղեր է, ո՞վ է տեսեր այսպէս անաստուածութիւն։

Մեծաւորի մօտ հաստ մուշտակով մեծագլուխ ցնփոր մարդ մը գմբեւ ~~պարտք~~ նստեր ծուխ կը ծխէր. իշխան աղաներէն էր այն, որ վարպետներու վերջի խօսքէն առաւել եւս բորբոքելով ասաց։

— Ծո՛, ձեր ինչին պէտք, դուք գացէ՛ք կռան զարկէ՛ք ձեր՝ պարտքերը տուէ՛ք, յետոյ ուրիշ պարտուց խառնուեցէ՛ք։ Ի՛նձի նա՛յէք ինձի, ես ձեր ըսած մարդը շատ աղէկ կը ճանչնամ, Ծահէնի համար չե՞ ձեր խօսքը։ Հայր սուրբ, այդ մարդը գիտես ո՞վ է, անցեալ տարի Շատխու երես չափ, իմ տուրք ժողովող մարդիկն փորձանք ինկեր էին, այդ ըսած մարդու ձեռք «Իրաւունք չունի՛ք, ձեր իրաւունքն այսչափ է», ասելով մեր ուզած տասանորդներ չէր ուզեր տալ, գեղաջիւղն ալ կը գրգռէր. քնալէս լեզուանի, Աստծու

կրակ, պատիժ պատուհաս մարդ է՝ որ չեմ կրնար սլատմել. ինչ մեղքս պահեմ, այդ պարտք ես գիտեմ որին է, անոր բանտարկութիւնն ալ իմ ձեռքովս եղաւ։

— Վայ անօրէն անաստուած մարդ վայ, պօռաց վարպետներից ամենէն ազատախօսն, մա՛րդ Աստծու, չես ամենար, կըսես իմ ձեռքովն է բանտ դրուած, անոր արիւն մտնելուց չես վախնար. մենք չենք գիտեր, որ առանց ձեր մատ մէջն ըլլալու գող աւազակ անօրէններ ձեռք մեր մազին չեն կարող երկարցնել, ձեզի պէս իշխաններ չունենայինք. օտարին ինչ մեղադրանք, գող երբ տունէն կը լինի, եղն երգիւքն կը հանէ։

— Պապանձիբ, հիմայ, հիմայ սլաշտպանած մարդուդ մօտ կերթաս, բերնիդ չափ կառնես. ա՛նգգամ, որի առաջ կայներ ես, չափդ չը գիտնաս, ըսաւ ցնփորը։

Բայց մեծաւորը տեսնելով որ վարպետներու գլուխ տաքցեր, գործը պիտի մեծնայ եւ ցնփոր աղան լաւ մը տիպց պիտի ճաշակէ, կակղնալով անուշ տեղ կապել ուզեց։

— Ամօթ է ձեզի, ամօթ, պօռալ կանչելն ինչ է, դուք գացէ՛ք, ես աղային կաղաչեմ, որ բան մ' ընէ, եթէ չեղաւ, այնուհետեւ ձեզի հետ կելնենք փաշային կերթանք, Ծահէնի ազատութեան համար ճար մը կը գըտնենք։

Առաջնորդի այս խօսքին վրայ, ցնիորը կամացուկ մը մեծաւորի ականջի տակէն փախըսաց .

— Ծանայ եմ, գիտէք այս սրիկաներ ո՞վ են, քեզի չուզող խռովարար նորեւել մարդիկներ են :

— Չանես ուրեմն տնայէն, Տղայք չուտով ասոնք դուրս վռնտեցէք, հա՛ ձեզ նայիմ, չուտով հեռացէք, թէ չէ...

Վարպետներ՝ թէպէտ աղէկ մը տաքցած էին, բայց տեսնելով որ վերջ գէշ կըլլայ, եւ աչք չինելու տեղ՝ պտուղն էլ պիտի հանեն եւ իրենք ալ ծակը մտնեն, կամացուկ մը տեղերնին գնացին :

Ի՛նչ մը վերջ, վարպետներ հանգանակութիւն մ'ըրին, չուտ մը բաւական ստակ ժողվելով, տուին բանտապետի ոսկերիչ վարպետին ձեռք, որ տանէ վճարէ Շահէնի սլաքաքը եւ քանի մը կռճոն անոր ասոր բերան ձգելով ազատէ անմեղն, եւ արդարեւ բարեփրտ մարդիկ, ինչպէս խորհեցան, այնպէս ալ կատարեցին :

Միւս օր Շահէնն ազատուած էր, եւ քանի մ' օր վերջ գացեր խառնուեր էր այն մեծ դաղթականութեան հետ, որ միջման կարաւանի պէս մէկ ծայր Շատախն, միւսն յերեւան հասած էր :

ԺԲ.

ՅԱՆՊՈՒՆԴԻՆ ՅԱՆՊՈՒՆԴԻ

Ծոյն ինկած մարդը օձին կը փաթըթուէ, կասէ առածը :

Վաղենակի մարդարէութիւնն վաղ եւս կատարուած էր : Ժողովուրդը արդէն գաղթել սկսած էր :

Գանասար գայլերէն հալածուածը, շատ անգամ առիւծներու մէջ ապաւէն կը վնտռէ :

Բազէներէն հալածուելով ճնճղուկն մարդութեւի տակ կը թռչի կապաստանի. իսկ վեհանձն մարդ ինչ անէ աղէկ, ճնճղուկն բռնելուն պէս վիզէն կը ձօլտէ եւ իր փլուլին վրայ կը ձգէ : Մարդ Աստուծոյ, շատ հաւեր, սագեր, շատ բաղ հնդկահաւներ, շատ տաւար ոչխարներ, մանաւանդ թէ շատ պարարտ խոզեր ունիս ճարպալիր, միթէ անոնց միան ու եղը բաւական չէր քո կերակուրն համեմելու :

— Չէ՛ կասէ անկուշտ յափրացողն, իր ոտքով եկած մատաղն, ամենէն համով կը լինի :

Մեր դարու ամենէն նշանաւոր յառաջադիմութիւններէն մինն Կեօքէն է : Եւ պարզապիտոյն՝ որ ամեն դարու մէջ բազմաթիւ են, եւ միշտ շատ պէտք է լինին, կու չլուեն, կապչին եւ չեն կրնար որոշել թէ՛ ռոն է կապիկը,

որն է աղուէս, որն է մարդ. որն է գայլ,
որն է ոչխարը, Աղուէսամարդն՝ անորոշ, գառ-
նազգեստ գայլը՝ անթիւ:

Եւ այն գայլը՝ որ աւելի ճարպիկութեամբ
ոչխարի ձեւ շարժելու վարժութիւն արած է,
նա աւելի շատ կը յաջողի իւր որսերն ընելու:

Այս է դարուս մեծ մասի աշխարհավա-
րութեան սլարկեշտագոյն եղանակը:

Խելօք եղիր, ճարպիկ եղիր, պատրուակէ
անձնական շահը, եւ ամբողջի հրապարակնե-
րու մէջ բարձրագոյն պոսա, մեծամեծս բար-
բառի մարդկային ընկերութեան օգուտը,
հանրութեան շահը, բարոյական զարգացման
ծայրագոյն միջոցները, կառավարութեան եւ
ժողովրդեան կոչմանց մէջ անաշու իրաւա-
խոհութիւն, պարտուց եւ իրաւանց հաւա-
սարութիւն, մանաւանդ գրկելոց պաշտպա-
նութեան մասին՝ աւելի խստապահանջ եղիր,
աւելի հրաբորբ շեշտերով կանչէ գրկեալնե-
րը, եւ ահա այնչափ աւելի շատ կը ձգես առ-
քեզ՝ իրաւանց սովէն աղկիքին ցամբած պա-
պակած անթիւ անհամար բազմութիւն. դու
քո ուռկանդ ընդլայնել նայիր, այլ եւս յա-
ւիտենական պաշար ունիս: Բայց ստէպ զգուշ
լինելու ես այն գողերէն, որ գողէն գողնա-
լու արհեստն ունին. որք քեզ միայն չէ,
ինչպէս կասէ առածը, Աստուածն անգամ
վեր կը զարմացնեն. եթէ միանգամ այդչափ

ընդլայնուած ուռկանի մէկ թելը խղեցին,
յաւիտենական պաշարդ ակնթարթի մէջ կըս-
պառի. զի, Գրգած սաղան, շատ կը Գրգէ:

Աշխարհավարութիւն մը՝ որ իւրաքանչիւր
ոք կը նկրտի, կը պայքարի գերազանցել զի-
րար, որպէս զի կեղծիքի եւ բռնութեան մէջ
նախանձորդ չունենայ:

Որչափ պայծառ ու փալիլուն է մեր դա-
րու սփռած լոյսը, այնչափ մթին, այնչափ
անթափանծելի է իւր ձգած ստուերն. եւ
շատ անգամ այս շողողուն լոյսը իւր ստուե-
րի դարանն է:

Աշխարհիս ամէն կարգն ու սարք փոփոխ-
ուած է. սուտն ճշմարիտ, ճշմարիտն սուտ
եղեր է. օգտակարն փնասակար կը հոչակ-
ուի, փնասակարն իրեւ օգտակար:

Եւ այս անքնական երեւոյթները, բարոյա-
կան սոսկալի անկում մի յառաջ կը բերեն:

Եւ այս բարոյական ահաւոր անկումը, իւր
տակ կը տապալէ ընկերական այն ամէն չի-
նութիւնները, որ հասարակաց իրաւունքի,
եւ արդարութեան վրայ հիմնուած էին:

Եւ արդ, գործը այն վիճակին հասաւ,
ով որ կեղծելու վարպետութիւն չունի, ո՞վ
որ փնասելու յօժարութիւն չունի՝ չէ կարող
ապրելու երաշխաւորութիւն ունենալ:

Որովհետեւ այս համեստութեան օրինակը՝
բարձրէն պալատներէն սկսաւ, ուստի ամէն

մարդ տեսաւ զայն, հետեւեցաւ անոր եւ ճիշտ նմանողութիւն՝ կապկութիւնն ընել աշխատեցաւ :

Խրճիթները մոլութեանց մասին այն ապարոնից հետ սկսան յարաբերութիւն ունենալ, եւ իրենց առաքինութիւնը անոր զօրութեանց մէջն սպառել Ս.յս վիճակին ենթարկեցան տկար եւ զօրաւոր անհատներն եւ աղքերը :

Աղք մը կամ մարդ մ' իւր կեանքը երաշխաւորելու համար, զօրութիւն մ' դոյացնելու է. այդ զօրութեան գոյութիւն տկարներու զրկողութեամբն կը լինի, եւ որչափ հանդարտ խղճով շատ զրկեալ, այնչափ շատ կը զօրանաս. վսյ եկեր, տկարներուն տարեր է :

Խնդացինք թէ խաւարն անցաւ, բռնութեան բարբարոսութիւններն էլ հետ. լոյս եկաւ տկարներու պաշտպանութեան զօրութեամբը. բայց ո՞վ կը հաւատար թէ մեր ըստասած լոյսն ալ՝ բարեկարգեալ բարբարոսութեամբ մ' պիտի դար :

Մտիւր դարուս լուսով լուսաւորուած ընկերութեանց զանազան դասակարգութեան մէջ, եւ կը տեսնես մէն մի դաս, իւր խոտորմունքները, զեղծումները եւ ասպականութիւններն ունի, եւ այս հրահանգը կը լսես քո ականջովդ. Գուցէ անոնց ամենէն բարեկիրթ մարդու միտք բանին այս է. ձեռքէդ եկածին չափ կեղծել փնասել, այսպէս կը

սլոհանջէ ժամանակի շահը, փնասել, անխնայ փնասել. փնասելով շահդ կերաշխաւորի, կըսէ նա :

Սակայն այս ասպականեալ սկզբունքը շատ ներքին է շատ գաղտնի, ամէն ոք չէ կարող թափանծել անոր, Բարբարոս ազգաց փնասները այսչափ քողարկեալ չեն. դիւրաւ մարդ կը սլոծի անոնց փնասներէն քան թէ լուսաւորեալ ազգաց :

Սակայն՝ թէ ինչո՞ւ ակնկալեալ լուսաւորութիւն զերծ չէ անիրաւութեան զրկողութեանց ունակութենէն. ինձ այնպէս կը թուի, թէ գլխաւոր սլատճառներէն մինն, լուսաւորութեան առաջին շրջանն՝ կէս լուսաւորութիւնն է: Յեղաշրջութիւնք միշտ փնասով կըսկսի. պէտք է ժամանակը լուսաւորութեան մէջ հիննայ, որպէս զի կրնայ բնութեամբ եւ հետզհետէ իւր ակնկալեալ անփնաս ներգործութիւնն ընել, Բայց մինչեւ այդ հետու, չ'ասեմ անստոյգ՝ ճշմարտութեան եւ իրաւանց դարը գայ, պէտք է մեզ զգուշանալ, արդի յեղաշրջութեանց մէջ չընկուղիլ, դէթ քիչ փնասիլ, հիւանդանալ, ոչ թէ մեռնիլ :

Պէտք է հազարումէկ աչքով գիտենք այն ամէն անձը՝ որ արտաքուստ մեզի աւետեաց երկիրը, արքայութիւն, դրախտ կը խոստանայ :

Աղք մ' որչափ տկար է, այնչափ աւելի

զգուշութեան պէտք ունի : Զօրաւորներու վեհանձնութեան վրայ յոյս դնելու չէ . շատ անգամ անոնք որկրամոլ կըլլան . ճնճղկան մ' խորտկի կամար զաշխարհ տակն ու վրայ կը նեն, վասն զի այնպէս կը պահանջէ անոնց փափուկ ճաշակը : Եւ իրենց ճաշակին փափուկութեան տարբերութիւնն այն ժամանակ կը դառնայ, երբ ուրիշ չըրած բանն ընել կը յաջողին, թէպէտեւ այդ բան շատ փոքրիկ լինի եւ շատ ցած մարդու գործ :

Զէք պատահիր այն փափուկ ճաշակի տէր ազնուական ըստած մարդոց, որոնք հասարակութենէն տարբերելու համար զբաղւած են կտրճատես կըլլան . հիւանդ ու նիւար մարդ, աւելի փափուկ եւ ազնիւ կը համարեն :

Այսպէս են նաեւ անվեհանձն ազգեր, ամէն տարօրինակ դոյն ու կերպարան կը ստանան, ամէն ցած ու նուաստ միջոցներուն կը խոնարհին՝ իրենց հաճոյքը կատարելու համար :

Ինչ որ ալ ասենք, պաշտպանութեան կարօտ մարդը՝ միշտ զոհողութեան պարտական է : Զոհողութիւն աշխատութեան, զոհողութիւն վաստակի, զոհողութիւն կենաց, զոհողութիւն ազատութեան :

Ուստի մարդ իւր յոյսը իր վրայ դնելու է, այն որ իրեն չի հաւատար ուրիշն ինչպէս կը վստահի :

Այլ դու որչափ կուզես զգուշացուր, պո-

ռա՛, կանչէ, նենգաւորն իւր որսն կընէ, կրակը չոր խոտերու մէջն ինկեր կը ճարակէ :

Մի, մի թռչիր, խեղճ ճնճողու, աւելի դիւրին է բաղէի ճանկէն ճողոպրիլ, քան սեւ արծույն անճողոպրելի մաքրիւնքէն, քան անվեհանձն մարդէն, քան նենգաւոր պաշտպանէն :

Մի, մի վազնար, գա՛ղթական Հայ, ազատութեան յուսոյ կայծ մ' ունիս, վախճամ թէ ա՛յն ալ դու քո ձեռքովդ մարես :

Այս վիճակն, այս դառն փորձանքն ունի ազգաց մէջ Հայ ազգը եւ իւր գաղթականութիւնը, որ անդունդէ մ' կը խուսափէ կիսամեռ եւ աւելի խորանդր խորխորատի մը մէջ կը գլորի :

Թողունք դայս :

Մի թէ ժողովուրդ մ' իրաւունք ունի թողուլ, լքանել այն երկիրը, այն հող ու ջուրը, յորմէ իւր առանձին կազմաւորութիւն՝ ազգայնութեան գոյութիւն ստացեր է : Թողուլ լքանել այն հողը, որ իւր խանձարուր եւ օրօրան եղեր է, որ կաթնտու մօր պաշտօն կատարած է :

Մարդ իւր ծնած ու մնած հողին պարտական է, ինչպէս պարտական է իւր հօր ու մօրը :

Ոտքի կուռն՝ պատուանդան եղեր է հայրենի հողը, հող եւ ջուր, ջուր եւ օդ, օդ

եւ տարերք համայն մեր կենաց պէտքերը մատակարարեր են :

Ոչ միայն այսչափ մատակարարած են մեր կենաց պիտոյք, այլ թէ ինչո՞ւ Հայ մարդ միջազատակ է, սեւ աչքի, սեւ ընթուի կարմրաթուշ եւայլն եւ այս մասնաւորութեամբ կը զանազանի միւս ազգերէն. ո՞չ ասլաքէն այդ առանձին ձեւն ու տիպարը իրեն հայրենեաց նախնական դիրքէն ու բերքէն կըստանայ : Ինչո՞ւ այս հողի բնակիչն առանձին բռնական յատկութիւններ եւ կոչումներ ունի. ա՛րդեօք այդ տարազը միայն սերմի նիւթէն կըստանայ, թէ՛ նիւթը մարմնաւորելու առողջ միջոցներէն :

Եւ միայն այսչափ բնական պարտաւորութեամբ կապուած չենք մեր նախնի բնակարան հողին :

Միթէ իրաւունք ունինք թողուլ այն հողը, որուն վրայ ուրիշներ տնկած են զմեզ. որչափ վիշտ, որչափ տառապանք կը կրէ մարդ մը մինչեւ տուն տեղի, ընտանեաց տէր կը լինի :

Քանի զոհ, քանի պատարագ, քանի արիւն կուտայ կը թափէ ժողովուրդ մը, մինչեւ հողի, հայրենիքի տէր կը լինի, ազգի անուն կըստանայ :

Հայրենիքդ, հողդ կը ձգես վատաբար եւ խոյս կուտաս թասալիք, բայց անոր վրայ

թախուած քրտինքները, արեան հեղեղատները, որ քո կենաց անդորրութեան, քո ազատութեան, քո ապագայի երաշխաւորութեան համար եղած են, ոտքերդ ամրապինդ չղթայելու իրաւունք ունին : Քրտինքի պարտքը քրտամբ, արեան պարտքը արեամբ միայն կը վճարուի : Իսկ Հայրենիքն անգին է եւ անըքանելի :

Մարդս եթէ միայն իւր համար սպրէր, եթէ իւր կեանքը միայն մտածէր, ո՞չ տուն տեղ, ո՞չ զաւակ, ո՞չ ընտանիք կրնար ունենալ, ո՞չ սեւեհականութիւն, ո՞չ օգնական ոչ իրաւունք կունենար ընկերութեան մէջ :

Հայր մը երբ զաւակներ կունենայ, այն զաւակաց ներկայն եւ ապագայն մտածելու պարտաւոր է. նա այնուհետեւ չէ կարող միայն իրեն համար սպրել :

Եթէ աւանդ կտակը նուիրական է, եւ զայն խարդախող պատժույ եւ դատապարտութեան արժանի, որչափ առաւել դատապարտութեան արժանի է այն ազգը, որ ամենէն սքրբազնագոյն աւանդը՝ Հայրենիքը կը լքանէ, որ իւր նախնեացն է, եւ ինքն իր յաջորդներուն յանձնելու պարտաւոր :

Միթէ մարդ իրաւունք ունի ուրիշի ստացուածք վաճառել : Ինչ որ անհատներու համար օրինաց առաջ դատապարտելի է, մի եւ նոյն է շատ անգամ եւ ազգաց համար :

Մարդ միշտ պատասխանատու է ընկերութեան. պէտք է իւր պարտուց եւ իրաւանց հաշիւը ստէպ ներկայացնէ անոր, եւ վկայական ստանայ :

Չկայ մարդ մը, որ կարենայ ասել թէ՛ ես ինձ միայն պատասխանատու եմ, ոչ ոք իրաւունք չունի ինձմէ կենացս համարատուութիւնը պահանջել :

Այս տեսակ մարդը, պէտք է ընկերութեանէն հեռու երթայ, հեռու, ամայի լեռներ ու ձորեր քաշուի կորսուի, վասն զի մարդիկ, ժողովուրդք, ազգ եւ ազինք եւ համայն մարդկային ընկերութիւն մէկ շղթայ կը կազմեն, միմեանց օգնութեամբ պէտքերը կը լըրանան. իրենց կեանքը կերպիւսաւորի :

Գէշ մարդն՝ անոր համար պատժուելու դատաւիճիւ կըստանայ, զի ընկերութեան մէկ անդամին՝ իրեն, եւ իրմով այլոց վնաս կը հասցնէ :

Աղէ, միթէ մարդ իրաւունք ունի անձնասպան ըլլալու :

— Ինչո՞ւ չէ, կը պատասխանէ այն՝ որ իւր պարտուց եւ իրաւանց, որ իւր կոչման անձանօթ է, միթէ ես իմ կենացս բացարձակ տէրը չեմ :

Ո՛չ երբէք, այդ իսկ է ամենէն ժպիրհ, ամենէն անդոսնելի, եպերելի բռնութեան յիմարութիւնը, վասն զի, դու, անձնասպան

մարդ, ընկերութեան ամբողջութիւն լրացընող մէկ մասն ես, ուստի անոր մէջ առանձին պարտաւորութեան դիրք ունիս. ասպքէն երբ դու զինքդ կը կտրես, ընկերութիւն կանդամաւլուծես :

Անձնասպանը՝ այնչափ մահապարտ ոճրագործ կը համարուի, որչափ մահապարտ կը համարուէր ուրիշ մը՝ երբ զինքն սպանած լինէր : Բաւական է որ սպանութիւն կայ. վնասն միշտ միեւնոյն է, որի ձեռքովն որ լինի :

Անձնասպանը կրկին մահապարտ է, եւ անոր համար՝ կրօնքն իսկ կարգիլէ որ զանձնասպանն հասարակաց գերեզմանատուն չի թաղեն, զի ինչպէս զինքն մեռցնելու դիտաւորութիւն ունի, եթէ այդ դիւրին միջոցն ունենար միշտ եւ զայս պիտի սպանանէր, կատաղի ոճրագործ է այնպիսին, որ եթէ քառասուն անձը մեկէն ունենար, պիտի ըստանանէր զանոնք անահ աներկիւղ :

Եւ անձնասպանութեան ոճիրները, միշտ անճարակութեան յուսահատութեան հետեւանքներն են :

Եւ յուսահատութիւնն արդէն աններելի է :

Սրդ ինչպէս անհատական մարդը պատասխանատու է իւր ազգին, իւր ազգն ազգաց, եւ ազգերը մարդկային ընկերութեան, եւ ընկերութիւնը՝ իրաւանց եւ ճշմարտութեան օրինաց : Այսպէս եւ անհատական Հայը, առ

իւր ազգային ամբողջութիւն, եւ ամբողջութիւնն իբրեւ մի կարեւոր անդամ մարդկային ազգի ընտանեաց, իւր կենաց եւ գործոց միշտ սլատասխանատու է :

Ուստի հայրենեաց սլարտքէն վերջ՝ հետզհետէ նորանոր սլարտքեր կը ծանրաբեռնին մեր վրայ եւ զմեզ կը կաշկանդեն մեր բնական սլարտաւորութեանց համաձայն վարիլ :

Մինչդեռ մենք՝ մեր ազգը ինքնասպանութեան վիճակի մէջ կը գտնուի : Մեր նկարագրած դաղթականութեան վախճանն անձնասպանութիւն է :

Մի, մի տնտեսական ուրեմն դաղթական Հայ, դարձիր ու տես քո ետեւէն կաղաղակեն, քո ճիւղէն ու խիղճէն ինկեր են կախ հայրենիքդ, մարմնոյդ վրայ դրոշմած տխարքը, քո յատկութիւն, քո լեզուն, քո ծէսեր ու սովորութիւն, քո սնունդ ու համբաւ՝ որ ամէնք իրմէն առած են՝ ետ կը պահանջէ : Եթէ օձիքդ ազատես այս սլարտասլահանջ ձեռքէն, ահա սլասլերդ ու մամերդ գերեզմաններէն իրենց գլուխ դուրս հանած կը կանչեն քեզ :

— «Մերացոյ՛, ում կը թողուս այս հողը, որոյ մէջ մի փոշին մեր արեան կաթիլովն գնեցինք քեզ եւ քո զաւակացդ համար. դո՛ւ ա՛յլերախտ անձնասպանութեան կը դիմես, աղէ՛, զաւակդ եւ ասլադայդ ինչպէս քո ձեռքովդ կը մարթեալ» Եթէ այս ձայնին խուլ

կենաս, արդարադատ ազգեր դիմացդ պէտք է ելնեն եւ ճամբադ կտրելով ասեն, «Ո՛վ ես դո՛ւ, ո՛ր կերթաս շտապաւ : Ոչ ոք գրեզ իւր շեմքէն ներս չի պիտի ընդունի, ամէն մարդ իւր տուն ծուարեր նստեր է, օտարական մարդ չէ կարող ընդունիլ. այս ընթացքովդ նախ քո ազգութիւնդ եւ այլ ամէն առանձին սեպհականութիւնքդ պիտի կորսնցնես : Ո՛ւր պիտի հանդչիս անտուն, անտեղ, մոլորաշիջիկ մուրացկան. թռչունը բոյ՛ ունի, նապաստակներ ծերպ, քան նապաստակ թռչուն աւելի վատ մարդ, ամբողջ հող չի կրցիր ճարել հողագինտի երես :»

Իսկ մեր արմատէն խլուած ծառը, անձնասպանը՝ դաղթական Հայն այսպէս կը սլատասխանէ. — Զօրաւորին յախշտակութեան բաժին եղաւ մեր հողն ու տուն տեղը, եւ մենք մեր սեպհականութեան մէջ լլկուեցանք :

Զ՛-ւ՛ կայ շէ՛ւ, կեանքերնիս ազատելու համար կը փախչինք. ո՛ւր կերթանք, ինչ պիտի լինինք, մտածելու ժամանակ չէ՛ կասէ եւ իւր կորստական ընթացքը կը շարունակէ :

— Ետ, ետ դարցիր, այդ դատաստանն օր մ՛ չէ օր մ՛ կը տեսնենք. սակայն փոքր մի եւս համբերիր, մինչեւ այդ օրը հասնի, բաւական է որ հողի հետ հաշտ ես, թէպէտ դո՛ւ ճշակոտոր կըլլաս, բայց արմատներդ խոր են, եւ անխառն ջուրէ սնունդ կառնեն :

Գուցէ մեր դատաստանէն առաջ զՅեզ հալածող թշնամին պիտի հասկնայ՝ որ իւր կտրատած ճիւղեր անոնք են, որոնց վրայ որ ինքը նստած է. որով ինք վինք վար ձգած պէտք է լինի. Բայց երբ փրկութեանդ մերժեցեալ օրը քո միակ բարեկամ եւ ազատարար հոգն ալ ձգես, դուրս ոչ միայն մարդիկ՝ այլ միանգամայն եւ հողեր կը թշնամանան քեզ, եւ դու խալաւ հոգով մարմնով ի կորուստ կը մատնուիս : »

Հայ գաղթականութիւն այս ձայներ չի լսեր, յնալով կայնելով Զարդ ու կոտոր դիմեց եւ կը դիմէ գէպի նոսժատտան, շընդկատտան, Ափրիկէ, Լեհաստան եւ Ռուսաստան :

Դու բան չունիս, պճուս կանչէ, « ո՛ր, ո՛ր գլուխիդ առեր կերթաք աշխարհիս մէկ մէկ անկի ն, միթէ ձեր հայրենիքն անշահ եւ դարուն պահանջմանց հետ անշահ է : եւ դուք ձանձրացած կերթաք, նոր հայրենիք մը կադմէ, նորոգ ազգութիւն մը նորոգեալ աղատութեամբ. ուրեմն այդ ինչ ճշակոտոր բաժանում է ձեր մէջ :

Իրդեօք Հրէական գաղթականութեանց օրինակի ձեր աչքը չլացուց եւ սիրտը մոլորացուց եթէ ձեր կրօնը միայն Մօլսէսի եւ Բապտիստերու վարդապետութիւնն լինէր : յայնժամ ազատ էիք, կրնայիք երթալ ուր որ կամէիք, եւ ես տարակոյս չէի ունենար թէ

դուք միշտ Հրէայ կը մնաք, սրտով Պաղեստինի հողերուն, եւ հոգով Սողոմոնի տաճարին կապուած :

Հրէայ գաղթականութիւնը գրչով եւ ոտկով Եւրոպիոյ բնիկներու հետ գրեթէ կը միցի, երբեմն արքունիքներու պարտքերը կը վճարէ եւ զայն պարտական կընէ, ի հարկին իւր նպատակին հասնելու ուղղութեան հետեցնելով, եթէ Բէթ լեհեմի մէջ Ֆելս մը հայհոյէ Հրէի մը ջնադ ասելով, ձայն Եւրոպա կը հասնի, Բօչիլտի ընտանեաց Հրէութիւնը կը բռնէ, դրամական սով մը կը սկսի : Տիգրայէին իւր նախնիքը կը յիշէ, եւ մի նոր պերճախօսութեամբ քիչ մը առաջ պաշտպանած կառավարութիւնն կը ոտնահարէ, անոր վրայ Եւրոպիոյ անվտանգութիւնը կը հրաւիրէ :

Հրէայ գաղթականութիւն այսչափ հզօր է իւր հայրենիքն սիրելու եւ հայրենակիցն պաշտպալելու մասին, մանաւանդ թէ այն որ Հրէայ չէ՝ Փղշտացի է իրեն համար : Ազգային յատկութենէն աւելի կրօնական խտրականութիւն կը փրկէ զՀրէայն՝ ուր որ ալ լինի :

Միթէ Հայն ուսման եւ շահագիտութեան մէջ նսեալ ընդունակ է քան զՀրէայն. եւ եթէ Հրէայն կրնայ քալելով մինչեւ Հնդկաստան երթալ, « Հայու կաղը » ինչպէս կասէ առածը՝ « Չինէն ծաբոն կանցնի » :

Բայց Հրէայն միշտ Հրէայ կը մնայ, իսկ

Հայու անունն անգամ կանցեալի :

Ո՛չ, ոչ, պէտք չէ այս խօսքեր նախապա-
շարուամ համարելով պաշարուիլ, մեր այս
տեսակ գաղթականութեան ճամբան ելք չու-
նի. մեր առջեւի անդունդը անտակ եւ մեր կո-
րուստ — բերանս կոտորէր, — անդարմանելի է :
Ս. յապէս կամ Հրէայ լինելու է, կամ ընդհան-
րական գաղթականութիւն մ' կազմելու է :
Եթէ ոչ այս եւ ոչ այն կարելի չէ. ուրեմն
այս ընթացքն էլ ելք չունի :

Ո՛վ Հայեր, հին գաղթականութիւնն հե-
տադօտեցէք, եւ այնպէս ճամբայ ելէք. ելէք
խաւարէն լուսոյ աշխարհ դիմեցէք. Վե՛նա,
Պէրլին, Բէտրպուրկ, Փարիզ, Լոնտօն, Հոմ-
տարածուեցէք, տարակոյս չունիմ թէ անոնց
հրապարակներու վրայ պիտի փայլիք. կը
փայլիք. բայց կը տարակուսիմ թէ ոչ իրրեւ
Հայ՝ այլ Գերմանացի. Ռուս, Գաղիացի եւ
Իտալացի. եւ փոքր մի եւս Հայ անուն եւ
Հայաստան երազի մէջն անգամ չի պիտի յի-
շէք. Վասն զի ձեր նոր բնակակիցներն էլ
ձեզ պէս քրիստոնեայ են. մանաւանդ ինչ
յիմարութիւն է Փարիզի մէջ ճոխ ապրելն
վերջ, ազգանունն էլ չի նորոգել, Գաղիացի
չի կոչուիլ :

Կարծեմ զրպարտութիւն չէ խօսածս Մո-
լութիւն չէ քարոզածս Որոնեցէք, ո՛ր եւ
քառասուն հազար ընտանիք գաղթեալք ի

Լեհաստան. եւ այնչափ բազմութենէն միայն
կին մը կարողացայ դառնել, որ ազգային լե-
զուն ու կրօնն մոռցած, Հայկական տիպարն
հազիւ ընդ ազօտ իւր դէմքի վրայ կը նշմա-
րէին. նա հազար ճորով Հայ բառը միտք
պահեր էր, դեռ երկէկ, նա ինձ ինչ ասէ աղէկ.
«միթէ աշխարհի վրայ Հայ մնացեր է » :

Պատասխան տուի այդ մուրեկոյն. — Սր-
գարեւ, միթէ աշխարհիս երես Հայ կը մնար,
եթէ ամէնքն ալ ձեզի հետեւէին. եթէ ամէն
Հայ, ձեր նախնեաց պէս փրկութիւնը գաղ-
թականութեան մէջ փնտռէր :

Ահա այս տեսակ գաղթականութիւնն անձ-
նասպանութիւն է, ոճիրներու ամենէն դա-
տապարտելին է. եւ ոչ միայն իրենք կը կոր-
չին, այլ՝ հետզհետէ ամբողջ ազգը այդ խոր-
խորատը ձգելու առաջնորդ կը լինին : Շա-
տերուն սրտով գաղթելու պատճառ կուտան :

Մենք, դարմանելի հիւանդութիւնը՝ մահ-
ուան հետ կը փոխենք : Մահ մեր դարաւոր
Ժառանգութեան հայրենեաց, մահ մեր ազ-
գութեան, մահ մեր լեզուին, մահ մեր կրօ-
նին, մահ մեր նուիրական յիշատակաց, մահ
մեր պատմութեան, մահ մեր ազատութեան
յուսոյն :

Որչափ իրաւացի լինի ներկայ գաղթակա-
նութեան պատճառները, բայց դարձեալ
հնոյն հետ բաղդատելով շատ մեղաւոր է :

Մեր նախնիք իրենց աղջիկ ու երիտա-
սարդներ զոհ տուած են այն տեսակ բռնա-
ւորի, որ ոչխարի պէս մորթիւր մորթեր, եւ
անոնց արենէն լիճ շիներ, մէջ մտեր, լողացեր
եւ այնպէս իւր սրտի պապական անցուցեր է:
Այսչափ զոհ տուինք մեր օրով:

Մեր նախնիք այնպէս ստակալի արեան ժա-
մանակներ ունեցեր են, որ իրենց փողոցնե-
րէն արեան հեղեղ կը վազէր այնչափ, որ-
չափ մենք կը տեսնենք անձրեւի տարափէն
հեղեղներ: Այսչափ արիւն կը վազէ մեր փո-
ղոցներէն:

Մեր նախամորք՝ ոչ միայն իրենց գրկաց
վրայ եղած տղաները զոհ տուին, այլ եւ ի-
րենց արգանդի մէջ եղածներն իսկ: Բռնաւորը
յղի կանանց արգանդներ ճեղքեց, եւ դեռ
Աստուծոյ արեւը չի տեսած, դեռ մարդու մը
չոր բարի չի հասուցած երախանը մօր
կուրծքի վրայ յօշ յօշ պատուտեց: Մենք
տեսանք այսպէս արհաւիրքներ:

Եւ ինչո՞ւ այսչափ արհաւիրաց յանձնառու-
թիւն. որպէս զի իրենց աւանդուած սիրելի
հայրենիքէն ոտք դուրս չի ձգեն, որպէս զի
ազգայնութեան կապը չի խզեն, իրենց եկե-
ղեցին եւ օրէնքը, օրէնքն եւ հաւատքը, հա-
ւատք եւ կրօնքը չ'արհամարհեն չ'եղծանեն:

Ամէն կողմէն սուր թուր, սով սրածու-
թիւն, Հայաստան տափսաղաղ արաց միլիոնա-

ւոր մարդիկ զոհուեցան. սակայն երբ իշխա-
նութիւնը մեռաւ անդրդուելի ազգասիրու-
թիւն մ' եւ հայրենասիրութիւն մը ունէին,
մահաւանդ թէ յուսոյ ամրոց մը կար, յո-
րում լեցուեր էին ամենէն արի զինուորները:
Այս ամրոցը՝ Հայոց եկեղեցին էր. ազատու-
թեան առաջին եւ վերջին ապաւէնը: Թշնա-
մին արեան հեղեղատներ մասնաւորապէս ա-
նոր համար յարոյց, բայց եկեղեցին տապան
մը եղաւ, արքնէ ծովու երեսն ելաւ, եւ սպա-
սեց ազատն Մասեաց սարի վրայ, մինչեւ ան-
ներող մուկանդութեան փայլատակունք եւ
տարափներն անցան. իջաւ դարձեալ իւր
սեպհական հողի վրայ, եւ իր փոքրիկ տաղա-
ւարի մէջ մակաղեց այն արնթաթախ հօրանը
որ դեռ ապրելու նախասահմանութիւն ունէր:

Այս արեան դարերու մէջ եղաւ հին գող-
թականութեան սկիզբը, որ արեան չափ ընդ-
դիմանալէն վերջ ակամայ վարեցան մրրիկնե-
րէն ինչպէս վարդի չորցած տերեւները:

Եւ արդ ամենայն ինչ փոխուած է. ժամա-
նակ, եղանակ եւ մարդիկ:

Արդարեւ տեղ տեղ տաղնապներ կը ճըն-
չեն զմեզ, սակայն շարունակ մեր ամէնիւ
ձայն խեղդեղ չեն կարող:

Աշխարհի մէջ արդարութիւնն իսպառ ան-
յետացած չէ. կայ մեծ զօրութիւն մի փոքր
զօրութեանց դէմ. կայ արդարութեան օրէնք:

կայ բարեկարգութեան կամք միայն անաչառ գործադրութիւնն կուշանայ . ուշանալը , չի գործադրել չէ :

Այս երկրի եւ այս ազգի վրայ այս ամենայն չարիք բերողը օրինաց անաչառ գործադրութեան յատկացումն է , խտրականութիւնն է . որ մինչեւ անգամ դադարեալու պատճառ կուտայ ժողովրդեան :

Տէր-Ռէ-ն, մէն-մէն-մէն, դատարանային-մէն եւ անշահաւոր-մէն են այս երկրի ապականիչ տարեքնները : Տարակոյս չունինք որ երբ տիրող եւ հպատակ հասարակութեան մէջ կատարեալ հաւասարութիւն ըլլայ, հպատակներ այլ եւս առանձին ազատութեան ձգտում չեն ունենար :

Հազիւ կայ երկիր մը , որ մերինի պէս խառն ազգութիւններ եւ տարբեր, կրօնքներ ունենայ : Սակայն արեւելեան Ասիայ Տաճկաստանի մէջ երկու գլխաւոր ազգ եւ երկու կրօնք կայ, մինն տիրող թէ-ք, միւսն հպատակ՝ Հայը, մինն Մահմետական, միւսն Քրիստոնեայ :

Կայ եւ մի այլ անկերպարան ժողովուրդ Քիւրդ, որ միայն ազգայնութեամբ կը տարբերի տիրող ազգէն . եւ սակայն ոչ նորահետ բուրժուական միացած եւ ոչ հպատակի հետ . ոչ տիրող է, ոչ հպատակ : Այս վիճակը իւր բնականութեան դիրքերէն ստացած է, եւ

այս դիրքը խժոժութեան վարել կուտայ զինքն :

Հպատակ է այս խոժոժութեան, սակայն տիրող ժողովրդեան կրօնակցութեամբ իրաւունք ստացած է միշտ թուրը կուշտ կախել, խանդ ի մէջը, եւ հրացանն ի յուս չըջիլ :

Այս կիսահպատակ բնակիչք, ընդհանրապէս լեռնային դիրքեր բռնած են , ուստի իրենց համար բաւական է հրացան մը . այդ հրացանն իւր տուն տեղը, իւր արհեստը, իւր հացն , իւր հալաւը եւ ամենայն ինչ է :

Քիւրդն հաց չունի, տես ինչպէս կը ճարէ . հրացանն թեւն ձգելուն պէս կիջնայ դաշտերը անգէն Հայու գիւղը կը մտնէ, ինձի այս չափ ցորէն, իւղ, պանիր պէտք է տաս կասէ . երբ գիւղացին համարձակի ասել «չունիմ, աղան ուսկից տամ» — Չես տար հա, շատ լաւ , կը պատասխանէ Քիւրդն եւ կը մեկնի :

Սիւս օրը ցորնի դէզերը արտերուն մէջ կայրին, տաւար ոչխարը արօտատեղէն կը յափըշտակուին : Այս միջոցաւ մեր արի Քիւրդն փորկը կշտացուց, այժմ ստակ եւ հանդերձ պէտք է, շատ լաւ, ատորն էլ ճար կայ . ճարը հրացանն է . կառնէ զայն լեռներ, ձորեր, ճանապարհներու վրայ քարի մը տակ կը տափի . քիչ մը վերջ հրացանն կը պայթի . գնտակն իւր որսն արած է արդէն . Քիւրդն արծու պէս այդ գէշի վրայ կը խոյանայ, կը կողոպ-

տէ անոր հանդերձն ու քուսկը եւ կը դառնայ իւր որջը :

Սակայն այս պարագայի մէջ ձվ է մեղաւոր, եթէ ոչ անոր վայրենի դիրքը եւ պարագութիւնը :

Պարապ սարապ ինչ անէ խեղճ մարդը : հող ունի չի վարեր ցաներ, ձեռք ունի չ'աշխատիր, քրտինքի հետ անհաշտ է. առանց աշխատութեան ապրելու ճակատագրուած կը համարէ զինքն : Սակայն անիրաւ փորը խօսք չի հասկնար, միշտ կանօթնայ, հաց կուզէ հաց :

Հաց ճարել պէտք է, ուսկից. — Ուսկից պիտի լինի այն վաստակաւոր անգլէն անսալապան անհաւատ գիւղացիէն, որ հաց ու հանդերձ ունի, վասն զի գիշեր ցորեկ կաշխատէ, ես կարող եմ անոր ձեռքէն խլել ու ճութել կստէ :

Այս պարագայի մէջ ինչ կը մտածէ իշխանութիւն. արդեօք այս վաստակաւոր ժողովուրդեան լաց ու կոծն հալածանքն ու տառապանքն չի լսեր, չի տեսնար : Արդեօք ասոնց նիւթական ֆիւսսն իրեն տնտեսական խնդրոց, իրեն գանձուն հետ յարաբերութիւն չունի :

Ինչպէս չէ
.
.
.
.

Իսկ այս անսալապան ժողովուրդը, միայն իւր կառավարութեան զթութեան վրայ յոյս դրած՝ ամէն զոհողութեան կը համբերէ ազատութեան օր մը ակնկալելով, օր մը՝ որ կեդրոնական կառավարութիւնն իւր անաչառ եւ հզօր աջը իրեն պիտի կարկառէ : Օր մը որ կատարեալ եւ գործնական հաւասարութեան երես տեսնայ :

Սակայն երբ այս համբերութիւնն կը սկսի սպառիլ, այլ եւս ռամիկ ժողովուրդեան աչքը դուրս կը մնայ, դուրսէն օգնութիւն եւ փրկութիւն սպասել կը սկսի. ուստի կամ սրտով եւ կամ անձամբ աղատութիւնը գաղթականութեան մէջ գտնել կը վճռէ. եւ օտարի հովանաւորութեան կապակիին եւ մեր թըշնամի օտարին ուղածն ալ այդ է :

Պահ մ' ասենք թէ, գուցէ աշխարհավարութիւն մը կայ, որ այս ժողովուրդը գաղթականութեան պարտաւորցնելու մասնաւոր նպատակ ունենայ. բայց մեր երկրի մէջ այս տեսակ տարապայման եւ անհեռատես աշխարհավարութիւն մը կարելի չէ ըմբռնել. մասնաւոր այս աղգին համար :

Եւ եթէ ոչ այս եւ ոչ այն է, ինչո՞ւ ուրեմն գաղթականութեան շարժառիթները բնաջինջ չեն լինիր : Ինչո՞ւ տակաւին Գիւրդն եւ ասոնց քաջալերողները Հայոց կեանք ու կանանց խոտերը կը վառեն :

Եթէ մտածենք թէ այս անշահ վայրենի ժողովուրդը թէեւ փնաս կը հասցնէ, սակայն օր կուգայ որ ատոնք զէն 'ի ձեռին մեծ ծառայութիւն ընեն տէրութեան. բայց ինչպէս յաճախ փորձուած է, այս տեսակ վայրենեաց ծառայութիւնն աւելի վտանգաւոր եղած է. եւ միթէ այն հզօր կառավարութիւնը որ իւր որ եւ է թշնամին պատժելու չափ զէնք, զօրք եւ զօրութիւն ունի, կարօտ է այդ չքօտիներու պաշտպանութեան :

Իսկ երբ այսչափ Գրիգաց բազմութեան բարբարոսութեանց պատճառներն ջնջուելով, աշխատութեան քաղաքակրթութեան պարտաւորին, երբ քանի մը ուսումնական հաստատութիւնք ձեռնարկուին իրենց մէջ, եւ կամ քաղաքաբնակ լինելու հարկադրին զիրենք, որչափ առաւել իրական եւ ոչ երազական շահեր կարող են հասցնել կառավարութեան, ոչ միայն իրենց աշխատութեանց տուրքերով, այլ գոնէ աշխատողին չի փնտսելով, որով կրկին կը լինի շահ :

Բայց չէ, ասոնք՝ ոճրագործները անպատիժ կը մնան, ազատ իրենց թողած աւերածներուն մէջ. իսկ բանտերու մէջ կը խճողուին, կը վխտան դարձեալ այն անմեղ աշխատաւոր ժողովուրդը՝ որ անխօս անկեղու իրենց իրաւանց պաշտպանութեան, բռնաւորներու զօջաքաղներու, կաշառակերներու ձեռք չարա-

չար կը չարչարուին անգործութեան դատապարտուելով :

Դարձեալ կրկինք այս տառապանաց ենթարկեալ ժողովուրդը, մանաւանդ որ ներկային յուսահատած է, չէ կարող ասպագայի մէջ յոյսեր հեռատեսել, ուստի մի միակ ճարը գաղթականութեան մէջ կը փնտռէ, խելք ու միտք միշտ դուրս կը մնայ :

Իսկ օտար որսկաններն, որ Արքոսի աչքով զմեզ կը դիտեն, այս դիպող պարագաներէն առատ առատ հունձքեր կընեն : Մինն կրօնի ուսկան կը ձգէ թաթաղուն զեղուն դուրս կը քաշէ, մինն քաղաքական զօրաւոր ձեռք նշանց կուտայ, եւ ծովն ինկած մարդուն ձեռքէն բռնելով կը քաշէ եւ կը տանէ, միարարութեան խմորի մէջ խառնել կը պարտաւորեցնէ զայն :

Իսկ այս դամիկ ամբոխէն անոնք, որ զանազան պատճառներով չեն կարող գաղթել, ՍՐՏՈՎ, ԿԸ ԳԱՂԹԵՆ, որ ոչ նուազ վտանգաւոր է քան զառաջինն :

Եւ մեր բարեմիտ թշնամին ալ այս բան կը պահանջէ, միշտ դժգոհութեան աղաղակ, միշտ իրեն օգնութեան ասպաւինութիւն, որպէս զի օգնութեան իրաւունք ստանայ, որպէս զի ընկերական յառաջադիմութեան եւ Քրիստոսի ծառայութիւն մը ընէ :

Միթէ այս վիճակին ենթարկելու էր Հայն,

այն միակ հաւատարիմ ազգն, որ իւր աշխարհազորական, կրօնական եւ ազգային դիրքովն միշտ առանձին է։ Ուստի տիրող կառավարութեան փարած է հոգով եւ մարմնով։ Բայց անհաւատարիմներ կը վարձատրուին, եւ հաւատարիմներն չարակիչիո՞ճ կը լինին։ Մինչդեռ այս վերջինները իրենց հաւատարմութեան առանձին վարձատրութեամբ մը օրինակ ըլլալու էին այլոց։ ցոյց տալու էր թէ միայն իրեն ապաստանածները աւելի պահպանուելու իրաւունք կըստանան։ սակայն մենք ասոր հակառակ փորձը կը տեսնենք, վասն զի իրաւունք միշտ զօրաւորին է . . .

Արդ այս ամէն արհաւիրաց պատճառն՝ ինչպէս ըսինք՝ տղիտութիւն, մոլեռանդութիւն, պարտապնդութիւն եւ անձեռնահասութիւնն է։

Մեր երկրի մէջ տղիտութիւնը մանաւանդ մոլեռանդութեան դերով միշտ իր խաղ կը խաղայ, մոլեռանդութիւն ամէն յառաջադիմական ձգտմանց կը հակառակի։ իրաւունք կուտայ մոլեռանդին իրեն հակակրօն ամէն փնտս հասցնել, որպէս թէ Աստուծոյ պաշտօն կը մատուցանէ։

Իւրաքանչիւր կրօնի նպատակ չինարարութիւն է։

Կրօնքներ իրենց հաւատացեալ բազմութեան համար միշտ սուրբ են եւ անբռնադատելի։

Ուստի ամէն կրօնի մէջ մոլեռանդութիւն խոտելի է, վասն զի կրօնի նպատակն բարոյական է եւ իւր բարոյականի տարածումն միայն համոզման սկզբանց վրայ հիմնեալ են։

Կրօնի մէջ բռնութիւն չի սեղմիր, բռնաւոր պաշտօնէից վարդապետութիւնն է՝ որ երբեմն այդ կերպարանքը կուտան կրօնին։

Կրօնքը բարոյական է, բարոյական մտքի եւ սրտի շինութիւն։ Բռնութիւն քակտող է։ Բռնութիւնն անբարոյականութեան ամենէն եպերելին է, ինչպէս աղատութիւնը բարոյականութեան ծայրագոյնն։

Արդ թողլով կառավարական պարտաւորութիւնք կառավարութեանց, որ այնչափ ընեն մինչեւ ակամայ բարեկարգութեան պարտաւորուելով, իրենց հպատակն իրենց ձեռքով օտարին երախտապարտ ընեն, մենք մեր մեռեալը լանք։ մեզի հետ խօսինք։

Ազգն ինչ կը մտածէ, Հայոց այս վիճակին վրայ, մասնաւորապէս զաղթականութիւնն իրեն երբեք խնդիր ըրած է թէ ոչ։ Տարակոյս չու իմ որ այդ վիճակը քննուած չէ, որչափ որ պէտք էր։ Ուստի այս մահաբեր վերքը երթալով կը ճարակի անխնամ։

Մեր պատմական ժամանակի մէջ ազգը Ալիսալանի, Լէնկթիմուրի եւ Շահապասի արենազանդ ճանկերէն ճողոպրելու համար

օտար հողերու վրայ, անընտել կլիմաներու տակ տարագրիլ պարտաւորուեցաւ :

Եւ արդ շնդկատանի գաղթականութիւնն հետզհետէ սպառեալ վրայ է : Վասն զի մինչ երկիրը կռաւարիչաւ եւ մահմետական գերիշխանութեանց տակն էր, Հոյք դարձեալ Հոյ էին եւ տեղւոյն վաճառականութեան հոգին : Իսկ երբ տիրող կառավարութիւնն քրիստոնեայ եղաւ, հետեւաբար անխտրութիւն իր հետ բերելով հետզհետէ սկսաւ ազգային նախնական առանձնականութեան նշանակութիւն, նախապաշարում եւ յառաջադիմութեան արգելք համարուիլ : որով Հնդկահայն այն ճանապարհ բռնեց, որոյ եւք Անգլիական ահագին զանգուածին հետ խառնուիլ էր, եւ գուցէ քիչ մը վերջ արտասուալիր յիշատակ մը եւ ժամանակաւոր գերեզմանաց կաթարիչներու Հայերէն արձանագրութիւնք միայն թողուլ Հայոց :

Պարսկաստանի մասն թէպէտ աղքատ եւ նուազ, բայց Պարսկական կրօնի սարսափելի խտրականութեան շնորհիւ, առ այժմ վտանգներէն զերծ կը համարուին, եթէ Արեաց՝ անարեաց իշխանութիւնն միեւնոյն մնայ : Այս հատուածը, որ ժամանակին Հայկական գաղթականութեան մեծագոյն մասը կը կազմէր, արդ Հայոց կեդրոններէն անհաղորդ ինքնին կը շարունակէ ինկնալով

կանգնելով : Էւ ասոնց քաղաքական եւ նիւթական վիճակը մերինն շատ տարբեր է, եւ այժմ մեզմէ աւելի գաղթականութեան ենթարկուած են :

Լեհաստանի ահագին գաղթականութիւնն արդէն ոտքով գլխով խորասուզեցաւ Պրոպականտայի եւ Ժէզուիթութեան անտակ վէրու մէջ :

Այս մեծ կորուստի սկիզբն այսպէս եղաւ : Նախ եկեղեցականաց փառամուլութիւնը դըրգուեցին, որով ներքին երկպառակութիւն ծագեցաւ : Եւ այս ազգային եկեղեցին բաժանուիլ ձեռք բերել ջանացին, վերջ լեզուի մոռացութեան աշխատեցան եւ վերջապէս գործ մի չեւ ազգութարացութիւն յանդեցաւ : Եւ առկա ընդհանրական շարունակութիւնն չէ կորսուած, տակաւին կան այնպէս դէմքեր, որ բուն Հայու տիպարներ են, որ իրենք չեն գիտեր կամ չեն ուզեր գիտնալ, բայց այդ տիպարը ազուէսադրուիլ ունեցողի պէս միշտ կը պօռայ այլոց առաջ՝ թէ սա ուրացող Հայ է :

Այս պարագային մէջ դատապարտելի են ոչ միայն Վատիկան, Մեքսիկոյ եւ կաթողիկոսն եւ Ղիկոն, այլ եւ տեղական իշխանութիւն, որ հալածեալ ժողովրդեան մը վեհանձնութեամբ հիւրընկալութիւն կընէ, զայն կողոպտելու, սպաննելու նենգութեամբ :

Վասն զի ազգութեան թեան զիւրութիւն տուող պատճառներէն մինն ալ տիրող իշխանութեան կրօնքն է՝ նորեկ գաղթականութիւն՝ ի հարկէ իրեն պաշտօնական սիրելի երեւնալու համար՝ անխորապէս յարգեր են թագաւորի եկեղեցին, մինչեւ որ այլ եւս չեն կրցեր անկից ոտք դուրս ձգել:

Գաղթականութիւն մ' ալ Հունգարիոյ մէջ կայ, որ նոյնպէս Պապի չուանովն խորն իջած է, այն խորխորատին մէջ, ուր առանձին ազգութիւն, լեզու, պատմութիւն եւ եկեղեցի ունեցողն կը ձգուի, եւ այդ ահաւոր վիճը՝ այս առանձնութեան ազատութիւնները կրթածող, սպառող թիւնաւոր զեռուններով լեցուն է, յորմէ միայն պապապաշտական ազգութիւնն ընդունողը կրնայ փրկիլ: Վասն զի Պապի դրօշակին վրայ այսպէս գրուած է. «Աշխարհ առնայն ինձի պէտք է հաւատայ, յիս բացարձակ եւ անխալ փոխանորդիս Աստուծոյ. իմ հաւատացեալները ազգութիւն պէտք չէ ունենան. նոցա ազգութիւն պապապաշտութիւնն պէտք է չի՛ն մարդ կրօնքով միայն կապրի, ուրիշ անուն չի պիտի կրէ»:

Այսպէս Հունգարական գաղթականութիւնն ալ անկանգնելի անդունդի մը մէջ ինկած, եւ այժմ Հայ անունը հազիւ դուռ ուրեք կը պլավայ իրենց մէջ, որ նորէն վառուելու լուսաւորուելու յոյս չի կայ. վասն զի

մարդկային ազգի անհաշտ թշնամի սպապահանութեան ծայրայեղութիւնն, իւր գործը խաւար դարերու մէջ տեսած լրացուցած է. այնպէս որ ներկայ ժամանակի մէջ վերակենդանութեան յոյս մը թողուցած չէ:

Կայ նաեւ գաղթականութիւն մը ի Ռումանիա, որ շնորհիւ տեղական կառավարութեան աննշան վիճակին, Հայք մինչեւ ցայսօր իրենց նշանակութիւնն կը պահեն. թէպէտ առաջ աւելի նախանձախիշիկ էին, երբ Յունական միլեառագութեան կը հալածուէին. իսկ արդ, որ տիրող եկեղեցին Ռումանիոյ ազատամիտ իշխանութեան ենթարկեցաւ, ոչ սակաւ թուլնալ սկսաւ, եւ երթալով եկեղեցական անխտրութիւն մտաւ մէջնին, որ մեր գաղթականութեան կորստեան առաջին քայլն եղած է միշտ: Կամայն մ'ասել որ այս բաժնի մէջն անդամ կը գտնուի այնպէս անտարբեր Հայ մարդիկ, որ աւելի փառք կը համարին այս անկերպարան ազգի (*): Ունանունը կրել, քան թէ Հայ անունը, որ իւր չորս հազար տարուան հնութեամբ եւ սպառնական կեանքովն պարծանք կը բերէ արժանաւորապէս զայն կրողին:

(*) Ինչպէս կը հաւատեն Ռումանիա հին Հռովայեցոյ Արշակաւանի ոճրագործներու քնակարան եղած է: Արդէն իրենց լեզուն, մարմնոյ կազմութիւն եւ վարք սարսափելի խառնուրդի մը զանգուած լինելը կը հաստատէ:

Թողլով մանր մունր գաղթականութիւնը, որք ազգի զօրութիւն ջլատեր եւ ապագան յանսահմանս յետաձգեր են, դարձեալ մեծ մաս իրենց հայրենեաց Տաճկական եւ Ռուսական պետութեանց բաժնի մէջ են:

Ռուսաց բաժնի Հայոց կաշկանդեալ վիճակը եւ իւր ազգային կեդրոններու հետ ունեցած անհաղորդ ենթարկութիւն կը թողունք: Երբ վերջին գաղթականութիւն, Շահէն ոտք այդ երկիր կը ձգէ՝ անոր վիճակի սպառնութեամբն տեղեկանալ:

Ոչ սակաւ ցաւալի է Տաճկաստանի այն նահանգներու գաղթականութիւն, որք արտաքոյ Հայաստանի, ինչպէս են Դանուբի, Ադրիանուպօլսոյ, Պրուսայի, Գաղատիոյ եւ այլոց կուսակալութեանց զրեթէ ամբողջ գիւղեր եւ քաղաքներու Հայք՝ տաճկաբարբառ են տակաւին: Աստուած տուեր է որ՝ ասոնք Թուրքիոյ՝ այլակրօն իշխանութեան կը վերաբերին. եթէ ոչ, բաւական էր լեզուի մուսուլմանութեամբ իրենց ազգ եւ եկեղեցին ալ անցուկ մուսուլման ընել:

Եւ ինչո՞ւ հեռի կերթանք, այս լեզուի ինքնասպանութիւն կոտորանդնուպօլսոյ մէջ կարելի է գտնել պապապաշտ Հայոց մեծ մասը տակաւին Տաճկերէն կը խօսի, շատ երիտասարդներ եւ աղջկունք Ֆրանսերէն եւ Իտալերէն կը կոտորեն. բայց միթէ Հայե-

րէն լեզուն ալ լեզու էր որ սովորէին. միթէ Հայն ալ անգլէս էր, միթէ իրենք լոկ Կաթօլիկ չեն. Կաթօլիկ եւ ազգութիւն ինչ մերձաւորութիւն ունին իրարու հետ. Այս ամենաջերմեանդ ժողովուրդը՝ մարմնաւորեալ կրօնք է. եւ ինչպէս մեր Հայաստանի մամերը կասեն, պտուղ մը արդար խունկը՝ Հասուն կրակի վրայ կը ծխայ ու կը մկայ, մարդ-Աստուծոյն ի հոտ անուշից:

Ինչ հեռու կերթանք մեր կորուստներ փնտռել, ահա մեր լուսաւորութեան կեդրոնի մէջ որ Հայու հաց կուտէ եւ կ'անգունէ զՀայն Հայու քիթ, բերան, Հայու արիւն, միս ու ոսկորն ունի եւ դեռ կ'ասէ, ես Հայ չեմ, Կաթօլիկ եմ:

Ես Հայ չեմ, ով տէր Աստուած, ինչ սոսկալի ուրացութիւն. ինչ ԱՄՅՈՒ խօսք:

Քիթ կտրած գողն ալ, տակաւին կը համարձակի ասել, ես գող չեմ. մինչդեռ գողութեան նշան անձածկոյթ է:

Այլ եւս չի բանանք գաղթականութեան բազմատեսակ վէրքերը, որ մարդուս հոգին կը գիշատեն...

Միայն Տաճկաստանէն հեռացած ժամանակ, պէտք է մեր նախորդ բովանդակութեան հետ կցել՝ ձեռնահաս ազգայնոց յերթին վիճակի եւ դաւառաց հետ ունեցած յարաբերութեան համառօտութիւնը:

Արդէն հալածանքն այն ժամանակ միշտ ծանրացած է այս ազգի վրայ, երբ ներքին վիճակը անբարեկարգ եղեր է։ Երբ ազգին ձեռնահաս անհատները զլացեր են իրենց բազուկը կարկառել առ կեդրոնական վարչութիւն եւ առ եղբարս կարօտեալս։

Եկեղեցական վարչութեան կամ եկեղեցականաց պարտաւորութիւնն էր հսկել ազգի պիտոյից, որուն զիրենք հովիւ կանուանեն։

Զարմանալի հովիւներ, յորոյ մինն տեսանք մեր խառն Ասոնց մէկ մեծ մասը վանքերու մէջ քաջուած սեր, մածուն, ճաշ, ծուազեղ կամ խոտաբուտ կենօք չորթնէ թան, ծուրէ վռօշ, կանճրկէ պսոս ուտելով, գծուծ շալէ շապիկ հագնելով, Սաղմոս Նարեկ կարգալով ազգասիրութիւն կրօնասիրութիւն կը ծախեն մեզ։ Այս է իրենց յաւիտենական ընելիք գործը եւ իրենց կեանքի խորհուրդն ու նպատակը։ սպառեցաւ կերակուրը, հինցաւ հագուստը, ինչն ու Աւետրան ծոց դրածին պէս, Ժողովրդեան մէջ կը մտնեն, դժուրքի սարսափելի նկարագիրն, կպրէ կաքասը, մագէ կամուրջն, կրակէ օձ, բոցէ վիշապը կը պատմեն. կերակուր եւ հանդերձ չորթելով իրենց տեղ կը քաջուին։ Վանքերը որ ոչ դպրեւանք են, ոչ ուսումնարան, ոչ հիւանդանոց եւ ոչ ազարակի եւ սակայն ինչ

կը մղորիմ ես, միթէ այս ազգը առանց աշտթքի կապրի։

Վանքեր եւ վանականներ, միթէ չէին կըրնար այսպէս կրօնական մատակարարութեամբ կառավարուող ազգի մը յառաջադիմութեան մեծ դարկ մը տալ ինչպէս ըրին ի նախնում։ Յաւալին այն է որ նախ զօրաւոր ձեռք մը ասոնք բարեկարգելու էր, որ ճանչնային իրենց պարտիքը, Ժողովրդեան բուն վիճակը եւ անոր պէտքերը։

Այս կարգէն դուրս են քանի մը հազուագիւտ վանքեր եւ վանականներն, որոց վրայ միշտ մեծարանօք խօսիլ պարտինք։ Արդէն միշտ երախտագիտութեամբ կը խօսինք մեր նախնեաց բազմերախտ սուրբ Հարց վրայ, որոնք արեան չափ ծառայեր են եկեղեցւոյ եւ ազգին։

Արդի քահանայք եկեղեցւոյ մէջ իրենց պաշտօն կը վարեն ինչպէս արհեստաւոր մը իւր խանութին մէջ, Քահանայութիւնը լոկ ապրելու արհեստ եղեր է, ուստի եւ այս դասուն մէջ կը գտնուին մեծ մասամբ ամենէն տգէտ մարդիկ, որ արդարեւ միայն բուրվառ շարժելն եւ գանձանակ շրջեցնելն աւելի ոչինչ բանի յարմարութիւն չունին։

Մինչդեռ քահանայք պէտք էր լինէին իւրաքանչիւր մարդոց, մէն մի ընտանեաց ներքին եւ արտաքին կենաց երեւոյթներ տես-

նող, քննող եւ դարմանող պաշտօնեայք սորա պէտք էր լինէին հոգեկան եւ մարմնական պիտոյքներ հայթայթելու միջոցներուն հրահանգող հնարագէտներ։ Սակայն տառնց մեծ մասը հոգեւէ հաճութեամբ, յէշտ լեզուէ զատ բան չեն սերտեր։ Խոստովանաւորդին ծունկ կը նստէ քահանայի առաջ, իւրը նստանեկան ներքին վիշտը անհամաձայնութիւն, եւ անկէ յառաջ եկած չարիքներ, ամուսնական կասկերու քայքայումը, վերջապէս իւր արտաքին եւ ներքին բարոյական հալածանքներ կը պատմէ մի առ մի Տէր Հօր ականջին։ Իսկ մեր տէր հայրը խուլ եւ համր. «մեղք է, որդի, այլ եւս այդպէս պարագաներէն հեռու կաց» կասէ՝ եւ «դժբախտ» ամէն բան կը վերջացնէ։

Ոչ, ոչ, Հայոց առաքելական եկեղեցւոյ քահանայութիւն միայն մկրտելու, պսակելու եւ թաղելու պաշտօնութիւն չէ. քահանայք եկեղեցւոյ ամենէն կարեւոր պաշտօնեայք լինելով, առաւել հրահանգեալ պէտք է լինին։

Սակայն ինչ մեղք ունին իրենց իշխանաւորութեան անգէտ քահանայք, մինչդեռ անգիտութիւն իրենց հեղինակէն, առաջնորդ եւ պիսկոպոսէն ստացած են։

Ս. յսպէս անգիտութիւն, անընտրողութիւն եկեղեցւոյ գլխաւոր պաշտօնեաներէն կըսկսի եւ կը տարածի եւ կը զեղծանէ եկեղեցւոյ

ժողովրդեան կարգն ու սարք. այնչափ մինչեւ մենք կը պարտաւորինք պաշտպանել ժողովուրդը անոնց վնասներէն։

Ժողովրդեան առաջնորդ կոչուած պաշտօնեայք, որ ամենէն բարձր զիրքն ունին ազգին մէջ եւ իշխանութեան առաջ մեծարելի են, արդեօք ինչ վիճակի մէջն է իրենց ժողովրդեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը։ Ասոնք մեծ մասամբ իրենց շուրջ պատող աղեցնութեան տակ մարդոց գործ իք լինելով, ոչ միայն ժողովրդեան պէտքեր չեն դարմաներ, այլ անոնց վիրաց վրայ նորանոր վէրքեր կը յաւելուն, ներքին պատառումներ, բարոյական սոսկալի հարուածներ յարուցանելով, որով արտաքին հալածանաց առաջ նընկրկին։

Ս. յս է գաւառաբնակ ազգայնոց կենաց սովորական պատկերը։

Արդեօք ազգային յարաբերութեան կեդրոնի վիճակը, Կ. Պօլսոյ Հայք, իրենց գլխաւոր Պատրիարք պաշտօնեայն եւ Վարչութիւն ինչ վիճակի մէջ են։

Պօլսոյ Հայք՝ որ զանազան գաւառաց գաղթականներն են, մեծաւ մասամբ շատ խառնակ գաղափարներով, շատ շփոթ կենցաղավարութեամբ պաշարուած են, եւ այս թոյնը մինչեւ ուղեղը, մինչեւ ոսկորներու ծուծը թափանցեր է իւր աղեցնութիւնն։ Ս. յս դրու-

Թիւնը ոչ միայն Պօլսոյ աշխարհագրական վիճակի, եւրոպական բազմատեսակ ազդեցութեանց եւ իշխանութեան պահանջմանց արդիւնքն է, այլ եւ Հայոց օտարէն մուրացիկ լինելու, օտարին նմանելու բնական յօժարութեան արդիւնքն է: Ուստի եւ աստ՝ Թէպէտ Հայք կենսական տարերքներ ունին իրենց մէջ, Թէպէտ ազգային ժառանգական յատկութեամբ կարող են մրցմանց մէջ գերազանցութիւն ցոյց տալ, Թէպէտեւ միայն առ իշխանութիւն մատուցած միավիտ եւ արդիւնաւոր ծառայութիւններով կարող են պարծենալ, սակայն իրենց ներքին հանրական շահուց համար բաւական պակասաւոր, բաւական դիւրահաւան, բաւական անտարբեր եւ օտարի շահագիտական ծածկեալ դարաններու պատրաստական որսեր են:

Եւ այս բիւզանդական խառնակ տարերաց տակ կապրի պատրիարքական իշխանութիւնը՝ որ տաճկաբնակ Հայոց կեդրոնական զօրութիւնն եւ կապն է. այս եկեղեցական կառավարութիւնն եւ իր ծառայող խառնակ քաղաքական իշխանութիւն, որ շատ անգոր կը նկատեն ոմանք. բայց բաւական ուժ ունի չնորհիւ այն բարերար առանձնաշնորհութեան՝ որ երկրի ազատամիտ կառավարութիւնը պարգեւած է, եթէ ճանչնայ զայն: Եւ Թէ ինչո՞ւ այս ներքին իշխանութիւնն իւր

ձեռնահասութեան համեմատ չընթանար, հազուադիւրս պարագաներէն օգուտ չի քաղեր, պատճառն այն խառնակ մթնոլորտն է, որով ամէն մարդ կը թիւնաւորի. պատճառը յառաջադիմութեան թշնամի օտարին երկաթէ ձեռքերն են, որ ընդ միշտ կը հսկեն ամէն յառաջադիմական քայլը խափանել, ամէն ազատամտական ճիկն պապանծեցնել:

Եւ այս երկաթէ ձեռք մեր վրայ հրաւիրող ծանրացնողը, մեր անհեռատեսութիւն, մեր անարգ շահասիրութիւնն է միշտ, որով ոչ միայն ժամանակի եւ մեր արտօնութեանց համեմատ չենք կարող ընթանալ, այլ եւ այս խառնակ տարերաց ազդեցութիւնը կը տարածենք՝ մեր տակաւին սուրբ գաւառներու մէջ, եւ դուցէ այսպէս շարունակի, քանի որ ազգային վարչական իշխանութեան կեդրոնն Հայաստանի մէջ փոխադրել անկարելի լինի առ այժմ:

Վերջապէս մեր պատմական կենաց փորձերն եւ փորձանքներ բաւական չին մեզ խելամուտ առնելու, եւ դեռ փորձանքներ կը շարունակուի եւ դեռ մեր անփորձութիւնն կը շարունակուի, եւ դեռ մենք այլ եւս ձեռք չինկած, ժամանակէն օգուտ պիտի քաղենք:

Հեղեղատներէ անցանք, իսպառ չ'զրորեցանք, փոքրիկ առուներու մէջ պիտի խեղ-

դուինք մերթկները չի կրցին թօթափել զմեզ խապառ, հովերէն ճղակոտոր պիտի լինինք, արդէն մեր մարմինը վիրաւից է, եւ մեր միտքերը կը պաշարեն, սիրտերը կը գողնան: Ո՛վ գիտէ մինչեւ ցերբ այս աւարն պիտի ընէ թշնամին, գուցէ մինչեւ երկու հայ հոգով եւ մարմնով իրարու մօտ չի գտնուին:

Իսկ մեզ այս վիճակին բերող ձգողը կերպով մը եւրոպայի անհամաձայնութիւն, շահամուտութիւն ու փառասիրութիւնն է, որ զմեզ մեր յետադիմութեան մէջ կը քաջալերէ այսպէս

Ահա հատուածեալ կերթան յանդունդէ յանդունդ կը գիմեն մեր ժողովրդեան պատուական մասերը, հարցնող չի կայ, ո՞ր կերթաք, զո՞ւ կայ զո՞ւ կասեն ու կը շարունակեն իրենց կորստական ընթացքը:

ԺԳ.

ԽԱՉԱՌԱՆԻՐ

Շատախու, Մոկաց, Ոգմայ եւ այլ գաւառաց գաղթական Հայք՝ եկեր միացեր էին Ռուսաց եւ Օսմանեան սահմանագլուխը Խաչաբլէ մօտ, ուր պէտք է տեսնել լրենց աղիողորմ պատկերը:

Պառաւ կնիկներ եօթանասունէն մինչեւ հարիւր տարեկան շարան շարան իրարու ետեւէն կուգ պարզ ընելով շնչաստպառ եւ գթուցեալ կերթ ային աղջկանց եւ հարսներաց հասնելու, որք իրենցմէ բաւական հեռու էին եւ ասոնք ալ էաշխատէին հասնիլ էրիկ մարդոց՝ որք նոյնպէս մէկ երկու արտաչափ հեռու ջրով արօտով տեղ մը գտնել կը փութային: Այս ճանապարհորդք մէն մի իւր հասակին եւ կարողութեան համեմատ բեռնաւորուած էին — վազկէր, վազկէր, ծնկուերս կոտորոտաւ, մէջքս լեխուաւ, էլ հիւսիս քաղաք չիմնաց վէրէս: Զո՛ւ՜քեւր, քո տնիկ Էրեւն, դու որ զիկ իմ խէրանական գերեզմանից զրկեցիր, որուն մէջ մէկ ոտքս ձգեր էի, դու զո՛ւ՜քեւր, հողի արժան չէնէս հահանչ, գէլ գազաններ ուտեն քո եօթ պոռտը. դու որ իմ ծէթկիկ ծագերաց բուն ու բոնկալն աւրեցիր, կո՛ւ՜ք կո՛ւ՜ք, սարէ սար, ձորէ ձոր ձգեցիր, տարտաժար արիր, հողը՝ հուր գեհն էլնի քեզ էրի մրկի, զո՛ւ՜քեւր բան չեմ ասեր, օղը՝ բոց կրակ էլնի քո հաւ ֆէկեւրը խանձի: Պառաւ մէկ կողմէն կը ջանար նոր եւ ազդու անէծքներ հեղինակելով սրտի վրէժն առնել, միւս կողմէն շալակ բարձած մի քանի պտուկ ձլօր ու ձաթլեխ տմբիկներ որք սաստիկ ծանրացեր էին, վար դնել ու քիչ մը հանգ առնել կը ջանար:

Եւ շատ խնամօք կը պահէր այս ցնցոտիներ

ու ճլօրներ մեր խեղճ պառաւիրին, զորս փախ-
ցնէի յաջողած էր, երբ կրակ իւր տուն ա-
ռած, երբ Գիւրգէն ամէն բան թալանած էր։
Աստիք իր Լաւաճի յիշատակները, սուրբ մա-
սունքներն էին։

— Գն, քն, քաւորիկն, Աստծու սիրուն,
չալակս վար պիտի դնեմ չեմ կրնայ կռուել,
հոգիս բերանս հասաւ, հն հանչ, կէօ ինկայ,
բռնիր, բռնիր...» Եւ քաւոր կին մինչեւ որ
նըք տըքով վեր կացաւ. սանամէր պառաւն
տըքմիալէն իրբեւ փայտի չորցած կոճղ գե-
տին ինկաւ, ու սօռաց—վայ, կող կուշտս սըխ-
կուեցաւ, ծուռկերս լսպկուաւ, լսզորուաւ
ձեռքերս...

— Շիթակելու ժամանակ դտաք, տեսէք
ճանէնէր տոր հասան, տղէրք խօմ որչափ զա-
տացան, որ իմ ափախաւար աչքովս էլ չեմ
տեսնար, առաց մի ուրիշ պառաւ, որ կօռի մը
վրայ ինկած նոյնպէս ճմմիկի մէջ իւր տուն
տեղ զետեղելով շալկած էր. — վէր, վէր կա-
ցէք, Աստուած պարգերես սրահէ, մկայ թէ
որ Գրդեր վէր մեզիկ տան՝ ձէն ձու չենք կա-
րող հանել։

— Հայ հօ, ես իմ հոգիէն պէշէր եմ, դու
իմ մարմնի չուանէն ես ինկեր կախ, էլ ինչ
ունինք որ ինչ տանեն, աղջիկ էլ չեմ որ վախ-
նամ, չէնի դու քեզնի կը վախնաս, մեզի պէս
գէշատիտարներու մազին չեն դիպնէր, դու

հաշ կաց. պատասխանեց պառաւն մի սուր
հեգնական շեշտով։

Մի այլ խումբ պառաւանց նոյնպէս ոտ բո-
բիկ որոնց կրունկներ անձրեւ տլի, քար քոխ
մէջ պատառ պատառ եղած էր. գլուխներու
սպիտակ ու թափթփած ծամերն խառնալա-
ծ իկ ու ծծնած, տըքտըքով ախ ու վախով
յառաջ կու գնային։ Մէկն իր Լաւաճ կուլար,
միւսն իր ժամ պատարագ. մինն իր կրկան ու
տղոց գերեզմաններն սյնպէս անտէր անտի-
րակոն թող տալ ու հեռանալը կը պատմէր
ու կուլար, իսկ մեծ մաս մ' ալ ձէներն իս-
կած գլուխ կու կանչէին, ինչպէս հին կօտըր-
տած շնկիւռներ, որ թէպէտ աններդաշնակ,
սակայն իրենց փշրած վրձակի եղանակն հա-
նելուն համար շատ սրտառուչ են։ Այս պա-
ռաւանց ոչ միայն ձէնն ու խաղերն այլ եւ
քալելու ձայն, այլ եւ տքալն ու հեւան, այլ
եւ իրենց աղիողորմ տեսարանն մի ամենա-
տխուր եղերերգութիւն կը կազմէր։

Ասոնց ետեւէն կերթային հիւանդները։

— Աստուած, Աստուած, հոգիս առ ազա-
տէ դիս, կասէր իշու վրայ հեծեալ հիւանդ
հարս մը, որ այնչափ նիհարցած խիլ դար-
ձեր էր, մազ մնացեր էր չունչ փչելուն էշու
մէկ կշտէն բռնած էր իւր սեւ չիվար էրկը,
որ քիչ մը պաշար, կտրտուած կապերտի կտոր-
ներ ու փօստ, գերանդի մ' եւ կատանի նետ-

ւաղեղ, քանի մը ճլօր մօրի հետ շլիած էր. մէկ կողմէն հիւանդ հարսի կողմ բռնած էր կեսուրը՝ որ նոյնպէս իւր բժժանքներ մկրի մը մէջ լիցուցած կապեր էր ճիտը, այս մկրի մէջն էր իրեք ամսական մերկ երախայ մը, որոյ զլուխ միայն դուրս կերեւէր պառուռ ուսին վրայէն: Իսկ իշու առջեւէն կերթար հարսի մօրը մունջ մունջ կուլար, կանիժ էր ու կաղօթէր. հա, ահա, հասանք որդի, հա կէօ մկայ, հա կէօ տօր մը, պիտի իջնանք, կասէր ու կը խաբլւէր ողորմելի հիւանդը, որ այլ եւս նուաղեալ վար իջնալ պառկիլ կուզէր. գուցէ մեռնիլ կուզէր...

Եւ որ ամենէն աղէխարչ եւ անհանդուրժելին էր, խուսք մը կուգար ամենէն վերջ, ամենի վրայ սեւ մոխիր ցանուած կամաց կամաց այն տարուստոս ճանապարհն ի վեր կեւնէին գէպ ի խաչաբլուրը, ուր կը թափէր կաբաւան:

Կանա կըլուզ տղոց մայր մը մեռած էր. մէկ ժամ առաջ, զոր ջորիի մը վրայ կապեր էին չուանով: Ճիժպիժերէն փոքրերը իրենց հօր կամ մամու գիրկ ու չալակ կապուած, միւսներ միայն քզնած կտաւէ չալկով ջորիի չորս կողմն բռնած կերթային. չէին գիտեր թէ իրենց մօր յուղարկաւորն էին, այլ որպէս թէ իրենց մայրը կը քնանար, իրենք աւելի ազատ խաղով երգով կըղբաղէին:

Ննջեցելոյն մօր եւ էրկան մամուռն իրենց սիրտ տուեր էր, կը ծխրկտային ու կը մառմաքային առանց իրենց ձայն լսելի անելու:

Կարաւանի առաջնորդը խաչաբլուրի գլուխն հասեր նստած էր արդէն, ուր համախմբեցան ամենայն ոք:

Ընթերցողը պէտք է տեսնայ ասոնց համախմբեալ տեսարանը, մեր ամենալուսաւոր դարու մի ամենախաւար երեւոյթն:

Մէն մի ճանապարհորդ իւր բեռը վար դնել կաշխատի, ծծմայրը իւր երախաներու բերան ծիծ դրած անոնց նուաղկոտոցին վերջ տալ կաշխատէ. ճլուզ պլուզ տղայք, որք մերթ վազվաւաւով, մերթ հօր մօր շալակն կամ գիրկն ելնելով սաստիկ յոգնած էին, կանաչ խոտերու վրայ պառկելով քնացան. իսկ ոմանք կորեկէ չօր ու սեւ հացի վրայ վաղելով կառնէին ու կերթային խոխոջացող ջրի եզերք կու թրչէին կուտէին:

Յանկարծ ձայն մ'էր բարձրացու, այս ամբողջէն քիչ մը հեռու, նորահաս կին մը փոսի մը մէջ կը խուճկէին անմաս, անպատանք. որն իւր մազերն կը փետտէր, որն կէօմիւրով այնպէս կուրծքին կը զարնէր, որ դրբխկոցը արձագանդ կարճակէր, որն անոր դուլքն ու ձէնս կասէր. Ննջեցելոյն մերձաւորներու լաց ու կոծին անխտրապէս միացեր էին ամբողջ գողթականութիւնն, բաց այն փոքրիկ տղաներէն, որ հե-

ուս իրարու հետ խումբ խումբ աջ ու ձախ կտրոց, խըռ, սատանի եռ եւ այլն կը խաղային Տղայք մահուան՝ թշուառութեանց անգէտ, անմահութեան՝ երջանկութեան պատկերներ են :

Շահէն որ այս գաղթականութեան առաջնորդը խօսք ու բան գիտցողն էր եւ ամէնի օգնական ու մխիթարիչն, փութաց ատոնց մէջն եկաւ, եւ այս սրտաբեկ տեսարանին վերջ տուաւ. գերեզմանը ծածկել հրամայեց, եւ կայնեցաւ քահանայ վարդապետի պէս պանդուխտ մեռելի վրայ ջերմեռանդ աղօթք մ' արաց եւ դարձաւ լավկաններուն, ասաց .

— Էլ հէրիք է լաք, լալով մեռելը չի ողջնար, ամենքս էլ պիտի մեռնինք այսօր կամ վաղ, վաղն էլ այսօր է, ով գիտէ այս վայրկենին քանի հազար մարդիկ Նորտուզիկ հարսին ընկեր եղած են : Աստուած իւր հոգին լուսաւորէ, ազատուցաւ այս անտանելի վիճակէն՝ որուն մէջ ինկեր կը չարչարուինք. Նա մեզմէ շատ բաղդաւոր է, զի իւր մարմին՝ որ հողից առաւ՝ դարձեալ անոր տուաւ, մեզ պէս պարտատէր չի մնաց, որ ով գիտէ ինչ տեսակ հողի մէջ մեր գերեզմանն պիտի շինենք. ան, եթէ գերեզմանի արժանի լինէինք, եւ այդ իսկ շատ է :

Ելէք, ելէք վեր, լալու ժամանակ չէ այժմ, յետոյ ես ալ ձեզ հետ կուլամ, ասաց Շահէն :

Բայց դեռ ասոնց աղի արտօսւքը գերեզմանի հողին վրայ չի ցամբած, մի ուրիշ վժըրտոց ալ փրթաւ. հիւանդ պառաւիկն ալ հանգեր էր :

— Տէր Աստուած, մեր ցաւ մեղի հերիք չէ այս ալ մանանկս է որ մեր սրտի վրան կը ցանես. ըսաւ Շահէն փղծկեալ եւ լքեալ սրբտով, գնացէք տղայք, թող մի տաք որ գործ երկնցնեն, քանի մ' ափ հող լեցուցէք վրան դարձէք, քանի որ փորձանքի պատահած չենք. ինչքէ պիտի հասնինք երեկոյ :

Պահ մը վերջը՝ պառաւն ալ նորահաս կնոջ գերեզմանին կից թաղուած էր :

Իսկ բազմութեան միւս խումբերը ոմանք պալաժւորեր պառկեր էին, ոմանք իրենց ճըյլնկան տղայք գործըրելով կղբաղէին, ոմանք քանի մը խիլ խուռոշ իրարու վրայ դրած կը մխրկտացնէին եւ ճլօրներով չգիտեմ ինչ կեփէին : Ոմանք ճանապարհին կրած նեղութիւն, ոմանք թալանի տուած նզոյսար, թողուցած արտեր ու այգիները, բարձրիկ սարերաց, գեղեցիկ ձորերաց պատմութիւնները կընէին եւ կուլային, լացի մէջ իւրաքանչիւր մարդ կուգէր զիրար գերազանցել :

Այլ եւս չերկարեցաւ այս տեսարանը. Շահէն բազմութեան մէջ ինկաւ եւ ասաց .

— Պատրաստուեցէք, պիտի ելնենք շալկնիտ կապեցէք, տաւար ունեցող թող բառ-

նայ. անապատն մնացինք. մեզնից առաջ գնացողներն շատոնց տեղաւորուած են, մեր յետեւէն եկողներն էլ չի գտնուած անցնին, աղէկ տեղեր իրենք առնեն, չալէտքներ մեզ մնայ :

Էլ մեր երկիրը մեր աչքէն կու խլեն. ի՞նչապէս վար պիտի լինանք. կ'իջնանք այս խորանդր երկիրը, ուր Մասսայ գագաթէն գատ ամենայն ինչ մըժ մառախուղի մէջ աներեւոյթացեր է: Ամէն մարդ թող իր վերջի մնաս բարեւն ասէ մեր երկրի հոգ ու ջրին:» ասաց Շահէն եւ գնաց առաւ զԱստղիկն, երկու լաճերն Վարդգէս եւ Վրէն եւ իրենց քոյր Հրանուշն, նստան կռի մը վրայ: Շահէն անկուշտ աչքով իրիշկեց տեխ իւր վախճան, կոտորած կուժի պէս սիրտը փլաւ, աչքերը ծով դարձան եւ այսպէս ձէնիկ ձգեց զլուսն ու կանչեց.

Ո՛վ վաթան վաթան,

Շահէն քեզ կուրպան,

Հալալ արա ինձ Հայրենի սուրբ հող. ինձ, հալալ արա,

Հանջ Շահէն քեզնից կէօ կու հեռանայ, ուրիշ ճար չի կայ.

Ինձ հալալ արա, քո դաշտէն քաղած ու կերած հացին,

Հալալ արա ինձ, քո աղբիւրներաց խմած ջուրերէն.

Դաշտեր դուք չորնաք,

Ա՛ղբիւրներ ցամքիք,

Թէ մեր թշնամոյն՝

Դուք հաց կամ ջուր տաք:

Հալալ արա ինձ կենարար օգէդ՝ զոր ես չնչեցի,

Ինձ հալալ արա քո պոծառ էրկնուց՝ խտակ աստղերէն,

Հալալ արա ինձ գիշերուան ընկերս պտրուռ լուսնակէն,

Իմ մնաս բարնմն տուր քո սուրբ օգին եւ ասա ինձմէն,

«Ո՛վ օդ, թոյն դառնաս,

Թէ մեր թշնամոյն,

Մեր տուն քանդողին՝

Հանգիստ չնչիկ տաս»:

Հալալ արա ինձ Հայրենի արեւ, որ ինձ լոյս տուիր

Որ մեր վախճան սարեր ձորերաց՝ կանանջ սփռեցիր,

Ինձ հալալ արեք լեռներ ու ձորեր խոտ ու ծաղիկներ,

Էլ այսուհետեւ Հայ մարդու ձեռքեր, ինձ չեն քաղիր.

Ա՛րեւ, աստղ լուսնի,

Դուք խաւար դառնաք

Թէ օր մ'ի օրանց,

Թշնամոյն լոյս տաք:

ինձ հա՛լալ արա՛, քո մոնթ Շահէնին՝ Ա՛ղթա-
մարայ վանք,
Հալալ արէք ինձ վանքեր ու սուրբեր ժամ
ու գերեզմանք.
Ո՛վ այսուհետեւ պիտի դոյ ձեզ յուխտ,
խունկ ու մոմ վառէ.
Ով այսուհետեւ մարած կանթեղին ձէթ կուլեցնէ
Անէծք այն ձեռքին՝
Որ ձեզ կը դիպչեն,
Որ ձեր մէկ փոշին՝
Տեղէն կը շարժեն:
Տէհ, մնաս բարով պառաւ վիրաւոր մեր
մայր Հայաստան,
Ահա ակամայ սրգիքդ քո գրկէն կու փախ-
չին կերթան.
Կաթդ հալալ արա, մի մի անիծեր չերթան
փճանան,
Այլ օր մի դառնան, եւ իրենց լալա՛ն նորոգ-
եալ գտնան:

Ա Ս Տ Ղ Կ Է Լ Ա Յ Ր

— Հայ, հոյ, հօ հօ, իմ ուռի ծառ.
Մնաս բարով իմ ուռի ծառ, դու բարով մնաս,
Դու քո Աստուած, դու քո արեւ զԱստղիկ չի
մոռնաս.
զԱստղիկն արմատէն, զարմատն իւր հողէն,
ձիւղերն իւր կոճղէն խեց թշնամին.
Դոնէ դու կաց անշարժ վէր մեր կնարին,

Խոզէ մենք էլ քեզ պէս ծառ մ' էլնինք,
Էս դու՛ն ու Կարպէր մենք չի քաշչինք,
Մնաս բարով իմ ճճան ուռի ծառ.
Քո խելք չէր հասներ, դու սալահանի,
Պղտիկ ճող մ' էիր, ինձի պէս պղտիկ,
Քեզ մեր դրկեցի ծառերէն գողցայ,
Բերի տնկեցի վէր մեր ջաղցի վաքի զղղղուն
առուին.
Մեր ջաղցի առուն շատ ուրախացաւ,
Եւ շատ սիրով քեզիկ ջուր տուաւ,
Շուտով ճոջացար արմատ ձգեցիր,
Տատաշան ճողերդ ճող ճող թալեցիր.
Օր քանի տնգամ կուգայի քեզ տես,
Թէ երբ, ախ երբ չուքերդ կարճակես.
Մինչեւ որ քո չուքի տակ նստայ,
Ո՛րչափ հալեցայ, սրչափ մաշեցայ:
Դո՛ւ իմ ուռի ծառ, իմ ընկեր ու սէր.
Դուն ժուկ ժամանակ մ' միս մինակ էիր.
Ես քեզմով դուն էլ ինձմով երջանիկ էինք,
Միտքդ է օր մ' երբ փոթորիկ փրթաւ,
Իմ լեղին պատռաւ, սրտիս սուն կտորաւ,
Վախցայ ճիւղերդ կտորեցիր
Զիս անընկեր թորկեցիր.
Աստուած տուեր էր
Մէկ ճողդ կտորեր էր.
Այն ճողն ես առի շատ լացի վէրէն, քո կուշտ
տնկեցի,
Արտասուքովս ջրեցի.

Էն էլ քեզ պէս մեծացաւ . քեզ հետ խառնեցաւ .
 Դուռն իմ ուռի ծառ ընկեր մ' ճարեցիր ,
 Ես դեռ անընկեր կացի սեւ շիվար ,
 Կիրիշիլի ձեր վրէն սիրտս կուճկկտար . . .
 Առաւօտ էր օր մ' կուժ թեւիս վրայ
 Զրէն դարձայ , քո շուաքին նստայ .
 Այն տեղ զՇահէն տեսայ
 Ես էլ ինձ ընկեր մի գտայ . . .
 Այն օրից որ ես Շահէնն սիրեցի ,
 Պաշտօնէն էկան քո վէրէն թառան ,
 Անոնք վերէն խաղ ասին , ես վարէն ձայն
 բռնեցի ,
 Իսկ դու տերեւներդ կռչուցանելով
 Մեզ ուրախութեան ծափ դարկեւ տուիր .
 Արդ այն սէր , սրտմաշուք , ցաւ ու ցնծութիւն
 Ամէնքը շուքիդ տակ թող մնան թագուռն . . .
 Իմ ուռի ծառ շատ բան թորկեցի .
 Շատ բան մոռացայ՝ քեզ չմոռցայ խկի ,
 Զի դու մինակ մնացիր անտէր անընկեր ,
 Մալուլ ու մալուլ լաս մեր ցաւ խոցեր :
 Իմ ուռի ծառ քեզ երդումս կուտամ ,
 Վէր մեր ղմէն սրբեբայ ,
 Վէր քո ընկեր Աստղիէ սէրին ,
 Վէր քո առուին ու պաշտօնէն
 Որ դու պէրախդ Հայ ազգ չի մոռնաս ,
 Որ իմ հօր մօր խաչքարն չուրանաս ,
 Մեր աւեր գեղին յիշատակ մնաս :
 Իմ ուռի ծառ քեզ երդումս կուտամ ,

Թէ խօսքիդ չի կենաս , կոտորուիս չորնաս .
 Մեր արուն խմող ու տուն տեղ քանդող
 Թշնամու գլխուն հիւհիւ շուք չի տաս :
 Տէ՛հ մնաս բարով , իմ ձեռատունկ ծառ
 Իմ պաշտօնէն քեզի կը թորկեմ ,
 Աղէկ նայիր , աղէկ շահիր ,
 Չէլնի ինոնց սրտիկ կոտրես ,
 Անոնք վիզ ծուռ հէթիմ մնացին ,
 Հէթիմ սրտեր շատ վուխը կուլին ,
 Դու անոնց պլպլոցներ մտիկ արան
 Իմ տեղ , ու ասա ,
 զԱստղիկ չի մոռնան ,
 Թող միշտ զԱստղիկ լան :
 Տէ՛ մնաս բարով , իմ ուռի ծառ
 Ու շուք , դու բարով մնաս ,
 Դու քո Աստուած , դու քո արեւ ,
 զԱստղիկ չի մոռնաս ,
 Դու բարով մնաս . . .
 Վայ ինձ , իմ ծառ լեզու է առեր
 Կու պատասխանէ
 — Աստղիկ , սէ բարով էրթաս
 Թայ հօ , հօ , հօ , հօ , հօ , հօյ , հօյ , հօյ ,
 հօյ
 Եւ Ռէս տանուէր մը կարծես թէ անուր .
 Ջի մէջ երեսներ ձեռքով ծածկած արտօսրա-
 վր աչքունք դէպի Հայրենիքն ուղեալ կը պո-
 ռար :

— Մշակ, խօտաղներ, ելէ՛ք վեր կացէ՛ք,
Աղօթրան բացուաւ, հէրիք մրտխէ՛ք.
Ցող ցողեր յէրկնուց, դաշտեր կակղցեր,
Կոշտ կռէթ, խողեր փխրեր փշրուեր,
Տէ ելէ՛ք, ելէ՛ք, քուն մախ կը բերէ,
Շոտ արէ՛ք, շոտ խարօր վիճկին առէ՛ք,
Կիւթան լծեցէ՛ք, գնացէ՛ք արտեր,
Զարտեր վարեցէ՛ք, զցորէն ցանեցէ՛ք.
Զցորեն տուք Գրգին զկորեկն տուն բերէ՛ք:

— Հանչ կեկնեն մէկներ, ես ինոնց հեյրաւ,
Հանչ կեկնեն խողմներ, ես ինոնց խողամ
Տէհ, ձեզ տեսնամ, ժիր կացէ՛ք,
Յէվարին չոտ տուն դարձէ՛ք:

Հա կեկնեն մէկներ, բերել զկիւթան,
Կու չչկուեն կու թէպոլին կու մնան,
Կիւթան կայ, խօփ չի կայ,
Կիւթնի ոտ կայ, ոտնախօբէր չի կայ,
Կիւթնի թուր կայ, կաքեաւ չի կայ,
Ախոռք կայ, ծիվիչք չի կայ,
Ծիւս կայ, կնգուղ չի կայ,
Կիւթնի էշ կայ, ճանալարակ չի կայ,
Խարիզան կայ, առմատան չի կայ.
Վայ վաւէլէր, վայ վաւէլէր,
Վիճկու առատամ, կոնտրեկ ու կղան,
Եւ ասողներ, մաճ, ամալ մառան,
Փշուր փշուր են արեր,
Պոռացին մէկներ,
«Տանուտէր, քո անիկն

էրան վերան է եղեր»:

— Տօ մշակներ ձեր բերան կոտրի
Յախտոն վաղեցէ՛ք, տաւրներ տեսէ՛ք:
Հայ հօ, վաղենք ինչ տեսնանք աղէկ,
Լծառներ զմէն, քաշեր տարեր են,
Ո՛չ ամել կայ, ոչ սարծիլ,
Ո՛չ ոժտուն կայ, ոչ խաղնառաջ,
Ոչ էլ խուրիկվարն է մնացեր,
Վա՛յ վաւէլէր, վա՛յ վաւէլէր,
Ինչ զաւաճէր վեր մեզ եկեր:

— Տօ տղէք վաղէք ի մարաք տեսէ՛ք:
Վաղենք ինչ տեսնանք աղէկ,
Սէլ կոտրտեր, ջարդեր են,
Զախոռք, դառեղ, զանդրացից,
Սէլի կուտոշ, բաշ, մանիչք,
Զգլորս, զաղուէս, զճամասոխ,
Մոռուացք, առաւնչան, զօլ, սամի,
Կունտ, բնատայ, կամ, կալիւր, գրկին,
Ըստեխ, էնտեխ ցրուեր են,
Զմարքի յարթ խոտ վառեր են:
Վայ վաւէլէր, վայ վաւէլէր,
Անօթի կացին մեր ճիժ պժեր:
Ելէ՛ք, ելէ՛ք փախնենք այս երկրէն,
Առնենք մեր արեւն, փախնենք զաւաճէր,
Վախ իմ խարօր, վիճկին, սէլ, կիւթան, արտ
տաւար,
Մնաք բարով էլ ես զձեզ չեմ տեսնար . . . :

ՇԱՏԽՈՒ ԱՂԶԿԱՆ ԿԱՅ ԲԱՐՈՒԼԸ

Իրիշիէք, տեսէք, գարունն է եկե,
Դեղին կարմիր վարդ, քափուր վարդ բացուե,
Տեսէք ինչպէս ճլուզ պլուզ պլաւ-նէր,
Հազար ու մէկ լեզու կու թափեն, կու ճլվան,
Թուփէ թուփ կոստոստեն ու թուլան,
Իրենք կոկոնին, կոկոնն իրենց տակ,
Պահկեցիկ եւ ճիւղ ու վիկ կու խաղան.
Ի՛նչ կայ, պլաւ-նէր, սիրուն թռչնիկներ,
Ի՛նչ իրար էք անցեր,
Կասեն ինձ — Թայ հոյ, չքս գիտեր,
Գարունն է եկեր:

Նայեցէք, տեսէք, ծործոր ու ձմակ,
Հովիտ ու դաշտեր, մեծ սղտիկ սարեր,
Ամէնքն էլ կանանչ, ամէնքն էլ ծաղկեր,
Փթթեր մանուշակ պիւ-նէր նունուփար,
Ծիւ ծիւ ծաղկեր է չուշան սուսանալար,
Աղբրանց արուն մէջ քարերուն,
Բացուեր է սիրուն, բացուեր է վառ վառ.
Ի՛նչ կայ, ծաղկներ, ինչո՞ւ էք բացուեր,
Ձեր պէս պէս հոտով զաչխարհն էք բռներ,
Կասեն ինձ — Թայ հոյ, չքս գիտեր,
Գարունն է եկեր:

Նայեցէք, տեսէք զուլալ առուններ,
Ծփան ծփծփան զղզղուն գետեր,
Բարախն ուռենին յափնիքն բռներ են,
Ոտնէն չու՞մ գլուխ կանանչ կապեր են,

Ասոնք զմէնն էլ աղջիկ թէ հարս են,
Կամ թէ հարսիկտուր, ո՞ւր է փեսանին
Ի՛նչ կայ առուններ, ի՛նչ կայ ո՞վ ծառեր,
Կասեն ինձ — Թայ հոյ, չքս գիտեր
Գարունն է եկեր:

Նայեցէք, տեսէք հա՛, չորոր մորոր,
Կուգայ կանցնի զեփիւռն ունձկտոր,
Տեսէք, ինչպէս կատակներ կանէ,
Վարդի սոխակի մօտէն կանցանէ,
Կոկոնն կը շարժէ, պլաւուն վար կու ճգէ,
Վրան կու խնդայ ու վարդն կու խնդացնէ:
Նայեցէք ինչպէս այս չարածճին,
Ծաղկանց ճիտերն ծուլով կու թռի,
Առուին ու գետին բարեւներ կուտայ
Շատ մեծ ու սղտիկ ալիքներ կանէ,
Եւ կու վախճի ծառոց մէջեր,
Ծառոց տերեւք յիրար կանցնին,
Կը խլխլան եւ կու կուլին.
Ի՛նչ կայ, ո՞վ զեփիւռ, հանաքներդ ի՛նչ են,
Կասէ ինձ — Թայ հոյ, չքս գիտեր,
Գարունն է եկեր:

— Հայ սեւոսքով դայ գարունն,
Ա՛յ, ոչ բարով դայ գարուն,
Ա՛յ սեւոսքով դաս գարուն.
Պապանծովք դուք պլաւ-նէր,
Չորանաք դուք ծաղկիկներ,
Խորշակ դառնաս դու զեփիւռ,
Վեր մեր սրիշակ պիւ-նէր,

Վեր մեր շաւիղն զիճակին,
Վեր մեր սրտին եկեր էք,
Դուք մանանեկս կը ցանէք. :

Խումբ մը մարդիկ պառաւի մը թեւէն բըռ-
նած զայն վեր հանել կաշխատէին, մինչդեռ
նա սրտակոտոր կըլլար հոգը գրկելով եւ
զինքն ողջ ողջ թաղել կը պահանջէր. նա կու-
լար այսպէս.

Ո՞վ է այն կուգայ, արընշաղախ չապիկով,
Արընշաղախ չապիկով,
Թուխ թուխ աչքերով,
Թուխ թուխ ընքուերով,
Զինարի էրկէն պաժով :

Արեւուն մատաղ, նա իմ խորոտիկ վարդն է
նա իմ խորոտիկ վարդն է,
Կարմիր է հագեր,
Կապսյ է կապեր,
Թազուոր է եղեր :

Բայց հէր Խաչիկն ի սիրտն է, պրինտա՞ր է եղեր.
Պրինտա՞ր է եղեր,
Սա՞ր դու վէրէս չուռ տէպիր.
Ա՛րեւ չուտով խաւարիր . . .
Երկինք դու գլխուս փլիր . . .

Հայ հաւար հասու, հանչ Ռզկօն կուգայ,
Փէտէ դանկով ձեզ էլ կը մորթայ,

Ձեզ էլ կը մորթայ.
Տղէյներ ելէք փախէք,
Ձեր կանանչ արեւն աղաւթէ,
Հայա իմ վարդն ո՞ր թորկէք :

Արընցողոտ վարդս իմ ճտէն կախուե
իմ ճտէն կախուե,
Իմ սրտէն բռնե,
Կու կանչէ կասէ,
Զիս էլ չե՞ս տանէ :

Տէ՛հ, դուք գացէք հեռացէք, զիս վարդիս
մօտ թորկեցէք,
Զիս վարդիս մօտ թորկեցէք
վարդիս կշտին թաղեցէք . .
վարդիս հողով ծածկեցէք . . :
Տէ՛հ, դուք գացէք հեռացէք, զիս այս հողէն
մի բաժնէք
Զիս այս հողէն մի բաժնէք . . :

Այս բանաստեղծ լալիան վտարանդի ժողո-
վրդեան սրտի մումունն ու կոկիծ, վերջի մնաս
բարեւն եւ ինքնաբուխ խաղերն՝ այնչափ ա-
ղեկէզ էր, որ ամենէն լերճ քարը կը փխրէր,
թող թէ մարդու սիրտը, թող թէ Հայ մար-
դու սիրտը : Խաչարուորի բաժանման վերջին
վայրկեաններն աննկարագրելի են :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԺԴ.

ԴԷՊ Ի ՎԱՐ

Խաչաբլուրի բարձր գլխէն՝ յորմէ նոր աշխարհ
խորեւ անտակ անդունդ կերեւնար, դէպ
ի վար կիջնար գաղթականութիւն այնպէս,
ինչպէս անօթի տղայ մը խլեւ իւր մօր կաթէն,
ինչպէս շուշուկ վարդի թփէն, ինչպէս մարդ
իւր կեանքէն :

Այսպէս այն անձանքօթ երկրի մթնոլորտն
որ մըժ էր, որ մութ էր եւ անարեւ, ահ ու
սարսափ կաղզէր աղատութիւն ընդգրկելու
յուսողն ճամբայ ելնող ոլորմելի վտարանջեալ-
ներուն. եւ այն անդունդը ուր երկու ժամ
չարունակ կիջնային ու կիջնային, որչափ որ
միգով մառախուղով չըջապատուած, եւ միայն
բարձրագոյն սարի մը մագլթափ սպլուխ
գլուխն կը բարձրանար ի վեր, բայց յանկարծ
սեւ սեւ ամպեր ամպրոպներ ալ եկան դիզ-
ուեցան այն ձորին մէջ, այնչափ որ ճանապար-
հորդք այլեւս զիրար չէին կարող տեսնել եւ

մուրորած ուլերու պէս կը մկկային զիրար կը փնտռէին :

Գոռումներ ոկտաւ, շանթերը կը փայլատակէին եւ միայն այս փայլատականց լուսով վտարանդիք վայրկեան մը զիրար կը նշմարէին եւ դարձեալ կը մուրթէին. արդէն անձրեւի տարափէն տուզ մուզ եղեր էին: Այս առաջին ձախորդ գէպքը ամէնի վրայ սարսափահար պաշարումներ ձգեց, այնպէս որ շատեր գուշակութիւններ անելով կասէին, թէ այս նշան աղէկ նշան չէ: Պառաւանց եւ տղայոց փռնքտալն եւ օրօշկտալն էլ այս գէշ նշան կը հաստատէր:

Հետզհետէ թշուառութիւնը իւր բովանդակ արհաւիրքներով կը պաշարէր այս հալածեալները :

Այս ահագին բլուրի տակ փոքրիկ գետակ մը կար որ հեղեղատներէն յորդառատ գետ մի դարձեր էր եւ յորմէ մեր ճանապարհորդք պարտաւորած էին անցնիլ. սպասել կարելի չէր, մանաւանդ որ ջուրէն անդին քանի մը տոմիկի պէս չէնքեր կը նշմարուէր, ուստի այդ չէնքերու տակ ապաստանելու համար հարկ էր շտապել:

Շահէն անվէհեր ի քզինքը ջուր նետեց եւ ցանցառ հունով մ' անդին անցաւ. ա' ցաւ եւ վերադարձաւ առեց զլարդգէսն Վրէն եւ Հրանուշն ջորիին վրայ կապեց, եւ Ասողիկի

ձեռքէն բռնելով ջորիին առջեւէն գացին եւ անվտանգ միւս յափն հասան. Շահէնի շուղին հետեւելով կանցանէր բազմութիւն, բայց տոսն անգամ մեռնելով ապրելով:

— Հայ հաւար, օգնութիւն. ջուրը Նազլուն տարաւ», ձայն մ'էր Շահէնի ականջն հասաւ, Նազլուն ջրատար եղաւ. այս ջրային հերոսը առանց բոսկ մը մտածելու զինքն ջուր ձգեց, եւ շատ տապկտաց աղատելու զնազլուն, բայց նա մէկ կողմէն տարեկան մանկիկ մը շալակն կտալած եւ մանաւանդ ծանր յզի լինլուն համար կապարի պէս միշտ ջրին տակ կլնար: Էւ Շահէն հազիւ անոր շալակէն կիսամուռ տղէկն աղատել կրցաւ. իսկ Նազլուն եւ իւր դեռ կեանք չի տեսած սղան կորսն գնացին: Նոյնպէս խաղում էր եւ Նազլուի էրիկը, որ իւր գորովի յանդգնութեամբ օգնութեան գլխած եւ անօգնական գետակուր եղած էր:

Այս տագնապն անցաւ թէ չէ՝ ձորի միւս կողմէն յիտուն ձիաւոր կատաղի աւազակ Բրդերը ասոնց վրայ յարձակեցան: Շահէն այսչափ միայն սրտաց «կամ ամէնքս մեռնինք կամ զամէնքն էլ մեռցնենք» եւ իրար խառնուած էին կռիւը երկու ժամ տեւեց, Բրդերէն հազիւ երեք հոգի մոզապուրծ փախեր էին, միւսներ Շահէնի, Շատխու եւ Մոկաց կորիճներուն մատաղ եղան, բայց իրենցմէ չորս տղայ ոտնակոխ եղեր, երկու պառաւ

երեք Հարս, աղջիկ եւ ծերունի մ' ինկեր մե-
ռեր էին: Եւ կարաւան իր ճանքան շարունա-
կեց:

— Ծահէն, Ծահէն, ասաց Աստղիկն սրտածըմ-
լիկ, այս անիծեալ երկիրն էլ կեանքէն առաջ
մահ կը դիմաւորէ մեզ, ոտք ներս կոխեցինք
թէ չէ, ամպրոպ ու շանթ, տարափ ու հեղեղ,
ահ ու մահ տեսանք, ինձ այնպէս կերեւի թէ
Աստուծոյ բարկութեան խարազան միշտ մեր
ետեւէն պիտի հալածէ մեզի, ոչ մէկ տեղ
չունչ ու դադար, կանկ ու խանք առնել չի
տար: Զրատար Նազըւն էլ գնաց, իր տղէկն
էլ ի վրէն, վերջէն կռուի մէջ մեռնողներն
այնչափ չեմ հոգար՝ որչափ Նազըւն եւ իր
տղեկը: Աղէկ Աստուածն էլ ինչ կուզէ մեզ-
նից, էլ բան մը մնաց որ չի տանք, էլ չար-
չարանք մնաց որ չի կրեցինք, վիզ ծուռ տ-
րորի պէս ինկեր ովկիանոսի վրայ՝ սեւ չիւար
կը ծփանք ու կը ծփանք, անի Ծահէն յուսա-
հատելս կուգայ:

— Մի, մի Աստղիկ, մարդ միշտ իւր վի-
ճակէն գոհ լինելու է, նեղ օրերէն աւելի նեղ
օրեր կան, Աստուած մեր մեղք ամբողջ մեր
երես, բայց էլ մ' Աստուած է, թառիկ մը, բու-
նիկ մի պատրաստած կը լինի մեզ համար:
Աստուծոյ բրած բաներուն մարդուս խելք չի
հասնիր, նա առաւօտեան արեւուն հետ խաւար
գիշեր էլ ստեղծեր, խնդալու հետ լաց, ամռան

հետ ձմեռ, կենաց հետ մահ խառնած է, այս
հակառակ տարբերով կը կառավարէ զաշխարհ,
եւ մարդս իւր սահմանափակ վիճակով
չէ կարող թափանցել անոր անհաս ան-
սահման գաղտնեաց, եւ ով որ մինչեւ վերջ
կաշխատի հասու լինիլ, անյուսութեան կը
հասնի, անոր մէջ կը կողմի եւ կը կորսուի:
Մենք իրրեւ մարդ մեր գործ տեսնենք Աստ-
ուածն էլ իր գիտցածն թող անէ: Կաւր բրու-
տի գործին չի խառնուիր, զմեզ շաղխած
ժամանակ մենք չլրցինք մեր ձեւի վրայ հրա-
հանգ տալ իրեն, եւ ոչ մեր կազմակերպու-
թեան վիճակն զգացինք եւ կը յիշենք արդ,
որով գուցէ մեր նախասահմանեալ վստահանք
գիտնայինք կամ անոր ուղղութիւնն մեր ձեռ-
քը լինէր: Մենք չգիտէնք ուստի եկանք, ուր
երթալն ինչպէս կը գիտնանք. ուրեմն Ա'ստ-
ղիկ առ այժմ այս աւուր վրայ մտածենք, վաղն
Աստուածը կը հոգայ:

— Ծահէն, այո, յուսահատելու համար նախ
զԱստուած մոռնալու է, Աստուած մոռնալու
համար մարդու աչք ու միտք կոյր լինելու է,
որ զերկին ու երկիր որ զինքն չի տեսնէ, բայց
ինչ ընեմ միտքս միշտ գեղեցիկ յոյսերով բա-
ցի, աչքերս սարսափելի թշուառութիւններ տե-
սան: Գէթ այս խեղճութիւն ինձ միայն պա-
տահէր, այլ գուն էլ միջն ես, այլ իմ վարդ-
գէս, վրէն ու Հրանուշն՝ այս անմեղ գառ-

նուկներն էլ մէջն են: Շահէն, ասենք թէ մենք մեղաւոր ենք, մեր մեղաց պատիժը կը քաշենք, մեր կանառ կըլուզ ճիւղ պիտեան ինչ մեղք ունին:

— Որպէս զի անոնք էլ վարժուին աշխարհիս նեղ ու անձուկ ճանապարհներուն, որ վերջ կարենան ընթանալ, պատասխանեց Շահէն:

— Եթէ միայն թշուառութեան համար կը ծնինք, ինչո՞ւ կը ծնինք: Շահէն, այս ինչ տեսակ շնորհ է:

— Աստղիկ, դուն էլ ինչ բաներ կը խօսիս, այս նեղ ժամերու մէջ շատ մեղքի տակ կը մտնես, գետը մոռնող մարդ պէտք է տգիտի. այս աշխարհ գալէն վերջ ամէն բան քաշել պէտք է: Աստղիկ, Աստուած տայ վերջերիս բարի լինի, ասոնք շուտով կը մոռնանք: Ես առաջ Աստուած, յետոյ Վաղենակին ասպաւինած եմ:

— Իմ ցաւն էլ այդ է, Շահէն, վերջերիս բարին լինի կասես, ես կը վախճամ առաջինէն գէշ լինի: Դու գիտես թէ մեր ապագային վրայ ինչո՞ւ այսչափ կը կասկածիմ: Թող որ Վանայ քաղքէն ոտքերնիս դուրս ձգած օրէն, ձախ ախանջս կը կծայ ու կը կծայ տէլ չում մկայ, էէօ կը կծայ, աջ աչքիս վերի կողմն իսօ այս երկու օր է կը խաղայ Փորձով գիտեմ որ ասոնք շատ գէշ նշան են. ակն Աստուած, ինչ

փորձանք կար՝ վեր իմ դիտուս դար, քեզ եւ իմ ճիւղս ազատ մնայիք:

— Թէ քեզ հազար անգամ ասեր եմ, աչքի խաղ, ականջի կծոց սուտ փուտ բաներ են, խելք դուրս մարդ պղպէս բաներու չի հաւատար:

— Հապա իջարդուրի երազիս ինչ կասես, այնտեղ կունք մը միայնեցի, ոչ բարով միայնի, լեղապատառ եղայ, բայց չուզեցի քեզ բան մ' ասել տղոց առաջ, եւ հիմայ կամաց կամաց երազս կենէ: Անտես անձանաչ երկիր մը գնացեր ենք, այդ երկրի լեռ դաշտը երկար ու չոր խոտերով ծածկուած է. կրակ մ' էր ինկաւ մէջ չոր խոտերաց, հա հանչ մը չորս բոլորը կը պաշարէ, եւ քիչ քիչ մնաց մենք էլ չոր խոտերաց հետ վառուինք, հանչ կրակն զմեզ առաւ, ու երկնքէն անձրեւ մ' էր չռաց, կրակն մարեց, բայց ինչ օգուտ մեր չորս կողմը մը ծով դարձաւ: Զուր զվարդէսն տարաւ, դու ինկար անոր ետեւէն ու չկրցիր ազատել նա սկաւ ու կտրաւ: Մէկ մ' ալ տեսնամ բարձր սարերաց ետեւէն ահագին մեծութեամբ արծիւներ թռան եկան, զքեզ ու մեզիկ իրենց սուր կտուցներով ու ճանկերով պիտի գզնէին, մէկ մ' էլ տեսնանք քո հին բարեկամն, Վաղենակ է ինչ է, հասաւ, ձեռքեր ոսկի նշաններ ունէր, քո վիզը կախեց անոնք, արծիւներն այս օր տեսան ետ փախան ու մենք ազատ-

ուեցանք: Բայց ինչպէս եղաւ չգիտեմ, քո ճախն կախուած ոսկի նշաններն կրակ եղան, ան, աչքերս խաւարէր, դքեղ մնձրեցին: Որչափ ձայն ունիմ կը պօռամ: Վաղենակի հոգ չէ, անչարժ անհոգ կու խնդայ, դառնամ մեզ հետ եկող գեղացիներուն հայ հաւանք, կու կանչեմ, թայ հօ. անոնք ալ անտար խաղար արծիւներու մէջ պատառ պատառ եղած են: Մինակ մնացի Հրանուշիս եւ Վրէնիս հետ, արծիւները տեխ մեզ կու դան. կու փախչինք ոտքերնիս յառաջ չերթար, կը պօռանք ձայներնիս դուրս չենք:.... եւ արթնցայ զահլաքիւշտ, սակայն քեզի բան մը չըսի:

Շահէն, Շահէն, այս երազէն շատ կը վախնամ, ճիշտ տաս տարի առաջ տեսած երազիս կը նմանի, անոր վրայ էր որ զիս յափշտակեցին Քրդերն, եւ դու զիս ազատեցիր՝ երբ գետ նետած էի զինքս»:

Արդէն Շահէնի վրայ ալ մի եւ նոյն գէշ տպաւորութիւն կընկնէ այս գէպերը, բայց կը ջանար թաքուն պահել իւր սրտի այլայլութիւնք, ուստի սիրտ տալով Աստղկան կը շարունակէ իրենց ընթացք գէպի այն չէնքերը որ յաւոյ աստղերու պէս կերեւային ի հեռուստ:

Եւ որովհետեւ Շահէն մի քանի կատան ընկերներով ամենէն առաջ կերթար, յանկարծ — «Ո՛վ էք» — սպառնական ձայն մը

կատեցուց զինքն, եւ հրացանաւոր վիթխարի մարդ մը դիմացն ելաւ:

Շահէն առանց այլայլելու հրացանն ուղղեց դէպի անծանօթն:

— Հրացանդ վա՛ր ձգիր, պօռաց կատաղարար արջազգեստ մարդը՝ եթէ ոչ այս բոսկիս ամենողորմած Զարին մատաղ կերթաս, եւ հետզհետէ մի եւ նոյն տեսակ դազանային մարդիկ դուրս ելան դարի ետեւէն, եւ Շահէնի խմբի չորս կողմը շապկեցին:

Կատաններն, որ մի քանի Ռուսերէն բառ կը հասկնային, եկան խօսքի մէջ մտան եւ Շահէնին խմացուցին որ զգոյշ կենայ, եւ թէ այն մարդիք սահմանագլուխ պահպանող կազախներ էին, ոչ թէ աւաղակ:

Կաղախները՝ Շահէնի ետեւէն մեծ բազմութիւն մը տեսնելով՝ թէպէտ հասկցան թէ անոնք հալածեալ գաղթականներ էին, բայց առանց իրենց դաժան դիմաց փոփոխութիւն մը տալու՝ իրրեւ յանդէս՝ հարցուցին Շահէնին.

— Ո՛վ է այս բազմութեան գլխաւորը:

— Ես եմ, պատասխանեց Շահէնն:

— Անցադիր ունիք:

— Ու ինք թէ ոչ հարցնելու ժամանակ չէ, կաղաչեմ թոյլ տաք որ ձեր չէնքերու տակ հանդչին այս տառապեալները որ ճանապարհէն ու անձրեւէն ստատիկ հոգնած են:

— Այդ անկարելի է, պէտք է հարցաքննել զձեզ, եթէ դուն անոնց պատասխանատու ես, հրամէ մեր առջեւ ինկիր, երթանք մեր մեծաւորին տեղեկութիւններ տուր :

Շահէն պարտաւորեցաւ կազմակերպէն չըրջապատեալ՝ անոնց բնակարան երթալ :

Օտարականը պահականոցի նախասենեակը մտաւ թէ չէ՝ զիւարներ հրաման ըրին որ գլխարկը վար առնէ, Շահէն այս հրամանի վրայ ապշելով գտակը վար առաւ՝ կարծելով թէ եկեղեցի կը տանեն զինքն, բայց երբ ներս մտաւ, արդարեւ ա՛ ճանաչ սուրբի մը պատկեր տեսաւ, որոյ աջ կողմ նստած էր զօրապետի հանդերձով Ռուս մարդ մը, նայնպէս շնորհիւ Հայ մը, մինն պահապանապետ եւ միւսն անոր թարգմանն էր :

— Ի՛նչ ազգէ է այդ մարդ, հարցուց Ռուսըն արհամարհոտ սառնութեամբ՝ թարգմանին ուղղելով իւր խօսքը, եւ սա կրկնելով ասաց :

— Ո՛վ էք դուք, ինչ է ձեր անունը, անցագիր ունի՞ք :

— Ծառայ եմ աղա՛, Շահէն է իմ անուն, Հայ ենք, անցագիր չունինք :

— Առանց անցագրի ինչպէս ճանապարհ ելած էք, ինչ գիտեմ, գոյ էք թէ մարդասպան :

— Ո՛չ գող ենք, ոչ մարդասպան, այլ թըշ-

ուառ ողորմելի Հայեր, որ մարդասպաններն անօրէններէն հալածուելով՝ փախստական կուգանք ձեր հզօր տէրութեան պաշտպանութիւնն խնդրելու :

— Մեր Տէրութեան շէնք կը հրամայէ անցագիր չունեցող որ եւ է մարդ չընդունիլ իւր հողին մէջ :

— Սակայն ես միայն չեմ, հարիւրաւոր մարդիկ կան իմ ետեւէս, ամենքն ալ իրենց յոյս ու ապաւէն դրած են քրիստոնեայ թագաւորին վրայ, սուր թուրէ, ջրէ, կրակէ անցնելով՝ կուգան ազատութեան շունչ մը առնելու, ուստի յանուն ձեր ողորմած թագաւորին եւ ներսէս կաթողիկոսին, կաղաչեմ որ մեզ չի չարչարէք, եւ ժամ առաջ մեզ առաջնորդէք ուր որ պէտք է :

Պաշտօնեայի երես ննդաւոր ծաղր մի եկաւ, եւ ասոց թարգմանին :

— Այո՛, այո՛, պէտք է ամէն Հայ ասոնց հետեւի, բայց արդեօք զատնք վախցնելով բան մը չենք կարող քաշել :

— Չեմ կարծեր, Տէր, պատասխանեց թարգմանն, ամենքն ալ խեղճ ու կրօն փախստական մարդիկ են, որ պիտի մը չի գտնուիր վերանին, հիմայ ինչ որ պէտք է ընել՝ այն մտածենք :

— Ի՛նչ պէտք է ընենք, քանի մը կազմի կառնես, իրենց հետ երեւան կերթաս, իմ

տեղեկագիրը Նազանդապետին կը յանձնես նոյնպէս եւ այս մարդիկ եւ շուտով կը վերադառնաս, եթէ ճանապարհին բան մը կըրցար փրցնել՝ այն ալ քո ճարպիկութեանդ կը թողում:

Զօրապետը շուտով տեղեկագիր մի պատրաստեց, թարգմանին հետ դուրս ելաւ, եւ այն դադթականաց մեծ բազմութիւն տեսնելով՝ ուսերը յադթականաւ մը թօթուեց:

Պահ մը վերջ թարգմանի եւ կազմաւորու առաջնորդութեամբն բազմութիւնը ճանապարհ ելաւ:

ԺԵ.

ՆՈՐԱՇԽԱՐՀ

Խաչաբլուրի պահականոցի Հայ թարգմանն Շահէնի հետ Երեւանու Կաթնափ՝ Նազանդապետի ապարանք մտան: Նազանդապետը զինւորական բարձր ու խորխոր քրքիջով մ'իւր սենեակը կը թողացնէր: Թարգմանն արձանական ակնածութեամբ ներքին սենեակը մտաւ, եւ յանձնարարական տեղեկագիրն նոյրին դերազանցութեան մատուցանելով դուրս ելաւ:

— Փառք Նորին ամենաողորմած եւ ամենազօր կայսերական վեհափառութեան, Հայաստանի խորերէն դարձեալ փետրաթափ վիրաւոր ճնճղուկներ երամովին կու գան մեծազօր արծւոյն թեւերու տակ ծուարուելու: Եւ ինչո՞ւ այսչափ ուշ, ինչո՞ւ փետուրներ թափելէն վերջ այս ազգը ուշաբերի: Ինչո՞ւ օր առաջ հոգւով եւ մարմնով չի միանայ այս տիեզերական իշխանութեան հետ: Քանի որ երեսի տեղ ունի, քանի որ ակամայ չէ պարտաւորուած այդ վախճանին, վասն զի այս միջոցէն զատ՝ Հայն այլ եւս կենաց յոյս չունի: Բայց ինչո՞ւ այսչափ տառապանքներէն վերջ համոզուի թէ Ռուսները Հայոց ազգի նախախնամական պաշտպաններն են, ասաց նա: Հանգապետն տիրական վստահութեամբ եւ հպարտ ձայնով մը.

— Իրաւունք ունի Նորին գերազանցութիւն, բացարձակ ճշմարտութիւն են ձեր իւրաքանչիւր բառերը, պատասխանեց ասընթեր նըստող պաշտօնական մարդը, բայց միթէ չէք լսել Տէր, թէ Հայի վերջին խեղճ լինէր, ասում են թուրքերը:

— Հա, հա, հա, դարձեալ բարձր քրքիջներ արձակեց Նազանդապետը եւ ասաց, սակայն չեմ կարող ուրանալ թէ այս հիւնարներն որի չնորհքն են:

— Շնորհակալ եմ, ճշմարիտ խօսելով մի

այդպէս խօսք սպասում էի ձեր բերնից. ես էլի իմ պարտք կատարել եմ ուրիշ ոչինչ, երախտագիտութիւն չեմ պահանջում, միայն աշխատութեանս արժէք ճանաչել բաւական է, այդ է իմ վարձք եւ քաջալերութիւն:

— Չէ, չէ, ձեր Տաճկաստանի ճանապարհորդութիւնը մեծ ծառայութիւն մի արաց մեծազօր կայսերութեան, դուն գիտես որ ամենին փոքրիկ ծառայութիւն, Նորին կայսերական ողորմածութեան ուշադրութենէն չեն վրկալիր: Մեր տէրութիւն յառաջ վարող զբլխաւոր միջոցներէն մինն ալ արժանաւորաց վարձատրութիւնն է: Ձեր գործունէութեան եւ կատարեալ հատարմութեան մեծ փորձը արդէն Պարսից եւ Տաճկաց մեծ պատերազմներուն ցոյց տուիք, ոչ միայն իբրեւ քաջ մարդ, այլ քաջութենէն աւելի ձեր խորագիտութիւն մեծ կշիռ ունի մեր աչքին: Իրաւ այս մասին ես կը նախանձիմ, վասն զի ոչ միայն ճարտար խորագէտ ես, այլ երբեմն ալ քիչ մը խորամանկ: մեր Ռուսաց անունը ելեր է, բայց Հայեր չառ աւելի վարպետութեամբ կատարում են այդ դերը, ասաց Նահապետն ընտանեկան կատակով մը:

— Տէր, անձնանուիրութիւն խորամանկութիւն կը թարգմանիք, պատասխանեց Վառլէի Հայը, անոր բարձրաձայն քրքինջներուն հանդարտ ժպիտներ փոխարինելով:

Թէ ո՞վ էր այս Հայ Չինովիկը. սա Ռուսի ներքին պաշտօնեաներէն մինն էր, Նահանգապետին, Նորին կայսերական բարձրութեան Կովկասու փոխարքային, եւ գլխած ու ողորմած Չարին աչի Լոյս իշխան Կոստաւ-Մելիքովն էր. այս այն մարդն էր, որ տարիներ առաջ Ռահվանի Լճեանի վտանգէն Շահէնն աղատեց զինքն, եւ որ յայնժամ Վաղինակ անուն կը կրէր: Վաղինակն քիչ ժամանակուան մէջ շատ բարձրացած էր, վասն զի կառավարութեան Հայոց ազգի ներքին նպատակներու գործածութեան գլխաւոր միջնորդն եղած էր, եւ իրեն ձեռաց տակն ունէր գեղացի, աշխուական, քահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս գործակատար պաշտօնեաներ, որք իւրաքանչիւր դասի վրայ կը հսկէին, այնպէս, ինչպէս որ Վաղինակ-Կոստան կը տնօրինէր:

— Երկու հարիւր նոր եկամուտ, նոր զոհ եկած է, Աստուած ընդունելի ընէ, Աստուած իմ բարեկամ Ներսէսի սրտի խոցերը բժշկէ, ասաց Նահանգապետ վրժինդրութեան շնորհով, բայց տեսնա՛ք ինչ տեսակ մարդիկ են ասոնք, կարծեմ իրենց գլխաւորն դուրս հրամանի կըստասէ, ներս կանչենք, այնպէս չէ, իմ սիրելի Կոստա:

— Ի չպէս որ բարեհաճում է Նորին գեղապետութիւն:

Նահանգապետը զանգակը զարկաւ, եւ սպասաւորն ներս մտաւ :

— Դուրս սրահը, Տաճկաստանցի մարդ մը կայ :

— Այո՞ տէր :

— Ներս կանչիր :

Շահէն ներս մտաւ : Նահանգապետն հրաման արաց ոչ զոք չընդունիլ իւր ներկայութեան : Եւ սպասաւորը դուրս ելաւ :

Շահէնի վրայ յուսոյ եւ երկիւղի խորին տպաւորութիւն կանխին ապարանից եւ ընդունելութեան սենեկի շքեղ դահլաւորակները, մասնաւորապէս այն փառահեղ պատկերը որ սոյն սենեկի ամենէն մեծ դարդն էր, դիւթական անմեկնելի ներդործութիւն մը կընէր իւր վրայ, կարծես թէ այն պատկերին կը ներկայանար, անոր հետ պիտի խօսէր, եւ Նահանգապետէն եւ անոր մօտ նստող մարդէն առաւել պատկերէն կակնածէր :

Արդէն այս նստատակաւ ամէն տեղ դըռնած է այն անշունչ կենդանի պատկերը, որպէս զի ամենայն մարդ տեսնայ ու սոսկայ Նորին վեհափառութենէն, որպէսզի ամենայն ոք համոզուի թէ Նորին վեհափառութիւնն ամենայն տեղիս է, զամենայն կը տեսնէ, եւ կը հսկէ ամենեցունց վրայ :

Նահանգապետը իւր ընկերոջ հետ կը խօսակցէր, եւ յօնից ներքեւէն կը դիտէր զՇահէն :

Իսկ Շահէն՝ որչափ կը ջանար կառավարչին նայիլ՝ բայց աչքերն ակամայ ընդ միշտ պատկերին վրայ կը սեւեռէին, զի եւ պատկերն էլ միշտ իրեն կը նայէր եւ մաքնխական զօրութեամբ իր սիրտը կը յափշտակէր : Շահէն այս մոգական յափշտակութեան մէջ ընկղմած ժամանակ, կառավարիչն իւր խօսքերը քրացնելով՝ դարձաւ Ռուսերէն ասաց.

— Հարցուր թէ ո՞ր տեղացի է այդ մարդը :

— Ո՞ր տեղացի էք, կրկնեց Հայը :

— Վանցի եմ, պատասխանեց Շահէն :

— Վանայ ո՞ր գաւառէն էք :

— Շատիցի եմ, իսկ ինձ հետ եկողները՝ զանազան գաւառներէ են :

— Ամբողջ քանի հոգի էք :

— Մօտ երկու հարիւր հոգի, մեծ մասը Շատիբու գաւառէն, իսկ միւսները Մոկաց, Ողմայ, Խիզնու, Գաւարչու երկիրներէն են :

— Այժմ ո՞ր են ատոնք :

— Դուրս, ապարանքի հրապարակին մէջ, պատասխանեց Շահէն :

— Լաւ, լաւ, սրահ մը դուրս կացէք, ըսաւ Մեղիքովը :

Եւ Շահէն դուրս ելաւ :

— Մէկ մ' այս մարդիկ աչքէ անցունենք», ասաց Նահանգապետը, եւ կոստաւ-Վաղենակի թեւը մտնելով, հրապարակին վրայ նայող սեւեակը քաշուեցան, եւ Նահանգապետն ու-

ղորմելի ամբոխը տեսածին պէս, որպէս թէ զգացուելով՝ ասաց.

— Վախ, վախ, գթութեան եւ պաշտպանութեան արժանի ժողովուրդ, սիրտս կտրատուում է:

— Բայց, տէր իշխան, կը գիտէ՞ք թէ ինչ հասակաւոր ժիր ծերունիք, ինչ կտրիճ երիտասարդներ, ինչ գեղեցիկ կիներ ու աղջկուտանք կան իրանց մէջ:

— Սակայն որչափ ողորմելի եւ թշուառ են, կարծես թէ վերջին շունչ մնացեր է, դարձեալ այս ազգի պաշարումներ ու մոլորութիւններն հոգիս գիշատում են, մի մեռած հայրենիքի, մի հինցած փտտած ազգայնութեան եւ մի մոլորեալ եկեղեցւոյ պոչէն պինտ պինտ բռներ կերթան եւ դիմում են դէպի անդունդը, աչք չունին որ տեսնեն, ականջ չունին որ ազատիչներու ձայն լսեն. պէտք է գլորին ընդ հուպ եւ անհետանան, եւ մենք մեղաց տակ պէտք է մտնանք. պատասխանատու պիտի մնանք Աստուծոյ որ Արեւելից բոլոր Բրիտանիոյթեան ապահովութիւնը, պահպանութիւնը մեզմէ կը պահանջէ:

Ինչպէս ձեր նախնիք Պարսից կռապարիշտներու հետ միշտ սրտով կապուեցան, եւ Յունաց Բրիտանից բարեկամութիւնն մերժեցին եւ տուժեցին. նոյնպէս արդի Հայերը ճիշտ իրենց նախնեաց յիմարութեանց ժառանգորդ

եղան, ամէն բան իրենց անհեռատեսութեամբ կորսնցուցին. ազգ մի որ երբէք ժամանակէն եւ պարագաներէն օգտիլ չգիտեր: Մահմետական իշխանութեանց տակ ապրիլ նախադաս կը համարին, քան մեծազօր կայսերութեան երկրին մէջ հանգիստ ու ճոխ ապրիլ:

Բարեկամս, չի վերաւորիս իմ վերաւորիչ խօսքերէն. Հայեր զարմանալի մարդիկ են, հարստահարութեանց մէջ իրենց ապահովութիւն են փնտռում, եւ փառաց եւ հանգրտութեան մէջ վտանգ են տեսնում: Եւ ցաւալին այն է որ ներսէս կաթողիկոսն էլ զոր այնչափ սիրում էինք իր խմաստութեան եւ հեռատեսութեան համար, այն էլ մոլորուեցաւ այս կորուսեալներու ետեւէն: Հարկաւ պէտք է սթափին, պէտք է զղջան, բայց ինչ օգուտ երբ ամէնքն էլ այս ողորմելի ամբոխի վիճակին հասնին. երբ մեռնելու մօտենան յայնժամ բժիշկ պիտի կանչեն, եւ ով կուգայ այնուհետեւ:

Ողորմելի ազգ, տակաւին այնպէս երազներ տեսնում է թէ առանց Ռուսական մեծ ազգին եւ անոր եկեղեցւոյն հետ միանալու, փրկութեան յոյս կայ:

Այնպէս կարծում է Հայն թէ Ռուսները նախնի Յոյներ լինին, եւ թուրքերն Պարսիկ, որչափ անհամեմատ տարբերութիւն այս երկու իշխանութեանց եւ ժամանակի պահանջմանց մէջ:

Գիտեա, Կոստաւ, ես ճերմակ Ռոսաց վերաբերելով ազատասէր եմ. ազգութիւն, հայրենիք եւ կրօնքի նշանակութիւն այնչափ աչքիս չերեւիր, որչափ անձանց փրկութիւն. Հայն խելօք լինի, փոխանակ իւր տառտակ աղբանուան, մեռած հայրենեաց եւ ազատ եկեղեցւոյ վրայ սլարծենալու, որ փորը չեն կշտացներ, կը մոռնայ զանոնք իբրեւ մարդկային սնոտի պաշարումներ եւ զօրաւորի պաշտպանութեան տակ մտնել, ուտել խմել հանգիստ կեանք անցունել կընտրէ. աշխարհի մէջ խելօք մարդիկ այս ընթացք բռնելու են, փոխանակ ունայն ու սին անուամբ բեռնաւորուելու, չարչարուելու :

Եւ գիտեա այս թշուառ ժողովուրդը որչափ յուզեց իմ սիրտս. ինձ այս խօսքերն ասել տուող այս ամբոխի ողորմելի վիճակն է :

— Իրաւունք ունի ձեր գերազանցութիւն, բայց գիտէ՞ք երբ մի մարդ իւր ամէն հարստութիւնն չռայլութեամբ վատնում է, մնացեալ մի քանի չնչին բաներուն ամէն բան սկսում է զոհել, եւ այս պարագայում կարելի չէ զինքն մեղադրել, վասն զի այլ եւս ինքզինքն կորսնցուցած կը լինի :

Իսկ այն մասին թէ Հայք առաւել Տաճկաց կուզեն ծառայել քան թէ Ռոսաց՝ Քրիստոնէից, վստահութեամբ կ'ասեմ, որ այդ յիմար քաղաքականութեան հետեւող Հայերը համ-

րով են այս տառապեալ ազգին մէջ, եւ անոնք էլ հետզհետէ հաւոււմ ու կորչում են տիեզերական կայսերութեան առաջ, ինչպէս մի մոմեղէն գնտակ արեւու կրակէ սկաւառակում : Այս խմբի պարագլուխն ձեր հաւատարիմ Ներսէս կաթողիկոսն է այժմ : Այն Ներսէսը, որ այժմ պալատէն զբէռ է Կայսերական Խոսրոսի մատրին վրայ փաթըթած, այս ու այն վառում բորբոքում է, եւ Տաճկաստանի պարզամիտ Հայերը, կարծելով թէ իրաւ կրակ կայ, էջմիածին բռնկած է պօռում պղաւում են :

— Գիտեմ, Կոստաւ, գիտեմ, բայց ափսոս վախճում եմ թէ Ներսէսը իւր ձգած կրակին մէջ ձգուի ձենձերի, եւ մենք շատ պիտի ցաւինք իր մուրրութեանց վրայ, որ անշուշտ իր ծերութեան զառանցանց հետեւանքն են :

Խեղճ մարդ, եթէ իմանայ այս տարուան գաղթականներու բազմութիւնն, մարդու փորի ցաւն այնչափ պիտի բռնէ որ կաթուածահար լինի, սակայն ափսոս մարդ է, տակաւին սէտք է այդ ծերուկը :

Ափսոս է Ներսէսը, ոչ ոք չէ կարող ուրանալ անոր մեծ մարդ լինելը, եւ այն մեծամեծ ծառայութիւնները զորս անձնանուիրութեամբ կատարեց, սակայն անոր վերջի ընթացքը երբէք առաջնայն հետ չի համաձայնիր, ամէն բան մոռցնել տուաւ մեզ, իր եկե-

ղեցւոյն բացարձակ անկախութիւն պահանջում է. Հայ անուան շուքէն անցնիլ թող չի տար, չգիտեմ ինչ երեւակայական խոստացեալ իշխանութիւն մի պահանջում է. մեծազօր իշխանութեան մէջ իշխանութիւն երազել, Կոնստանտնուպոլսի միջոցով, միթէ բաւական չէ ամենազօր կայսեր հովանին, այս հովանեաց բազմաթիւութիւն զատ, այլ եւս առանձին եկեղեցի, ազգութիւն, իշխանութիւն մտածել խելօքութիւն է, քեզ հարցանում եմ: Հայոց ազգ կաթողիկոս կուգէ, ահա իրենց համար ծայրագոյն կաթողիկոս վեհափառ Ձարն է. իշխան կուգեն, ահա իրենց համար տիեզերական կայսր մը:

Բայց կարելի է Ծերուկի այն անհուն վրէժխնդրութեամբ լի խօսքն մոռնալ, մի օր գիտնալ ինչ ասէ աղէկ այդ Ներսէսը. «Խտրականութիւն իմ ազգը պէտք է փրկէ... եթէ դուք Ռսներդ կրկնամկրտութիւն վերցնէք այնուհետեւ ես պէտք է ընդունիմ ու գործադրեմ այդ մոլեռանդութիւնը, որպէս զիս Հայոց եւ Ռսաց մէջ յաւիտեանս մի մեծ վիճմնայ...»: Միթէ կարելի է այս խօսք մոռնալ, միթէ կարելի է Ներսէսի հետ հաշտ ապրիլ... բայց ինչ ընենք տակաւին պարտաւորութեանք նրա ջրի հետ գնալ, մինչեւ Արեւելեան մեծ խնդրոց կարգադրութիւնն, որուն մէջ Ներսէսի օգնութեան պէտք ունինք:

— Է՛հ, ինչ անենք, ծերութիւն զառանցանքներ բերում է մարդու վրայ, թէպէտ ես էլ ծեր եմ, եւ երբեմն Ներսէսի հետ շահատակ ընկեր էջմիածնայ ազատութեան, բայց միթէ զառանցանք մի տեսնում էք իմ խօսքերուս եւ գործոցս մէջ, միթէ Ես էլ այդ հին ընկերոջս պէս սխեռ պատն ի վեր դցում եմ:

— Հեռի ձեզմէ, ձեզի պէս խելահաս Հայոց հաւատարիմ ծառայութիւնն է, որ Հայոց ազգ արժանի կը լինի նորին ամենողորմած կայսեր շնորհաց եւ խնամոց. ինչ եւ է, թող Հայոց ապերախութիւնն, մենք մեր ձեռքէն եկած բարերարութիւնն շարունակենք, երթանք տեսնենք ինչ պէտք է անել, այս մարդոց բնակութեան տեղ որոշելէն առաջ՝ իրենց ապրուստ հոգալու է. կարելի է անօթի են խեղճեր, տարակոյս չկայ որ փող էլ չունին հաց գնելու, եւ շուտով նորին կայսերական բարձրութեան փոխարքային պէտք է գրել, թէ Հայկական նոր գաղթականութիւն մի կայ, մեր զետեղելու հրաման կանէ, թէպէտ գիտեմ նորին բարձրութեան որոշումը այն է Հայերը կողմասու միւս կողմ տեղաւորել, իսկ ասոնց համար նոր Արմաւուրայ մօտեր պէտք է առաջարկեմ, թող երթան Չարքաղներու երկիրը ժառանգեն, ուր արդէն գնացեր են իրենց հայրենակիցները:

— Ինչպէս որ կը հաճի նորին գերագան-

ցութիւն, միշտ այն բարի եւ օգտակար է :
Եւ Նահանգապետը՝ Կոստաւ-Վաղենակի
թեւը մտնելով ընդունելով թեան սենեակի դա-
ցին, եւ ներս կանչել տուին զՇահէն :

— Ձեր անունը ինչ է, հարցուց Կոստաւ-
Մելիքով :

— Շահէն :

— Շահէն, Շատախցի, այս մարդու անունը
եւ կերպարանն իսկ ինձ ծանօթ կերեւի, ա-
սաց Վաղենակն իւրովի :

— Ի՞նչ է ձեր գեղի անունը :

— Խոսի, պատասխանեց Շահէն :

Եւ իշխանը խիստ սիրալիր դէմքով հրաման
արաց անոր որ նստի :

— Հրամեցէք, նստեցէք Շահէն :

— Տէր իմ, համարձակութիւն չունիմ, ես
գուհիկ շինական մարդ եմ, վրաս գլուխս էլ
ինձ պէս անյարմար եւ անարժան է այս
թաւչեայ թիկնաթոռներուն :

Նահանգապետը խնդրեց Մելիքովին, որ օ-
տարականին հետ ընկերանալով անոր լաւ
հագուստ դնէ, եւ իրեն հետ ամբողջ օտա-
րականերու պէտքերը հոգայ, տեղ եւ կերա-
կուր տալ հրամայէ :

Սակայն Մելիքովն Նահանգապետի այս խօս-
քերն երբէք չի կրցաւ լսել, զի այնպէս մտա-
խոհութեան մէջ ընկղմած՝ արձանի պէս Շա-
հէնին կը դիտէր, որ իշխանը ստիպուեցաւ

երկրորդել իւր խօսքը, եւ սա փոխանակ
պատասխանելու, վեր թռաւ տեղէն եւ օ-
տարականի շինքն փաթըթուեցաւ, որպէս
թէ իւր մեռած եղբայրն գտած լինէր :

— Դու, դու նոյն իսկ, դու ես այն Շահէն,
իմ կեանքիս տէր, կասէր Կոստաւ-Վաղենակ
եւ սլուռ սլուռ կը պաղնէր Նորա ճակատը :

Նահանգապետը այս տեսարանի վրայ ապ-
շեցաւ. անմեկնելի երեւոյթ մ'էր այն :

Իսկ Շահէն, բողբոլին այլայլած՝ այս մեծ
մարդու համակրանաց վրայ, հազիւ համար-
ձակեցաւ այսչափ ասել :

— Կաղաչեմ, ո՞վ էք դուք, որ զիս կու ճանչ-
նաք, եւ արժանիքէս աւելի ցոյցեր կընէք :

— Տօ, աղէկ նայիր, դեռ զիս չի ճանչցար,
Վաղենակն մոռցար, մոռցար Ռահվանը :

— Վաղենակ, այո, նոյն ինքն Վաղենակն է :

Եւ Շահէն առանց զինքն Նահանգապետի
ներկայութեան եւ դահլիճի մէջ կարծելու,
նոյնպէս փաթըթուեցաւ անոր վիզն ի վեր :

Դարձաւ Վաղենակն առ Նահանգապետն
եւ ասաց .

— Նորին գերազանցութիւն անշուշտ կը
զարմանայ այս տարօրինակ երեւոյթին վրայ,
սակայն գիտէք, ո՞վ է այս օտարականը.
Շատախցի գիւղական մարդ արդարեւ, բայց
իմ կեանքն աղատող, բայց հանճարաւոր մարդ,
միանգամայն քաջ զօրապետի մը արժանի

յատկութիւններ կրող, Այժմէն կերաշխա-
ւորեմ Նորին գերազանցութեան առաջ, որ
օր մի այս մարդ Շահէն, վասն ամենամեծ
փառաց կայսեր՝ զարմանալի ծառայութիւն-
ներ պիտի անէ, երբ ձեր շնորհիւ Նորին կայ-
սերական բարձրութեան յիշարաբային ներ-
կայանայ :

— Նստէք, կշտիւ նստէք, իմ պատուական
հիւր, ըսաւ Նահանգապետ խանդաղատական
ցոյցերով, դուք ամէն համակրութեան ար-
ժանի մի անձ էք եղել :

— Շատ շնորհակալ եմ, տէր, ձեր անարգա-
մեծար համակրութենէն, եւ չգիտեմ ինչպէս
կրնամ բացատրել, ձեր մեծաշուք ներկայու-
թեան երջանիկ տպաւորութիւն, որ այժմէն
ղիւ երախտապարտ կառնէ անձնազոհ լինե-
լու միշտ թէ ձեր գերազանցութեան եւ թէ
ամենաողորմած կայսեր, որուն համար մեռ-
նիլ՝ այսուհետեւ ապրիլ է ինձ :

— Բայց եթէ կարելի է, նստելէն առաջ
ձեր ամենախոնարհ ծառային հրաման տայիք,
երթայի ընտանեացս եւ բոլոր զաղթական
ընկերացս ձեր համակրութեան աւետեաց
լուրն հաղորդելու :

Նահանգապետի եւ Շահէնի խօսակցութիւ-
նը թարգմանողն Վաղենակն էր :

— Շատ լաւ, շատ լաւ, ինչպէս որ կը կա-
մենաք, ասաց Նահանգապետը՝ Ուրեմն, պա-

րոն կոստաւ, Շահէնին եւ իրեն հետ եղող-
ներու պէտքերը կարգադրէ այնպէս, ինչպէս
Երեւանու Նահանգապետը, իսկ ես՝ այս բո-
ւետեան, եւ կարճ ժամանակի մէջ քո ազա-
տարարն, ազնուականութեան պատիւ, առատ
ամսական եւ այլ շնորհք յանուն շնորհաբաշխ
մեծագոր կայսեր պիտի ընդունի, որով գիտ-
նայ թէ Նորին վեհափառութեան հովանեաց
տակն ասպատանողն որչափ երջանիկ լինում
է :

Պարոն կոստաւ, կրկին խնդրում եմ, որ
մասնաւորապէս մեծ հոգ տանիս Շահէնի ըն-
տանեաց բարեկեցութեան :

Կոստաւ-Վաղենակը խորին յարգանք յայտ-
նելով Նահանգապետին, եւ կայսեր պատկե-
րին առաջ ծնրադրելով, դուրս ելաւ Շահէնի
հետ :

Իսկ Շահէն՝ խստաւ զմայլած եւ յափշտակ-
ուած այս անակնկալ մարդասիրութեանց եւ
շնորհաց վրայ՝ կուզէր նոյն բոլորին մա-
տաղ գնալ Ռուսաց մարդասէր ազգի ամե-
նավերջին Մուժիկին, ուր մնաց Նահանգա-
պետին եւ վասն ամենամեծ փառաց ողոր-
մած գթած կայսեր . . .

ԺԶ.

ՇԱՀԷՆՆ ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ

Արդէն վաղենակը Նահանգապետի հրամանաց համաձայն գաղթականութեան ամէն պէտքեր լիով կատարած էր։ Իսկ Շահէն, Աստղիկն, Վարդգէս, Վրէն եւ Հրանուշն առեր իւր տուն տարեր էր։

Անցեր էր քանի մ' օր եւ տակաւին փոխաբայէն լուր մը չի հաղորդեց Նահանգապետն, ուստի օր մը Շահէն աղաչեր էր իշխան վաղենակին որ եթէ կը հաճի հրաման տայ երթալ յէջմիածին յուրտ, եւ վեհալիառ Ներսէս սրբազանի աջն համբուրէ։ Վաղենակն թէեւ սիրով ընդունած էր Շահէնի այս առաջարկութիւն, բայց իր ներքին հաշտոյն չէր գար՝ որ նա առանձին Ներսէսին հետ տեսակցի, ուստի ինքն ալ Շահէնի հետ առանձին կառքերով առօք փառօք էջմիածին գնացին։

Կոստաւ-Վաղենակ-Մելիքովը ոտք էջմիածին կոխեց թէ չէ, վանքն իրար անցաւ։ Միաբաններն դեռ նոր սեղանատունէն ելած՝ Ղազարապատի մէջ լճի եզերքը եւ անտառի չուքերու տակ, սյնալէս կը սիգաճեմէին, կը շորորային ինչպէս սիրամարդներ, մանաւանդ պճնազարդ, կարմրաթուշ ու տկուած փոր

ետիսկոսոս սրբազաններ, դեղին ու սեռաթէ երկար համրիչներ չխշտկացնելով՝ առակ չառակ դէս ու դէն կերթային ու կուգային։

Սինօղի անդամ քանի մը սրբազաններ վաղենակի գալուստը լսելով՝ փութացին եկան սիրալիր ցոյցերով ընդունել վինքն, իսկ ոմանք սաստիկ զգուհելով իրենց խուցերը քաշուեցան, որպէս զի անոր երեսն չի տեսնեն, եւ ակամայ խօսիլ պարտաւորին հետ, վասն զի այս մարդն իրենց համար շատ վտանգաւոր անձ մի ճանչցուած էր։ Վաղենակն իւր ընկերին հետ տաճարը մտաւ աղօթելու, եւ քիչ մը վերջ դուրս ելաւ։ Վեհարանի բակէն անցած ժամանակ մի փառահեղ ալիսառն արքեպիսկոպոս, որ իւր հասակին հակառակ պճնած էր, թեւեր բանալով խանդաղատանօք դիմաւորեց ասոնց։

— Օ՛, բարով, հաղար բարով, իմ ամենափրկի, իմ ամենազնիւ բարեկամ, ախր որ հովեր ձեզ էստեղ զցեցին, աղա Մելիքով, ախր էսքան մեզ մոռնալ կըլլի, ասաց սրբազան, ու փաթաթուելով անոր ճակատը համբուրեց։

— Մէկ տուր պաշ անեմ քո սուրբ աջը, սրբազան։ Աստուած քո ամենաթանկ կեանք Հայոց ազգի փառաց բաշխի, միշտ իրաւունք սրբազանիս է, բայց էլի ես էլ մի քիչ գանդատելու բաներ ունիմ։

— Ինչի էտպէս խօսում էք, միթէ ես դան-

գատելու պատճառ տուեկ եմ ձեր ամենազնիւ
յարգութեան:

— Ինչ շատ անցուկ մոռցուկ կամենում էք
անել: Անցեալ շարաթ երեւան կլնաք ու
չէք յիշում թէ մի բարեկամ ունիմ, մէկ մը
Մելիքովին չէք բարեհաճում այցելութիւն ա-
նել:

— Թէ որ մինակ էնտոր համար մեղաւոր
եմ, ասաց սրբազան, դու ասա, Աստուած
թողութիւն տայ. ես յատուկ յատուկ հարցրի
ձեր մեծութեան մասին, տղէրք ինձ ասացին,
«Հէնց աղա Մելիքով Թիֆլիս Նորին բարձրու-
թեան փոխարքային գնացել է մասնաւոր դոր-
ծով»:

— Ընմարիտ է, բայց ես էլի չուտով վերա-
դարձել էի:

— Ինչ որ է, անցած ըլլի. էն որ տեղ ա-
պալտարանք քաշելիս, էլ չենք մեղանշում մեր
սրբազան պարտաւորութեան դէմ. դուն էն
ասա ինչ նոր լուր կայ Նորին բարձրութեան,
արդեօք յաջողեցա՞ք հասկացնել թէ Ներսէսը
.....:

Խօսք բերան մնաց սրբազանին, մօտ էր
գաղտնիք մը թուցներ, առանց ուշաբերելու
այն անձանօթ խորհրդաւոր մարդը՝ որ Մե-
լիքովի կտրին կայնած էր արձանի պէս, ուս-
տի շուտ մ' ակնարկութեամբ հասկացուց
թէ այդ օտարականը ով կարող է լինել, եւ

Մելիքովը փոխանակ լռեցայն պատասխանե-
լու ասաց:

— Ա՛յ, ներողութիւն Սրբազան տէր, ձեր
կարօտմոռցրուց ինձ ծանօթացնել ձեր բարձր
սրբազնութեան Տաճկաստանցի մի պատուա-
կան Հայ մարդ, որ մեր ամէն վստահութեան
արժանի է. աղա Շահէն, իմ վաղածանօթ
սիրելի բարեկամն՝ պատիւ եմ համարում ներ-
կայացնել ձեզ. ինքն շատ ազնիւ խելացի
ու կտրիճ մարդ է, մանաւանդ թէ վերին աս-
տիճան խորհրդապահ:

— Աստուած արեւն օրհնի, պատիւ համա-
րում եմ ձեր մեծութեան միջնորդութեամբ
ծանօթանալ աղա Շահէնին հետ:

— Եւ ես ձեր սրբազնութեան ծանօթա-
նալուս համար մեծ բաղդաւորութիւն եւ փառք
եւ շնորհ համարում եմ ինձ:

— Աղա Մելիքով, ոտքի վրայ մնացինք,
հրամեցէք երթանք մեր խուցը, կարծեմ յօ-
ժարում էք մէկ գաւաթ թէյ խմել, ասաց
Սրբազան քնքուշ ու կակուղ ձայնով:

— Ինչպէս որ կամենում է ձեր բարձր սըր-
բազնութիւն, պատասխանեց վաղենակը:

Եւ երեքն ի միասին խուցը գնացին:

Արքեպիսկոպոսի սենեակը թէպէտ հնաշէն
եւ քիչ մը խոնաւ էր, բայց քաղաքացի հա-
րուստի մը ճոխութեամբ ու ճաշակովի կա-
հաւորուած. արտաքին խցիկին մէջ մին մորու-

քով միւսն անմուրուս՝ երկու սարկաւաղներ՝ բարեւ բռնած զինւորական հլութեամբ ոտքի վրայ կեցեր էին :

— Է՛, իմ պատուական հիւրեր, ինչ կամենում էք որ հրամցնեմ ձեզ :

— Ձեր բարձր սրբազնութեան ներկայութեանն աւելի ինչ քաղցր ու անուշ բան կուլլի աշխարհում, առաց Ծախէն :

— Էտպէս բան կըլլի. այ տղայ, սամաւարն տա՞ք է :

— Միշտ պատրաստ՝ ձեր հրամանին ենք սպասում, ըսին սարկաւաղներն :

— Ազա՛ Մելիքով, հէնց գիտենաս, ես առանց Խօփի իսկի չեմ կարող բերանս առնել :

— Ծնարիտ ասելով, ռօմ շատ սիրում չեմ, բայց էլի միշտ ձեզ համաձայնելու պատուովն ուզում եմ բաղդաւորուիլ :

Եւ սարկաւաղն իրարու վրայ արծաթեայ ափսեով եւ ոսկեզօծ սկաւառակներով թէյ բերաւ :

— Մէկ հատ էլ, մէկ հատ էլ հրամեցէք :

— Ծնարիտ, շատ պատուական եփել է սարկաւաղը, չայն խօմ առես չի գտնուած չայ է, բայց փորս արագումէ խմելուց, էլ չեմ ուզում, շնորհակալ եմ :

— Ազա՛ Մելիքով, ես էտ չայն, Հնդկաստանի վիճակաւորին ձեռք բերել տուի, մի քանի տուի յուղարկեցի Պետերբուրկ մեր բարեկամ իշխաններին :

— Անցեալ օր Նորին կայսերական բարձրութիւն Փոխարքայն էլ յիշեց, երբ ի միասին թէյ խմելու երջանկութիւն ունեցայ, ասաց ինձ, Կոստաւ այս թէյ, իմ բարեկամ արքեպիսկոպոսն յուղարկել է էջմիածնից :

— Փոխարքային մի այսպէս չնչին նուէր յիշէն չէր արժել. նոյն տեսակէն ամենէն լաւ տուի մի ձեր մեծութեան համար պահել եմ մասունքի պէս, յուսամ թէ բարեհաճում էք իմ փոքրիկ նուէրն ընդունելու շնորհ տալ :

— Ծառայ եմ, Տէր Սրբազան, շատ շատ շնորհակալ եմ. Այն չէ սրբազան Հայր, վանքըն ինչ կայ չիկայ. անցեալ օր լսեցի թէ էլի մի անբաւականութիւն ծագել է Սինօդի եւ Վեհափառի մէջ, մասնաւորապէս ձեր բարձր սրբազնութեան հետ :

— Էլ մ'ասեր, քար ըլլի կը ճաթի, ինչ որ մենք քաջում ենք էս ծեր մարդու ձեռնից, ճնարիտն պէտք է ասել, էլ անտանելի եղել է, էջմիածնայ միաբանութիւն պողպատ լինի՝ էլ չէ կարող դիմանալ. Աստուծոյ օր մեզի կրակի մէջ տաքացնում եւ կռանով թափում է. չուարել մնացեր ենք, պրծնելու մէկ ճար չկայ. նորա որ մէկ կտրած կապածն պատմեմ, խօմ դու մեղից շատ շոտ լսում ես նրա արածները :

Ոչ բարով երեք օր առաջ երկու Ռուս պաշ-

տօնեայ եկեւ էին Պետերբուրկից, ես զիրենք չէի ճանաչել, բայց Մ. Նախարարից յանձնարարական թուղթ ունէին առ ինձ ուղեալ, որ պէտք եղած ընդունելութիւն անեմ էջմիածնայ մէջ, եւ դիւրութիւն տամ իրենց Մասիս լեռը տեսնելու համար:

Այս մարդիկ, որոց անունը իմ բարեկամս չէր յայտնել ինձ, կարելի է շատ մեծ մարդ լինէին, ինչ եւ է գործը էնտոր համար չէ. ուղեցին Հայոց Կաթողիկոսն տեսնել, նոյնպէս եւ վանքի հնութիւններն աչքէ անցունել: Մարդ յուղարկեցի իմացնելու թէ երկու Ռուսի մեծ պաշտօնեայ եկել, ձեր վեհափառութեան ներկայանալ ցանկանում են:

Ժամանակ չունիմ պատասխանեց նա: Ինչ պէտք է անել, ես անձամբ գնացի հրաման խնդրելու, նա մի քանի քրեականցի վարպետներ իւր եւ մի Տաճկաստանցի կռօի հետ նստել խօսում խնդում հանաք է անում: Ասում եմ «Վեհափառ տէր, Պետերբուրկից երկու Ռուս ճանապարհորդ եկել են, կերելի մեծ պաշտօնեայ են, փախաքում են Ձեր վեհափառութեան ներկայանալ, եւ էջմիածնայ դանձն ու հնութիւնները տեսնել. այս մարդոց լաւ ընդունելութիւն անել պատիւ է բերում վանքին: »

— «Ձեմ ուղում, չեմ ուղում, էտոնց երեւից կշտացել եմ, գանձատան չվաքիցն ան-

գամ պէտք չէ անց կենան,» ասաց բարկութեամբ եւ էլի իր հանաքը շարունակեց կռօների հետ:

Ախր ինչ պէտք է անել, ուրիշ ճար չկայ, հազար ամօթով օտարականներն ճամբու գրինք:

Մեր անրաւականութեան պատճառն միայն էս չէ: Երէկ մի մեծ հրաշք պատահեց. վեհափառը՝ Սինօզն իջաւ, մի կալմակալ էր փրկութաւ. էլի գործը Բեօֆօրէի յանդիմանութեանից սկսեց, եւ երբ ես էլ բրօկուրօրի կարծեաց համաձայն դտնուեցայ, Ներսէսն. էնպէս գէշ կերպով բերան բացեց վրէս էնպէս անտանելի յանդիմանութիւններ արաց, որ հեռի ձեր սուրբ երեսից՝ շուն ուտէր չէր մարսել, այնչտով որ Բրօկուրօրն պարտաւորեցաւ յանուն ամենատղորմած Կայսեր սպառնալ իրան:

Բայց միթէ երկնչում է նա, ծանծողած երբ, մահ միշտ աչքն առած՝ տրճակ համարձակ եւ անխնայ աջ ու ձախ յարձակում է անվախ. Սինօզ չէ, Բրօկուրօր չէ, կայսր անգամ աչքին չերեւիր:

— Ներողութիւն, սրբազան, անհամաձայնութեան բուն նիւթն ինչ էր:

— Ինչ պէտք է լինի, մի վիճակաւորի ընտրութեան կարգադրութիւն կամենում էր անել՝ հակառակ Պալատի Կայսերական օրինաց. Բրօկուրօրը՝ միշտ հաւատարիմ իւր պաշտօնին՝

խոյն յիշեց թէ, «վեհափառ տէր, Նորին մեծազօր կայսեր ներկայութեան օրինազանց գտնուում էք, ահա նա իմ անարժանութեան միջոցաւ հսկում է Ձեր վրայ եւ համար պահանջում է: Հայոց կաթողիկոսը Պալատէնէն դուրս ոչինչ չէ կարող գործել»: Այս բոլորն տեսնելու էր Ներսէսն, կրակ կտրաւ, առաւ ու քայլեց:

Ուրիշ բան պէտք չէ, անդ Մելիքով, այս մարդ Պալատէնի բարեկարգ խօրինաց կրակովն պիտի էրի վերջ: Վասն զի Պալատէնի տնուն լսելիս, ողջ անձը ցնցում է, ջրդերուն դիպչում, կարծես թէ էս սուրբ կանոնադիրը տակաւներով վառօդ լինէր էջմիածնայ տաճարի եւ վեհարանի տակ թաղուած, որ մի օր փռնկելիս երկնից երես դցէր զՆերսէս, վանքն ու Հայոց ազգը:

— Սրբազան հայր, գիտեմ, գիտեմ ամէն բան, բայց ինչ անենք, պէտք է կարճ ժամանակ մի եւս քաշենք, կայսերական աշխարհավարութիւնն էնպէս պահանջում է Ներսէսի ջրի հետ երթալ, շատ գնաց, քիչ մնաց. շատ ցաւում եմ որ Նո վերջ վերջ Հայոց անտէր ազգը Նորին կայսերական վեհափառութեան աջքէն հանելու պատճառ լինի: Ինչ ասես, օճու մազն երբ դայ՝ ճամբի վրէն պառկում է:

— Բայց մենք պէտք է աշխատինք, որ բան էնտեղ չի հասնի...

— Սրդէն մեր յոյսը միայն ձեր սրբազնութեան վրայ է, սակայն զգուշութիւն...:

Եւ այնուհետեւ ասոնք սկսան մէկ ժամու չափ Ռուսերէն խօսիլ, զոր Շահէն ի զուր մտիկ կանէր հետաքրքրութեամբ:

Շահէն արդէն առաջի խօսքերուն լուռ ու ու մունջ խեղամուտ կը լինէր, մանաւանդ շատ կը զարմանար երբեմն վաղենակի, իսկ արդ իշխան Մելիքով-Կոստաւի վրայ, որ ութ տաս տարուան մէջ ոչ միայն վիճակի անհուն փոփոխութիւն կրած էր, այլ թէ իր խօսքերն ու համոզումները իսպառ փոխուած էին: Երբեմն Ներսէսի մեծ համբաւոյն համաձայն մեծ ջատագովն էր վաղենակն, իսկ այժմ անոր հակառակ է:

« Է՛հ, ինչ կարող է լինել կասէր իւրովի, միթէ-Ներսէս կաթողիկոսն էլ մարդ չէ, չէ կարող սխալիլ, չէ կարելի փոխուիլ: Սրդարեւ վաղենակն շատ խելօք շատ մեծ մարդ է. որչափ կականածին իրմէ, տէր Աստուած, որչափ շնորհակալ եմ քեզմէ, զիս այս մեծ մարդուն խնամոց յանձնելուդ համար: Այո, այո, պէտք է աշխատիմ, իրեն համակրութեան արժանի ընթացք մի բռնել, իր խօսքէն ու ակնարկէն ալ ու ահեակ չի շեղիլ: Բայց, Տէր Աստուած, այս ինչ տեսակ վանք է, այս ինչ ճոխ վարդապետ ու եպիսկոպոսներ են, ինդճ Աղթամարոյ եպիսկոպոսներ, ասոնց փոքրա-

ւորներու չափն էլ չի կան» Այսպէս մտածմանց մէջ ընկղմած էր Շահէն, երբ եպսիկոսպոսն ու Վաղենակը իրենց Ռուսերէն խօսքերն վերջացնելու վրայ էին:

— Շահէն, ինչպէս կերեւի քեզ Ռուսերէն լեզուն, լաւ կարո՞ղ եմ խօսիլ, ասաց Վաղենակը ծիծաղելեւս:

— Ռուսերէն լեզուէն համ չեմ առներ, բայց դուք լաւ չի խօսէք ո՞վ խօսէ:

— Սակայն չես գիտեր որչափ փափուկ, որչափ անուշ է Ռուսերէն լեզուն, Հայերէնին չի նմանիր, անոր համար Ռուսերէն գիտցող Հայ ո՞ր երբեք Հայերէն չուզեր խօսիլ, վաղ մէկ էլ օր՝ դուն էլ սովորաւ տեսնում ես անոր քաղցրութիւն, վախճում էլ Հայերէն չի կամենաս խօսիլ:

— Իրաւունք ունիք, կերեւի Ռուսերէն լաւ լեզու է, քայց Ռուսի համար. Հայու համար միշտ Հայերէն լաւ է:

Այս խօսքերը մեր սրբազանի ականջին աղէկ չի դալուն, խօսքը կտրեց ասելով.

— Կարծեմ, անշա Մելիքով, եթէ մինչեւ երեկոյ էլ կենանք, չի պիտի ասէք մեր փորերն քաղցած է. միթէ իմ վրայ այսչափ իրաւունք չունիք, մենք սեղանէն ելանք, կարծում ենք թէ ամէնքն էլ կուշտ պէտք է ըլլին: Հարկաւ քաղքէն ելաք, եւ չայէն զատ ոչինչ բան կերած լինելու չէք. տղերք թող շոտ մի փոք-

րիկ սեղան պատրաստեն, արդեօք կը հաճիք իմ պատուական հիւրերս:

— Չէք գիտենում թէ վաճառի հացը շատ քաղցր է լինում, քեզ խաբենք՝ զՍատուած ինչպէս խաբենք, մի պատառ հաց լինի կուլ գնում է:

Եւ սարկաւազներ քանի մը վայրկեանէն սեղանիկ մը պատրաստեցին, խոզենիի բուտ խորոված, երեշիկը, սպուխտ, չոր եւ թաց սեր եւ կարագ մէջտեղ բերին:

— Տղա, էս չոր բաներ մէնակ կուլ չեն երթալ, գինի բերէք, ինչ գինիէն աւելի կախորժիք իմ պատուական հիւրեր, Շամբայն ուզում էք, Պոռտոն թէ հէնց մեր Կախէթին, Աղա Մելիքով, գիտես որ ես երթալով ծերանում եմ, եւ առանց այս գինիներուն չեմ կարող ապրիլ, սոցանից միշտ պատրաստ պահում եմ մօտս ձեզ պէս պատուական հիւրերուն հրամցնելու համար:

— Մեր մամերն ասում են թէ, հիւրը տանալիս զործին չէ խառնում, էլի աւելի լաւ կը լինէր էտ թանկ գինիները աւելի թանկ հիւրերու համար պահել:

— Ախր ինչի իմ յարգանքներս արհամարհում էք, միթէ ձեզմէ աւելի սիրելի եւ յարգելի մօրդ ունիմ, սրուակներ շատ են ասաց սրբազան. եւ սկսաւ Շամբայնի դաւաթներ շոտ շոտ պարպուիլ Մեծազօր կայսեր եւ իւր

ընտանեաց եւ այլոց կենաց :

— Աղա Շահէն, ոչ Շամբայն խմում ես, ոչ էլ խօսում ես, հմրս ես ինչ ես, ասաց սրբազան :

— Դեռ երախայ եմ, դաս սերտում եմ, ինչպէս կարող եմ համարձակիլ ձեր խօսակցութեան մասնակցելու, Շամբայն խօսմասես, ոչ անուն գիտեմ ոչ ինքը . պատասխանեց Շահէն:

— Պէտք է գիտենաս ասոնք, պատասխանեց Վաղենակ. լաւ ասացիր թէ՛ դաս սերտում եմ, առ այժմ՝ մտիկ անել աւելի օգտակար է քեզ համար՝ քան թէ խօսիլ :

Ճաշ լրանալէն վերջ՝ սրբազանը սարկաւազն Վեհափառին յուղարկեց ասելու թէ՛ իշխան Մելիքովն եկել ներկայանալ յանկանում է նորին օծութեան :

Եւ շատ չանցաւ Վաղենակ եւ Շահէն Վեհարան դնացին :

ԺԷ.

Վ. Ե. ՀԱՐԱՆ

Վաղենակ-Մելիքովն կեղծաւոր յարգանաց եւ համակրութեան ամբողջ ցոյցերովն Վե-

հափառի աջն առաւ, եւ Շահէն իւր առաջնորդին հետեւեցաւ :

Ձգիտեմ ինչ պատճառներով ներսէս կաթողիկոսը՝ խիստ տխուր այլայլութիւն մը կը կրէր իւր դէմքին վրայ, եւ զոր ճնշել յեղաշրջել կը ջանար, բայց ըստ որում միշտ անյողդողդէ եւ անվեհեր մարդ չէր ուղեր մինչեւ վերջ իւր սրտի յուզման դիմադրել :

— Հրամայեք նստեցէք, աղա Մելիքով, Աստուած բարին անէ, ինչ լուր կայ, ասաց Վեհափառն տխուր դէմքով, եւ խորին ակնարկով մը զայն եւ իւր նորեկ ընկերն գիտելէն վերջ յարեց, ինչպէս եղաւ ձեր չի սիրած մարդը դարձեալ տեսնել կամեցաք :

— Վեհափառ տէր, ձեր ամենայն տոն ծառային ազատութիւն շնորհէք որ ասեմ թէ՛ իմ չսիրած մարդիքը ձեր Վեհափառութեան թըշնամիններն են միայն, իսկ ես ընդհակառակն ամէն լուպէում Ձեր սուրբ երեսն տեսնելու երջանկութիւնն պտրում եմ, ես որ Ձեր բարօրութեան եւ անդորրութեան աշխատել եմ, որչափ ձեռքէս եկել է :

Իսկ այս անգամ մի նոր իրաւունք ունիմ նորին օծութեան աջն համբուրելու արժանի լինել. եկել եմ Ձեզի աւետիս տալու թէ՛ նորէն Տաճկաստանի ամենէն պատուական ազգայիններէն գաղթականութիւն մի եկան, որոց գլխաւորը Ձեր վեհափառութեան ներկայա-

ցնեցու պատիւն ունիմ:

Եւ Շահէն ոտքի վրայ ելնելով վեհափառի աջն առաւ կրկին:

— Ահա Զեր սրբազնութեան աջն համբուրողն՝ ուսեալ, ազգասէր քաջ եւ խելացի մարդ է, կը յուսամ թէ Նորին օծութեան շնորհիւ շուտով յառաջ պիտի երթայ:

— Անշուշտ, վեհափառ տէր, ինչպէս ամէն Ռուսահայ նոյնպէս եւ Զեր վեհափառութիւն շատ ուրախ պէտք է լինի մեր ամենասիրելի եղբարց այս նոր գաղթականութեան վերայ:

Եւ Ներսէս բուռն յուզմունք մը կրեց, երեսի գոյն շրջեցաւ. իսկ Մելիքովը խիստ խոր եւ անզգալի ակնարկներով կը դիտէր Ներսի դիմաց մէն մի երեւոյթը. եւ ինչպէս իւր բնական սովորութիւնն էր, միշտ կը ջանար մարդու մը ներքին համոզումներ հասկանալու համար, անոր սիրտն վրդովող խօսքեր անել:

— Այո, ձեզի պէս հայեր ուրախ լինում են Տաճկաստանցի Հայոց գաղթականութեան վրայ, միթէ ես կարող եմ ուրանալ եւ իմ մեղք, ոչ ապագէն ես էլ երբեմն ուրախ լինում էի էդ բանի վրայ:

— Եւ միթէ այժմ ուրախ չէք լինում վեհափառ տէր, երբ Զեր աչքով տեսնում էք, որ մեր տառապեալ եղբայրները սուր թուրի բերնէն աղատուած Նորին ամենաողորմած

կայսեր պաշտպանութեան դիմում են, եւ Նորին կայսերական փառաւորութեան մասնաւոր խնամքով հոգացւում են: Այս բառերն արտասանած ժամանակ վաղենակ ցոյց կուտար վեհարանի ճակատ կախուած կայսեր պատկերը. յետոյ աւելի զուսպ եւ զգաստ յարգանք շարունակեց. — Այս պատկերին՝ մեր երկրաւոր նախախնամութեան մեր արեան մինչեւ վերջին կաթիլն պարտական ենք. այնպէս չէ, վեհափառ տէր:

Կաթովիկոսն լուռ կեցաւ, եւ խօսք վտխել ուղեւով դարձաւ դէպի Շահէն եւ առաց.

— Զաւակս, ինչ է անունդ:

— Շահէն է, ծառայ եմ:

— Շահէն զաւակս, ամբողջ քանի հոգի էք:

— Մօտ երկու հարիւր, վեհափառ տէր:

— Ուր տեղացի են գաղթականները:

— Վանայ դաւառներէն:

— Ի՞նչ պատճառաւ ձեր հայրենիքը թող տուիք օտարին եւ օտարութեան մէջ եկաք:

— Պատճառ բռնութիւն եւ հարստահարութիւն է:

— Տէր Աստուած, էտ երկիր դայլու երկիր է ինչ է, ամէնքդ միեւնոյն պատճառն յառաջ բերում էք. է, դուք էլ մարդ չէք, ձեռք ոտք չունիք զձեզ պաշտպանելու:

— Ի՞նչպէս ինքզինք կարող ենք պաշտպանել, երբ մեր ձեռք ոտք կապկապեր թշնամ-

ւայն ձեռք յանձնէր են. թագաւորը հեռու է մեղնից, իւր արդարութիւն մինչեւ մեր կողմ հասնի ստորին անիրաւ պաշտօնէից ձեռքով անիրաւութիւն կը դառնայ. ուստի ամէն բնական պաշտպանութենէն զուրկ՝ մեր վարուցանք մեր տուն ու տեղ, մեր ընտանեկան պատիւն, կեանքն ու հաւատք ապականութեան մատնուած՝ ալ ճար մի չգտանք, հալածական եկանք Ձեր վեհափառութեան ոտքն իյնալու, որ միմիայն պաշտպան ապաւէն եւ Հայր էք Հայոց որք ազգին:

— Ուրեմն ձեր հողն ու Զուր, ձեր եկեղեցին ու գերեզմանները բոլորովին բարբարոսաց ձեռք թողած էք, այնպէս չէ:

— Այո՛, ամէն բան, վեհափառ տէր, ամէն բան վրայ տուի՛ք, եւ եթէ միայն մենք լինէինք, ո՞վ գիտէ որչափ այլեւայլ երկրէ գաղթականներ կան, կամ պիտի գան եւ կամ ճամբան են, իսկ անոնք որ անդէն չեն կրնար շարժիլ՝ հոգով սրտով արդէն գաղթած են այս փրկութեան երկիրն, ուր Ձեր վեհափառութիւն եւ ամենաողորմած կայսր մը կը տիրէ:

— Փրկութեան երկիրն, ուր որ Ներսէսն է եւ Ռուսաց կայսրը, այդ չէն անունը ո՞վ դրաւ այս աւեր երկրին վրայ, միթէ Ներսէսի անունը քարոզեց ձեզ, միթէ Ներսէսը փրկուած է...:

Եւ յանկարծ ուշաբերելով ասաց.

— Ա՛յ տղայ, պէտք էր քիչ մ' էլ զիմանալ. ձեր համբերութիւն շատ կարճ է եղել, բայց էլի յանցանք իմ անուան է որ էդպէս սխալ քարոզ է տուել ձեզ, որ անհամբերութեան պարտաւորեցրել է ձեզ: Ձեր քաջածնեղութիւն ժամանակաւոր էր: Դուք մերձաւոր ապագայում մեծամեծ փոփոխութիւն պէտք է կրէիք, ձեր աշխարհը միեւնոյն չէր մնալ միշտ, բարեկարգում էր օր մը, եւ դուք հանգիստ ձեր դաշտի ցորեն հնձելիս, ձեր օրուան հացը պէտք էր ուտէիք: Ի՛նչ ասեմ, ձեր բերնի հացը ձգէր ստուերի ետեւն էք վաղում ու կորչում:

Ասենք թէ դուք այս բաներն չէք հասկանում, Աղթամարայ կաթողիկոսն ինչի՞ օգնութիւն չի անել ձեզ:

— Ա՛խ, վեհափառ տէր, մեր Հոգեւոր տէրն էլ միեւնոյն փորձանքէն ազատ չէ: Անոր օգնութիւն այն է միայն, որ տարին մի անգամ մեղի պէս ռամիկ վարդապետ մը ժողովարար կը յուղարկէ եւ Բրդերու թողածներն էլ ինքն կառնէ հոգեբաժին, կողոպուտ, պտղի անուններով:

Եւ թախծութիւն սեւ մուսլի պէս Ներսէս կաթողիկոսի դէմք պատեց եւ խորին խոկմանց մէջ ընկղմեցաւ:

— Ի՛նչ կայ, վեհափառ տէր, ներս մտած վայրկեանէս միշտ այլայլութիւն մի տեսնում

եմ Զեր վեհափառութեան վրայ, միթէ անհանգստութիւն մի ունիք, յիշում եմ անցեալ օր Նորին դերազանցութիւն՝ նահանգապետը պատմեց թէ խիթ ունեցել էք, ի հարկէ անցած լինելու է:

— Այո, աղա Մելիքով, միեւնոյն խիթն է, որ այժմ էլ նեղացնում է զիս, մտատանջութիւն էլ գրգռում է զայն:

— Ինչ մտատանջութիւն կարող է ունենալ Նորին վեհափառութիւն, քանի որ կայսերական բարձրութեան երկու աչքի լոյսն էք, եւ ձեր առաջարկութիւն դետին չյնար Նորին ողորմածութեան առաջ:

— Այո, իմ մտատանջութիւնս, իմ խիթս, իմ ցաւս էլ այդ է, որ խեղճ ժողովուրդ այդպէս հաւատացնելու պատճառ տուի ժամանակին՝ Ներսէսն այն ժամանակ Ներսէս էր եւ կայսեր աչքի լոյսն, երբ մէկ ձեռքը սուր միւս ձեռք իր կեանքն առած՝ Ռուսաց զօրքն ու զօրապետներն կառաջնորդէր, երբ խեղճ գիւղացւոց բերնէն հաց խլելով Ռուսաց անօրէններու փորը լեցնում էր: Ներսէսն այն ժամանակ Ներսէս էր, երբ քսան հազար Հայոց բանակի գլուխն անցած՝ անկերպարան յուսոյ զրահով զրահաւորուած՝ կերթար իր ձեռքով փշրել այն բարբարոսի լուծը, որ Հայու լծաւ ազգի վիզն լլղրած տրորած էր. այո, մեր ձեռքով փայտէ լուծը փշրեցինք երկաթէ

նոր լուծ մը կռեցինք, որ մինչեւ ոսկոր խաբէր տրոյէր այս ազգի վիզը...

Եւ Զուխտակ արտասուաց կաթիլներ վառահեղ ձերմակ մորուացն ի վայր գլորեցան...

— Շատ կը վշտակցիմ ձեզ, Վեհափառ տէր, բայց դուք միշտ ձեր տողջութիւնն խնամելու մտածելու էք, Զեզ չի վերաբերող առարկայից հոգերն ոչ միայն խիթ, այլ շատ ծանր հետեւութիւններ կարող են ունենալ ձեր ամենապատուական անձի տողջութեան մասին:

Կաթողիկոսը միայն լռին եւ խորհրդաւոր հայեացքով մը պատասխանեց Մելիքովին նենդաւոր եւ սպառնալից խօսքերուն, եւ դառնալով առ Շահէնն ասաց:

— Շահէն, ո՛ր ես քեզ հետ եղողները:

— Այս բարերար իշխանին շնորհիւ երեւանու քաղաք նահանգապետի խնամոց յանձնարարուած են, մինչեւ Փոխարքայն մեզի բնակութեան տեղ որոյն:

— Աղա Մելիքովի շնորհիւ նահանգապետի խնամոցը յանձնարարեալ: Զաւակս դուք լսած չէիք թէ Ռուսաստանի մէջ Հայոց կաթողիկոս Ներսէս մի կար. միանգամ ձեր վիճակը ձեր հօր ներկայացնելու պարտաւոր չէիք, դուցէ նա՝ նահանգապետի չափ կը գթար ձեր վրայ եւ դուցէ աւելի ասպնով լինէր ձեր ասպազայն: Ինչ որ է, եղածն ե-

դած է. բայց այսօր վանք պէտք է կենաս, վանայ մասին տեղեկութիւններ պէտք է հարցնեմ քեզ, ինչպէս երեւում է, դու բան հասկացող տղայ ես :

— Ծառագ ալ շատ կը փախաքէր, մանաւանդ երբ Ձեր վեհափառութիւն մնալու հրաման կը շնորհէ, արդէն ես ալ շատ ցաւեր, խօսքեր ունէի. եւ Ձեր խրատին... :

Մեկըսով տհաճութեան ակնարկ մը ձգեց Շահէնի վրայ եւ անոր խօսքն ընդմիջելով ասաց .

— Վեհափառ տէր, կարծեմ այսօր անսլառ-ճառ փոխարքայէն լուր պէտք է դայ գաղ-թականութեան տեղ որոշելու . եւ անոնց խօսք հասկացողն ու կառավարն միայն այս մարդն է, չեմ կարող ասել թէ այս գիշերը վանք մնալ կարելի է :

— Հայոց կաթողիկոսն միթէ մէկ մարդու վրայ էլ իրաւունք չունի, Շահէն պէտք է էս գիշեր վանքը մնայ. Բայց փոխարքային ինչ պէս տեղեկադրեց Նահանգապետն, զոր պիտի ընակին ասոնք, այս բան դուռն գիտես, աղա՛ Մեկըսով :

— Գիտցածս նոր Արմաւրայ չըջականեր պէտք է երթան այժմ կառավարութիւն նորեկ գաղթականաց տեղ այն կողմերը որոշած է. Արդէն ուրիշ Հայ գաղթականներ էլ այն տեղ գնացել են :

— Հեռի, հեռի Կովկասէն անդին, օտար հողի եւ ջրի վրայ, յորմէ Մասսայ գագաթն անգամ չերեւիր, ուր մնաց որ իմ ձայն պիտի կարողանան լսել, ասաց իւրովի վշտահար ծերունին : Բայց արդեօք հնար չի կայ գիրենք նրեւանու կամ Սիւնեաց նահանգներում զետեղել . էհ, այս մարդու ճիրանն իյնալէն վերջ միթէ ազատուելու հնար կայ... :

Մի եւ նոյն վայրկեանին Բրօկուրօր ներս մտաւ եւ աղա Մեկըսովի ականջն ի վար փռս-փրսաց եւ թուղթ մը յանձնեց անոր :

Վաղենակն կարգաց թուղթը, իսկոյն ոտքի վրայ ելաւ սրբազանի աջն առնելու, եւ ասաց .

— Վեհափառ տէր, ձեր ամենախոնարհ ծառաներուն հրաման տուէք որ երթան. Նահանգապետը առանձին սուրհանդակով մեզի այս րոպէիս կուգէ :

— Դուք կարող էք երթալ, բայց Շահէն թող մի քիչ վերջ գայ :

— Շատ ցաւում եմ որ անկարելի է, վասն զի նորին գերազանցութիւն յատուկ յիշած է Շահէնի անունը, ուստի միասին վերադառնալու պարտաւորեալ ենք :

Եւ Շահէն մեքենապէս հնաղանդեցաւ Մեկըսովին եւ Վեհափառի աջն առնելով դուրս ելան շտապով :

ԺԸ.

ՆԵՐՍԷՍԸ ԻՐ ԽՂՃԻՆ ՀՅՑ

Գիշեր էր. ստորուն լուսնակ երկնից անհունութեան մէջ կու թաւալէր, որպէս ամենազօրին հաճոյից խաղալիք քար մ' եւ մեզ ի հիացումն կարգեալ, եւ աստղունք այն անհունութեան պատուհանները այնչափ պայծառ կը փայլէին ու բացխալիկ կը փրկատապին կարծես թէ մարդկային հետաքրքիր մտաց խողարկութեան վրայ կու խնդային, մարդոց փոքրկութիւն եւ անգիտութիւնն կու ծաղրէին: Իսկ երկիրը խաւար էր, երկնից հրավառութեան տօնին անմաս, ամեն ուրեք գերեզմանական լուսթիւն տիրած եւ լուսնոյ աղօտ լոյսը ամենաթանձր ստուերներ ձգած էր դէս ու դէն:

Ամէն լոյսն իր ստուերն ունի, այդ ստուերի տակ թաղուն անոր օգնութեամբ կը գործեն ամէն խաւարասէր մարդիկ:

Ամբողջ էջմիածնայ մէջ միայն սենեակէ մ' ի ներքս լոյս կը պլպլար, յորմէ, հետեւեալ կիցկուոր ձայները կը լսուէր.

« Հեռի... հեռի... Կովկասէն անդին...
Մասսայ աչքէն անտես... կեցիր... այս դիշեր վանք կաց... ասելիքներ ունիմ քեզ... »

Ուր տանում էք զինքն... դայլեր... արջեր... ընդ զայք... առիւծներ... արծիւներ... հահ... ահահ... յօշատում են... պատռւում են... օգնութիւն... օգնութիւն... ».

Ծերունի մը իւր անկողնոյ մէջ այսպէս զարհուրած ու շնչասպառ այս հատուկտիր բառերն արտասանած ժամանակ՝ յանկարծ վեր թռաւ տեղէն: Նա կարծիկ էր հասակաւ, սպիտակ ու երկար մորուսն մինչեւ ի մէջք կը հասնէր, եւ գլխու ժծնած ծամերն նոյնպէս էրկէն ու ձերմակ կէս մ' ուսէն ի վար սփռած ականջներէն մորուաց հետ խառնուած էին. կզակը կարճ էր եւ բերանն իսպառ ծածկուած բարդ պիսերու եւ մորուաց խառնուածքին մէջ, քիթն արծուունդն այտերն ցամաք, ուր ծերութիւն ծանր ծանր հոգերու խոփերով աղօսներ բացեր էր. աչքերն որչափ մանր էին, այլ արծնոյ բիբերու չափ անսահման խորանդնին, սուր եւ բոցավառ, որոյ երկար արտեւանանց եւ թարթիչներու ներքեւ սքողեալ այնպէս կը վառուէին, ինչպէս զոյգ ճրագունք ճճան ու խիտ սօսեաց մութ անտառի մէջ. իսկ իւր ընդարձակ ճակտին վրայ կը նշմարուէին անվահերութեան միանգամայն երկիւղալից կասկածի նշաններ. Այս մարդը Աշտարակեցի Ներսէսն էր, մեծահանձար հայրենասէր կաթողիկոսն Հայոց, որ ոգեսպառ անուրջի մը արհաւիրքներէն շնչարգելուած սարսափահար

վեր թռաւ անկողնիէն եւ ննջարանի երկայ-
նութեամբն երթալով գալով ինքնախօսութիւն
կանէր այսպէս .

— Ամէն գիշեր, ո՛վ, ամէն գիշեր Ներսէսի
քուն կը վրդովէ անողոքելի արդարութիւն .
Մասսայ սարը սրտիս ու խղճիս վրայ դրած
ճնշում ու ճմլում է զիս . չէ, չէ այսուհետեւ
յոյս չունիմ այդչափ մեծ բեռը խղճէս վար
առնել . Նա իմ օրհասը պէտք է փութացնէ,
նա իմ գերեզմանի կալարիչ վէմն պէտք է
լինի :

Այո, այո, ինչպէս յիշում եմ երազս, հեռու
կովկասէն անդին, Մասսայ աչքէն անտես,
քնում են տանում պատուաւում, որսորդներէ
հալածուած անմեղ թռչնոց երամներ, սեւ
արծիւներու անձողալրելի ճանկերուն մէջ
ձգում, ողորմելիները հիւանդութենէ փախ-
չում են ազատուելու յուսով, մահուան գիրկն
ինկնում են, եւ այս ամէն շարիք լինում է
իմ աչքի առջեւ :

Ո՛չ ինձ համար ասում են թէ Ներսէսը
առիւծ է, քր ոչինչ չեմ կարող անել . Բայց
ինչ անէ առիւծն անխորտակելի գառադղին
մէջ փակուած :

Ասում են ինձ համար թէ Ներսէսը Ազգի
բժիշկն է . վայ ինձ, այո ես ազգի բժիշկն եմ .
էլի ինչի՞ չեմ զգուշանալ ինչի՞ չեմ դարմանել .
հիւանդութիւնն քանի զնում ճարակում ու

ծանրանում է, վերջապէս գիտեմ, ո՛չ շատ
հեռի, այլեւս անդարմանելի վիճակին հաս-
նում է . . . նրանք՝ վիրաւորները իմ զաւակ-
ներս են, նրանց հայրն եմ ես, ինչի՞ ուրեմն
պաղարիւն եւ անդգայ դարձած ոչինչ փրկու-
թեան միջոցներ չեմ խորհում . Ա՛հ եթէ միայն
էսքան լինէր իմ խղճահարութիւն, հապա այն
որ ոչ միռնալ եւ ոչ ուրանալ կարող եմ, իմ
ձեռքովս այս ազգի վերքերու վրայ վերքեր
աւելացրի, իմ անուսովս ինձի ապաւինելով,
շատեր այս անել խորխորատի մէջ դիմում են .
Ո՛չ այս խորխորատը ես ինքս նշանց տուի,
եւ այժմ զղջում եմ . այո, զղջում եմ . . . միշտ
զղջում . . . սակայն Մասսայ անողոք սարը իմ
խղճի վերայ երթալով ծանրանում է, եւ արթ-
նութեանս մէջ բաւական չէ, Աստուծոյ գի-
շերն էլ հալածում են զիս, գիշատում են սիրտս .
դու արիւր Ներսէս, դու արիւր, փնտղ ան-
դարմանելի է, պատասխանատու ես յաւէտ,
սղռում կանչում են ականջիս . . . » Զայս ա-
սաց Ներսէս կաթողիկոսը եւ գնաց վհատ-
եալ եւ նուաղեալ սեփաթով ինկաւ գրասե-
ղանի թիկնաթոռին վրայ եւ թոյլ թոյլ այն-
չափ ծռեց վիղը, որ ծնօտն կուրծքի վրայ ին-
կաւ սլահ մի մնաց անշարժ եւ յետոյ որպէս
ի քնոյ դարթուցեալ, ելաւ շարունակեց իւր
ինքնախօսութիւնն ու երթեւեկութիւն .

— Առիւծներ, արծիւներ յօշատում են այս

ազգը, իմ աչքի առջև եւ ես անոնց սլահապանն եմ, սլահապան անդոր եւ սխալական։ Բայց ոչ, այնչափ անդոր չեմ, ինչի ուրեմն չեմ կարող սլաշտականել իմ փոքրիկ հօտը դայլերու յարձակումներէն։ Վասն զի ժամանակի սխալանքները որ իսպառ իմ վրայ վերադրում են, կապկապած են ձեռքս ու ոտքս։

Եւ միթէ ժամանակի սխալին համար այսչափ տուժ ու տուգանք պէտք է։ Ես ինչ մեղաւոր եմ։

Ձէ, չէ, Ներսէսն այնչափ յանցաւոր պէտք չէ լինի, այսչափ պէտք չէր դատաւարտուէի։ Թողունք վարդապետութեանս ժամանակ, թող Ղուկաս կաթողիկոսը իր խղճով վկայ լինի արածներուս, Յովսէփի Արղութեան, Դանիէլ եւ Դաւիթ եպիսկոպոսներու մասին արածներուս առաջ պարզերեա եմ, խղճիս վրայ ոչինչ չեմ գգալ։

Պարզ եպիսկոպոս էի, երբ տեսայ Պարսկի վայրագ առիւծի ճիրաններու տակն տուայտում է Հայ ժողովուրդը եւ շունչ փչելու վրայ է, եւ երբ տեսայ, որ մի հզօր արծիւ հիւսիսէն խոյանում էր ձերացած առիւծի գլխին, ինքնին ասացի, Ներսէս փառաց պայքարի ժամ հասել է։ Էսպէս առիթ պէտք չէ փախցնել, վրէժխնդրութեան ժամն եկել հասել է, կարծեցի թէ Աստուած է որ արծիւը իւր բոյնէն թռուցել առիւծի վրայ, որպէս

զի նա իւր որսը թող տայ ու փախչի։

Եղբարցս, ազգակցօցս փրկութեան նախանձով, Հայրենեաց ազատութեան կրակով վառուած սուր առիւ եւ ես, եպիսկոպոս էի, բայց հաւատարիմ զօրապետի ամէն պարտաւորութիւնք կատարելու ուխտիւ եւ եռանդով գործի սկսայ, ոչինչ բանի վրայ չէի կարող մտածել, եղբարցս ազատութեան համար մեռնիլ։ այս փառասիրութեան միայն դիմում էի, որ ասեն, Ներսէսն մեռաւ, այլ Հայաստան կենդանացաւ։

Եւ Աստուծոյ գառ Հայ ժողովուրդը երբ տեսաւ իւր անձնուէր Ներսէսը պահ մի խաչ վար դրած սուր շողացնում էր. այն մեռած թմրած Հայ ժողովուրդն չի յապաղեցաւ ինձ հետեւելու։ Այն որ սուրս եւ վեղարս տեսնում էր, ինձի վազում էր։ Այլեւս վեղարս Հայրենի ազատութեան դրօշակի պաշտօն կատարում էր։ Քսան հինգ հազար Հայ տղամարդիք մէկ մարդու պէս ետեւէս ինկան, ամէնքն էլ արիւն աչքն առած, ով կարող էր դիմադրել մեզ։ Ինչ խորհուրդ կամ ինչ մտածմունք կարող էր կասեցնել այս հեղեղատը երբ Քրիստոնեայ տէրութեան համար անձնազոհ լինելու էր, մանաւանդ երբ Արարատայ ազատութեան խոստումն մեզ առաջնորդում էր։

Արարատայ ազատութեան խոստումն լսողն վազում էր, վազում էր մատաղ զնալ այն բեր-

նին որ այդպէս արդար խոստում արել էր, այլ եւս սուր ու թուր, ջուր ու կրակ արիւն ու մահ որի աչքին կերեւնար : Իւրաքանչիւր Հայ մարդ խիզախում էր Ռուսաց մեծազօր կայսեր կենաց իւր կեանքը մատաղ անել, նրա մէն մէն մի զինւորի առաջ ճամբայ բանալ ինչպէս որսկանի շունը, իւր երախայի ձեռքէն հաց խլել եւ նրա սօլտաթներու բերան դնել, որպէս զի Հայն իւր հայրենիքն, Հայրենիքն եւ հաւատն, հաւատքն ու կեանք փրկէ, որպէս զի էջմիածին հարամի Պարսկէն ազատէ...

Ինչի, ինչի ուրեմն այդ թափուած Հայկական արիւնն արքնէ ծով դարձեր ամէն բոսպէսում զիս խեղդում է եւ ես չեմ կարող ձայնս դուրս հանել, չեմ կարող օգնութիւն պոռալ. ինքնիրեն ինկնող չի լար կասեմ :

Եթէ Արարատայ խոստումն անհիմ եղաւ, միթէ Պարսկի ճիրաններէն չազատեցինք էջմիածին, Արարատն ու Սիւնիք. միթէ Քրիստոնեայ չէ մեր տիրող կառավարութիւն, միթէ նա մեր պաշտպան չէ, էլ ինչ ուզում ենք ինչ պահում է Հային :

Հայք ի ծագաց աշխարհի լսեցին Քրիստոնեայ տէրութեան այս նոր աշխարհակալութիւն, նրա թնդանօթի ձայնի հետ իմ համբաւն էլ ընթացաւ աննախանձ ընդամենայն աշխարհ, ուստի իմ անունն որ միանգամայն

Ռուսի անուն էր՝ լսողն վաղեց եկաւ, չորս կողմէն դադթականութիւն փրթաւ ու շարունակեց, եւ պէտք է շարունակէ, եւ պէտք է Մասսայ սարը խիզմ ձմէ, վասն զի Ռուսն Հայ Քրիստոնեայ է, վասն զի Ներսէսն կայսեր աչքի լոյսն է...

Բայց չէ, չէ, չեմ ուզում որ դադթականութիւն շարունակէ, վասն զի Ներսէսն իւր հայրենասիրութեան մէջ սխալեցաւ, Ներսէսն իւր ազատութեան փորձերուն մէջ չղթայեցաւ...

Ներսէսը կապուեցաւ. հերիք է հերիք, թող ուրիշի ոտք չանցնէ այդ անուրը զոր իմ ձեռքով կոեցի :

Ի զուր, ի զուր աշխատում եմ զիս արդարացնել, ի զուր զիս միթարեւ, խիզմ միշտ հակառակն է պնդում, միշտ անհաշտ, միշտ անողորբելի է...

Իմ արեան աշխատութեան փոխարէն եւ վարձատրութիւն, պաշտօնի չղթայով կապկապուած կաթողիկոսութիւնն եղաւ, Ներսէս կաթողիկոս արին, որպէս զի փրկութիւնն ի դուրս հանէ... որպէս զի իսպառ պատասխանատու լինի ոչ միայն իւր քաջալերութեամբն թափուած Հայոց արիւններուն, այլեւ անոնց, որ մըման կարանի պէս իրենց տուն տեղ թողած դալիս են աստ օտարութեան, կործանեան մէջ...

Այո, Ներսէսի կաթողիկոսութեան փառքը,

Մասսայ սարը իւր խղճին վրայ ծանրաբեռ-
նեւն եղաւ, Հայոց ազատ եկեղեցւոյ ազատ
կաթողիկոսութիւն, օտար եկեղեցւոյ օտար
կաթողիկոսի գերիշխանութեան ենթարկիլն
եղաւ, ինչ անեմ կարպեցին մեղադրում էի
չարաչար, միեւնոյն մեղօք չարչարում եմ:
Ոչ ապաքէն այժմ Հայոց ընդհանրական կա-
թողիկոսն եմ, ինչո՞ւ էսքան վհատում եմ, ե-
թէ ուրիշ բան, ուրիշ միջոց չունիմ, միթէ
Հայոց անկախ եկեղեցւոյ կաթողիկոսն չեմ,
բաւական մեծ է եւ ընդարձակ այս իշխանու-
թեան սահմանն, կարող եմ այս զօրաւոր մի-
ջոցաւ իմ խիղճս իմ վիճակս բացատրել իմ
ազգի առջեւ, կարող եմ գիրենք ամէն վերա-
հաս վտանգներէն զգուշացնել, ո՞վ կարող է
արգիլել զիս իմ եկեղեցւոյս մէջ:

Էլի խիղճս, անհանդարտ, խիղճս վրդովում
է զիս, կանչում սպառախանում է ներսէն.
«Ազատն ներսէս իւր ազատ եկեղեցւոյն մէջ
բանտարկուած է...»:

«Ո՛ր, ես կալանաւոր, բանտարկեալ մի եմ,
եկեղեցին բանտ է... եւ ո՞վ է սպառնաւ...»:
Ասաց վշտալից ծերունին, եւ դարձեալ լքեալ
եւ կթուցեալ գնաց աթոռին մէջն ինկաւ, եւ
անմխիթար թախիծն ու տրտմութիւնն թըմ-
րութիւն բերին եւ քնացաւ թէ չէ, մէջ թուն
մէջ արթուն դարձեալ միեւնոյն բանդագու-
շանքն սկսաւ:

— «Գերեզմաններէն ելած հոգիս գիշա-
տում են... ինչ կուզեն ինձմէ... այս դաշտի
ոսկորներ... բայց ոսկոր չեն... օձ ու վի-
շապ են... չէ չէ, իմ Հայ զինւորներս են...
ինչ կայ ինչ սահանջում էք ինձանից իմ արի
զինւորներ... զիս մեռցնել կուզէք... խնա-
յեցէք ինձ... ո՞չ ես ներսէսն եմ... ձեր արի
զօրապետն... էլի այդ ոսկորներ օձ եղան...
լեարդ ու աղիքս կամենում են կրծել...»
.....

Այ հասէք հասէք Եջմիածին փլաւ...
Լուսաւորչի աջը տակ մնաց. միաբաններ
մեռան... հա հասէք... խոստմնադիր կո-
րաւ... կորաւ... հոգերու տակն է.....

Հեռու, հեռու կովկասէն անդին... կեցիր
կեցիր. դադաններ կան այն կողմ... քեզ
սպառառում են... ո՞ւր գնում ես... գիշեր
իմ մօտ կաց... կաց, կաց, բան ունիմ ասե-
լիք, կաց Շահէն ես ինչ ես... բայց Մելի-
քովը... չեմ կարող զգուշացնել զինքն... չեմ
կարող միտքս բանալ իրան. սիրտս պայ-
թում է... ո՞չ ճշուում եմ... չունչս, չունչս...
կաց կաց... Շահ. հէ... է... էն...»:

Եւ կը նուաղէր իւր ձայն եւ անհասկանալի
կը լինէր ողորմելի ծերունւոյն խօսքերը:

Նորէն զարթեալ ընդոստուցեալ, զիրք մը
ձեռքն առաւ ուղեց կարդալ տափնապիտ
այլայլութիւնն մոռնալու համար, բայց չի

կրցաւ չարունակել ուստի վերստին սկսաւ :

Հայոց կաթողիկոսն եմ, պէտք է ամէն բան աչքս առնում, պէտք է զգուշացնեմ իմ փոքրիկ հօտ այն դարաններէն, որ իր ազգութիւն լեզուն եւ եկեղեցին կլանելու համար սլատրաստուած է :

Չորս հազար տարուան մէջ արեամբ եւ քրտամբ ձեռք բերած ժառանգութիւն՝ Հայ անունը, լեզուն եւ եկեղեցին էլ պէտք է կորուսանել, ամէն ազատութիւն եւ փառք կորսնցնելէն վերջ :

Մեր նախնիք Պարսից եւ Յունաց աշխարհավարութեան մէջ սուրի կրակի մէջ ինկան չարչարուեցան, այժմ մենք, որ ամէն ուժ եւ զօրութիւն կորցրել ենք դարձեալ միեւնոյն դիրքի միեւնոյն փորձութեան մատնուած չարչարուած ենք. Պարսիկն մեր կրօնին, մեր ստացուածքին, մեր կենաց թշնամի է ասացինք, հեռացանք իրմէ, եւ ինչպէս կանկին մեր նախնիք Բիւզանդական կայսերութեան կողմէն հակելով, նոյնպէս մենք արինք Ռուսականին կողմը բռնելով : Սակայն սրա պահանջած զոհն աւելի ծանր է. մեր եկեղեցւոյ անկախութիւն կուզէ գնել, հեղինակութիւնն ջնջել, ազգային ընտանեկան ներքին կեանքի սարքն ու կարգ, վարքն ու բարք փոփոխել, լեզուն արմատախիլ անել . . . եւ Հայ անունը միարարութեան խմորի մէջ շաղախել, եւ որ

ամենէն վտանգաւորն է արդի Ռուսն նախկին Յայնին չի նմանիլ, սրա զօրութիւն անդիմադրելի է եւ մոլեռանդութիւնն անկոսար, եթէ Հայոց ազգէն առաջ այս բարձրասարսա կադէին չի բեկանի, չի խորտակուի, վայ է մեզ գուցէ Հայն հողով ջրով անցնի :

Իմ յոյսս միայն Տաճկաստանի վրայ էր, անոնք էլ ծովու աղի ջրէն դէպի գետ կը վազեն, եւ ուռկաններու մէջ կլինան եւ խորոված կը լինին : Սակայն ո՞վ է մեղաւոր, ի հարկէ ամէն մարդ իւր շահն պտրելու իրաւունք ունի : Ո՛չ, ո՛չ, պէպէք չէ մեղադրել Ռուսական կառավարութիւն, մանաւանդ արդի մեծ ազօր կայսրը, որ միշտ բարի կամք եւ հայրազօր խնամ ունի Հայ ազգին վրայ :

Ելի ինչ ասենք Հային ասենք, որ դեռ գետ չի հասած կողիկները հանում է. Հայն է որ գնում է օտարին, օտարին անձնազոհ լինելու համար գիշերներ քուն չէ տանում. Հայն է որ իւր լեզուն կամաւ մոռանում է, որ Հայ անունը անարգութիւն է համարում իրան. Հայն է որ իրան ծնող եկեղեցիին մէջ եւ օտարին խտրութիւն չուզում գնել, եւ այս ամէն կանէ հաճելի լինելու համար, շահու համար, փառաց համար : Ի՛նչ մեղաւոր է Ռուսն ու Պարսիկ :

Ո՛հ որչափ ծանր էր այն նախարարին ասածը. զոր երբէք չեմ կարող մոռնալ, «Մենք

ինչ անենք Հայն իւր շահու համար Ռուսի մէջ Ռուս լինում է, Պարսիկն մէջ Պարսիկ, Թիւրքի մէջ Թիւրք, Հայն օտարին համար ստեղծուած ազգ մի է, նա օտարին համար իւր գլուխ կը տայ, իւր ազգի համար մազն անգամ խնայում է, օտարին համար արի զինւոր, իրեն համար վախկոտ նապաստակ. Հայն աշխարհավարական շրջաններում մեծ հանճար փայլեցնում է, իրեն համար ոչինչ չէ կարող մտածել. » Ահա իմ գանդատիս փոխանակ, այս պատասխան ընդունեցի այն մեծ մարդէն, զոր յիշած ժամանակ միշտ տաք պաղ քրտինք տալիս է վրէս :

Է՛հ ինկած կովու դանակ շատանում է. Օտարն հարկաւ պէտք է արդարացնէ զինքն, ամէն ազգաց մէջ լաւ ու վատ գտանւում է, ո՛չ, օտարին խօսքով իմ խիղճս պէտք չէ անդորրացնել :

Ես շատ պարտականութիւններ ունիմ, եւ սակայն միշտ կապկապուած եմ, ինչո՞ւ զըրպարտեմ, այս շղթան Հային չէ այլ օտարին, օտարն է կռել զայն, օտարն իմ ոտքն անցրել:»

Այսպէս խօսքերով այ՛նչալի դնաց եկաւ, մինչեւ խոսառ ու ժամատի եղաւ Ներսէս, սնկոյդին մտաւ, եւ շուտով քոռն եղաւ :

Հազիւ կէս ժամ խաղաղեցաւ եւ ահա մի եւ նոյն խօսքերն սկսան լսուիլ :

— Հեռու, հեռու իրենց Հայրենիքէն, Հե-

ռու իրենց յոյսէն, հեռու իրանց ազատութենէն. Ո՞րտայ աչքէն անտես կովկասէն անդին. կացէք, կացէք, մեր գնում էք, դայլ կայ. առիւծ կայ. սեւ արծիւներ զծեղ զիշատում են... հա՛, ահա՛ հասան... չորս կողմից պատուտում գիշատում են. հասէք. օգնութիւն... օգնութիւն... »

Այս բառերը այնչափ սարսափահար եւ բարձր ձայնով պուռաց, որ ննջարանի քովի մօտի սենեկէն իւր հաւատարիմ արեղան զարհուրած ներս վաղեց շնչասպառ :

— Ի՛նչ կայ, ի՛նչ կայ Վեհափառ տէր, հարցուց արեղան, բայց պատասխան չստացաւ, զի Վեհափառն աչքեր բաց, բայց չէր կարող խօսիլ, ուստի աւելի երկիւղով պաշարուած անկողնոյն մօտենալով ասաց.

— Վեհափառ, Վեհափառ տէր, ի՛նչ ունիք :

— Ոչ ի՛նչ, ոչ ի՛նչ, մի վախնար զնաւիս, պատասխանեց Ներսէս դողդողալով, երազներ, մտաւտանջութիւնք զիս խռովում են, մուշտակս բեր :

Ելաւ եւ մուշտակն հագաւ եւ նստաւ դրո՞ռեղանի թիկնաթուին վրայ :

— Մինչեւ որ գաղտնի գիր մ' այս գիշեր չի հասցւում Շահէնի ձեռք, նորանոր արհաւիրքներով պէտք է տանջուիմ :

Եւ այս օրինակ նամակ մի զրեց առ Շահէն :

«Սիրելի դաւակն Շահէն

Երեկ աղա Մելիքովի հետ իմ տեսութեանս եկար, ասացի քեզ որ գիշեր վաճառ մնաս, ապելքներ ունէի. եւ որովհետեւ Մելիքովի ասածին նայելով նահանգապետն անսպասուած եւ զքեզ տեսնալ կամեցել է. ուստի նորին մեծութեան հետ տեսնուելն ետք, անմիջապէս ինձ պէտք է գալ, շատ կարեւոր խօսակցներ ունիմ. Բայց եթէ Մելիքովն արդիւն գրեզ, եւ դու միջոց չունենաս գալ, գոնէ իմ այս պատուէրներուն լաւ միտք դիր:

Ոչ ոք չպէտք է կարգայ այս գիրը, կարգալէն վերջ պատուելու էք:

Քեզ հետ եկող Մելիքովն, զոր դու չես ճանաչել, նա վտանգաւոր մարդ է, նրա ցոյց տուած ճանապարհէն մի առաջնորդել քո տեւէդ. եկող դադթականութեան բազմութիւն, չլինի կովկասէն անդին երթալ յօժարիք, աշխատեցէք, աղաչեցէք, պաղատեցէք կովկասէն այս կողմ բնակիլ, եթէ կարելի չը լինի, գոնէ նոցա որսչումն մի քիչ հետաձգելու ջանացէք, մինչեւ ես էլ կարողանամ անուղղակի օգնել ձեզ. Ողջ կաց

Վշտացեալ կաթողիկոս Հայոց

ՆԵՐՍԷՍ

Այս նամակը շուտով երեւան վանայ գաղթականաց գլխաւոր՝ Շահէնի ձեռքը պէտք է հասցնել, բայց զգուշանալու է, Բրօկուրօրն չի տեսնէ. մէկ տես, թէ այդ վատի սենեակը լոյս կայ:

— Այո, Վեհափառ տէր, լոյս կը վառի, ասաց արեւան պատուհանէն դուրս նայելով, էջմիածնայ անքուն պահապանն հսկում է:

Արեւան նամակն ծոց պիտի դնէր եւ դուրս ելնէր, նոյն րոպէին դաժան դէմքով միջահասակ պարարտ մարդ մը ննջարանէն ի ներքս մտնալ ուզելով:

— Վեհափառ տէրն արդեօք անհանգիստ է, յաճախ իւր ձայնը քունս խանդարեց, չի կարողացայ համբերել, միանգամ զինքն տեսնեմ առացի. արդեօք ներս կարող եմ մտնալ արդէն ինքն արթուն է:

— Ոչինչ, ոչինչ չի կայ, անհանգիստ մի լինիք, զնացէք ձեր տեղ, սովորական խիթս բռնեց, մի քիչ նեղեց զիս, այժմ անցած է, պատասխանեց կաթողիկոսն՝ փոխանակ արեղային:

Եւ Բրօկուրօր՝ կայսեր հսկող աչքը, պարտաւորեցաւ կամաց մը դուռնէն մեկնիլ:

Դարձաւ կաթողիկոսը ինքնին ասաց:

— Վայ քեզ, Ներսէս, վայ քեզ Հայոց կաթողիկոս. գիշերներ, երազդ անգամ լրտեսել կուզեն... Եւ մի է այդ վատը, էջմիած-

նայ հիման տակ թաղուած վառօդի տակաւը.
Հայ մի :

Այո, Հայ մի, այո. երբ գողը տունէն լինում է, եղն երգիքէն հանում է»... Ասաց վշտահար կաթողիկոսն՝ Հայոց Ներսէսը, գնաց լոյսը մարեց, անկողին մտաւ եւ վերմակն գլուխ քաշեց պառկեցաւ:

Գիշերուան խաղաղ լուսթիւնն տիրեց եւ այս ննջարանի մէջ :

Եւ ձայն մը վերջ կուտար այս տեսարանին:

«Մի վհատիր, Ներսէս. ազգ մ' ամէն ուժ կունենայ իւր մէջ, ամէն բանի կարող է յաղթել, միայն Լոյս, Աշխարհիւն, Նոյսիւն եւ Ուղիւն պէտք է»...:

ԺԹ.

ՇԱՀէՆ Ի ԹԻՖԼԻՍ

— Եւ Աստղիկ, ասաց Շահէն, տղէյներաց հետ մէկ մ' այս դիմացի ժամն երթանք, երկու կողակի միմ վառենք, Աստուած այսչափ մեր գործն յաջողուց, չոր շնորհակալութիւն մ' աւ չի յայտնենք իրեն: Հրաման առի որ այսօր Թիֆլիսի քիւնճ պահին լաւ մը պլտըտինք առանձին, Պահ մ' առաջ գացի մեր

ընկերտանք տեսայ, պատուիրեցի իրենց որ Քարուանսարայէն դուրս չելնեն, շոտ պատրաստութիւն տեսնան որ վաղ մութ լուսուն ճամպախ էլնենք:

— Հրանուն կրնայ գալ որ, այս գիշեր մինչեւ լոյս կրակի մէջ կը մրկէր, տող տաքցոց է ինչ զխկում զահրումար է չգիտեմ, մկայ ճորով քնացաւ. ձէն տամ կասես:

— Թող ուրեմն վարդգէս եւ վրէն էլ տուն կենան որ աւելի ազատ կարենանք պտըտիլ:

— Ես միայն եկեղեցին կուգամ ու կը դառնամ:

Շահէն եւ Աստղիկ ելան նախ իրենց մօտի եկեղեցին գնացին:

— Մուշտիսի ախրէր, մէկ ժամու դուռը կը բանաս:

— Ծառէդ եմ աղա, բալնիք տէրտէրօջ տունն է, հանչ կէօ մկայ կէհամ կը բերեմ:

— Շահէն, այս մարդն էլ վանցի է, մեզի պէս պանդուխտ, ասաց Աստղիկ հայրենասիրական գործով մը:

— Մուշտիսի, դու վանցի ես, հարցուց Շահէն:

— Խա աղա, ծառէդ եմ:

— Չասես մէկ տնցի ենք, տէ գնայ բալնիք բեր յետոյ կըխօսինք:

— Աստղիկ, այս ինչ տեսակ եկեղեցի է, դուրսէն երբէք Հայու եկեղեցի չի նմանիր.

ներս տեսնանք թէ ինչ բան է: Դու այս զանգակատան դմբեթին նայիր, մեր Աղթամարայ նարեկայ դմբեթներուն իսկի կու նմանի:

— Ես այս տեղաց ժամերու զանգակներուն շատ հաւնած եմ: Երբոր զանգակներ կուղարկեն, մարդուս հոգին կը միառաւորի, բայց էլմ' մեր տախտիկէ կոչնակներու ձայն ուրիշ համ հոտ ունի: Շահէն, ահա տէրտէր ու մղտեսին կուգան. տէր Աստուած այս Հայու քահանայք Ռուսի տէրտէրներէն երբեք չեն զատուիր, ոտքով զլիսով անոնց կը նմանին:

— Եթէ միայն հագուստով, ոտքով ու գլխով նմանէին հոգ չէր, մտքով ու սրտով էլ անոնցմէ չեն տարբերիր կասեն:

— Ա՛խ, մեր խեղճ քահանաներ իրաւ որ տգէտ, աղքատ ու սլառուտած են, բայց ասոնցմէ աւելի բան հասկացող, սրտով սուրբ, հոգևով անարատ են, ասաց Աստղիկ:

— Դու մէկ մ' էտոր չորորաւ նայիր, կարծես թէ չորս աւուր հարս է, վերարկուի լայն թեւերը, «*արա*» աստառը, թաւչեայ մարմարիկը, ձեռաց սաթէ համրիչ . . .

— Կարճ կապէ Շահէն, կը լսէ ձայնդ, ահա կուգայ:

Տէրտէրը ուխտաւորներուն ողջոյն տալով եւ ժամկոչի հետ Ռուսերէն քանի մը բան խօսելով եկեղեցւոյ խուցը գնաց, իսկ Շահէն

եւ Աստղիկը եկեղեցին մտան, ուխտ եւ երկրպագութիւն ընեցին վերջ՝ սկսան հետաքրքրութեամբ իրարու նշանց տալ:

— Դու այս սլառներներուն նայիր, հիւհիւ, Հայու պատկերի տնշանք չի կայ վրան, տօ մուղտսի ախբէր, էս ինչ սուրբ է:

— Սուրբ նիկողոս, Ռուսաց լուսաւորիչ Հայրապետն է:

— Աղէկ, անոնց լուսաւորիչ ինչ գործ ունի մեր եկեղեցւոյն մէջ. էս քանի՞ հատ կայ, պատերն զլմէն էս սլառներներով զարդարեր են:

— Շահէն, ողորմի պատուտ, դու այս սլառներին նայիր, կասես թէ ձիւտ Ռուսի տէրտէր է:

— Մուղտսի, այն չէ, դու քո Աստուած՝ խելքս չի հասաւ, այս աւաղանի կլտի ամանն ինչ զո՞ք է:

— Մկրտարան է. երախայ կը մկրտեն անով:

— Ի՞նչ կասես, մուղտսի, միթէ երախայք այս աւաղանի մէջ չեն մկրտեր:

— Ի՛հ, մեծ մաս աղքատի տղաներ եկեղեցւոյ մէջ կը մկրտուին. այս աման հարուստներու աւաղանն է, տուն կը տանեն այնպէս կը մկրտեն, ինչպէս որ կընեն Ռուսները:

— Հանձք կանես, ժամկոչ ախբէր, էդպէս բան կը լինի: Ռուսի մկրտարան ինչ բան ունի մեր եկեղեցւոյ մէջ:

— Աղա՛, քեզ մեռնիմ, ցաւերս մի քրքրեր, եօթանասուն տարուան եմ, քսաներեք տարի կը լինի էս քամպախ երկրի մէջ կասլրիմ, ինչ կայ ինչ չկայ զմէնն էլ գիտեմ, դու Ռուսի մկրտարան գիտես, չես ասեր երախայից չատերու ծնողք Ռո՛ւս են թէ՛ Հայ, չես ասեր մկրտող քահանաներն Ռո՛ւս են թէ՛ Հայ, ասոնց չատը լոկ անուշով Հայ են:

— Ի՞նչ կասես, ժամհար ասրէր, քառասուն հազար Հայ, քսան հինգ հատ Հայու եկեղեցի կայ Թիֆլիս, եւ դու կասես Հայ չի կայ:

— Այդչափ Հայերու մէջ շատ քիչեր Հայ են, մէկալնոնք պիտի տեսնաս թէ ինչ կենդանի են: Այն չէ դու քանի օր է եկեր ես այս քաղաք:

— Այսօր էլ հետն՝ երկու օր, պատասխանեց:

— Շատ լաւ, շուկաներ չես դացեր, ամէն խոսնութպաններ Հայ են, բայց նայիր թէ մէկ Հայու բերնէն մէկ Հայու խօսք կը լսես, կարծես թէ ամէնքն էլ Ռուս ու Վրացի են:

— Կեցիր, կեցիր, այս ժամ լաւ մը տեսնելէն վերջ այդ տեղերն էլ կերթանք. տեսնաս Աստղիկ, այս ինչ ձեւ խաչկալ է, ոչ խորան խորան է, ոչ սեղան սեղան, ոչ տաճարն յայտնի է եւ ոչ դարպասն:

Յանկարծ տէրտէրը ներս մտաւ սիգալով:
Ժամկոչ մուղտսին կամացուկ մը Շահէնին

ասաց, այս քահանան կեղծաւոր մարդ մ' է. զգուշ կայ:

— Ժամկոչ, կարծեմ էդ կռօներ իւղով են. իմ հացին էլ քիչ մ' իւղ քսել չի տա՛ս, ըսաւ քահանան Ռսերէն լեզուաւ:

— Քո գիտցած անասկէն չեն ասոնք, օտարական պարզ մարդիկ են, սլաւոսխանեց մուղտսին:

— Բարի էք եկել, Աստուած օրհնէ, ուր տեղաց էք դալիս, ասաց տէրտէրն փաղաքշանօք առ Շահէն գալով:

— Վանէն, տէր Հայր, ճանապարհորդ ենք, շուտով պէտք է երթանք:

— Է՛հ, ինչպէս գտնում էք մեր Թիֆլիս քաղաքը, մեր եկեղեցիք մեր մարդիք:

— Ձեր քաղաքը հարուստ է, չէ՛քեր գեղեցիկ, մարդիկ զարդարուն, բայց ճմարիտն խօսելով Հայն Ռուսն իրարմէ կարելի չէ դատել. մանաւանդ ձեր այս եկեղեցիք երբէք մեր կողմի եկեղեցեաց չեն նմանիր, բոլորովին Ռուսական են դարձեր. Հասկացող մկրտարանն է ինչ է, անոր խելք՝ բնաւ չի հասաւ:

— Ի՛նչ կուլի որ Հայն էլ տիփի Ռուսի նմանի, մեթէ նա էլ մեզ պէս Գրիստոնեայ չէ՛, դու կա՛նք մարդ ես, չես կարող գիտնում թէ մեր ազգի շահն էնպէս պահանջում է, պէտք է ամենայն բան Ռուսին նմանցնել, որպէս զի

հերձուած հերետիկոս չասեն մեզ, ու միու-
թիւն կատարեալ լինի մեր միջում:

— Է՛հ, ատոր ասելիք չունիմ, տէր Հայր
մնաս բարով, տասց Շահէն եւ նորա աջն
համբուրելով մեկնեցան:

Աստղիկն տուն տղայոց մօտ դարձաւ, իսկ
Շահէն մուղտսիին հետ գնացին դէպի շուկան:

Ճանապարհի վրայ գերեզմանատան մի սլա-
տահեցան, եւ Շահէն ուզեց տեսնել դայն:

Շահէն ի զուր կը փնտռէր Հայերէն արձա-
նագրութեամբ տապանադրեր, Հազիւ ուրեմն
հին կոտորած քարերու վրայ երկաթագիր
Հայ տառեր կը նշմարուէին, մեծ մաս անըն-
թեւնելի:

— Տօ, մղտեսի, դու քո Աստուած՝ էս ինչ
բաներ է կը տեսնեմ, տօ, էս Հայու գերեզ-
մանատունն է:

— Այո՛, գերեզմաններն Հայու են, բայց
տապաններն Ռուսաց եւ Վրաց:

— Էս ինչ տարօրինակ բան է, գերեզման-
ներն էլ Ռուսացեր են:

— Աստծոյ սիրուն, աղա, ձայնդ քեզ քա-
շիր, շատ առաջ մերթաւր, Սեւ կառք կայ, Սի-
պիր կայ. այս երկիրը՝ մեր երկրին չի նմանիլ,
մարդ իր ուզած բան չէ կարող խօսիլ. աղա-
տախտօ մարդ մը կերեւիտ, շատ վախցայ թէ
րերնէդ աւելի գէշ բանէ՛մի պէտքէ փախցնես,
ու մատնուիս աղա. խոստովանանք լինի էդ

չար քահանան տեսմը, որ ժամու մէջ քեզ հետ
խօսեցաւ, երեկ առաւօտ մի կտրիճ երիտա-
սարդ այդ սեւ սիրտ մարդու մատնութեամբն
Սիպիր գնաց, Ի՛նչ անմեղ, ի՛նչ բարի, ի՛նչ
գիտնական տղայ էր չես գիտեր, ամբողջ
Թիֆլիս տաս հատ հազիւ գտնոււմ է մի
էնպէս պատուական տղայ:

— Ի՞նչ կասես ախրէր, քահանայ մարդ էտ-
պէս անզգամութիւն կարող է անել:

— Է՛հ, դու չես գիտեր էտոնց սեւ վերար-
կուի տակ ինչ հոգի կայ, ազգի հացն ուտում
Ջարին շնորհակալ լինում են, էտոնք էնպէս
կծու սոխ չինոյնիկներ են, որ Ռսի մէջ քիչ
կայ:

— Դու ժամկոչ մարդ, բայց խօսքերդ քեզ-
մէ շատ մեծ, նոր ու տարօրինակ ինձ համար.
էն չէ, դու ինձ ասա թէ այն երիտասարդը
ինչ սխառճառաւ աքսորանքի գատապարտե-
ցին:

— Ասեմ քեզ, բայց չի վախնաս, նա ամիս
մը ճորով կը լինի որ Եւրոպայից եկաւ, իր հօր
ու մօրն մէկ հատիկ էր. նա նստելիս կայնելիս
խօսում էր թէ ինչո՞ւ Հայու ամէն բան Ռուս-
ցրեւ էք. թէ օր մ՝ այդ գրութիւն շատ վտան-
գաւոր հետեւանք պէտք է ունենայ մեր աղ-
գի համար եւ այլն. վերջ էս բարի քահանայի
եղբօր աղջիկ մի Ռուս մարդու տալ կուգէին,
աղջիկը այնչափ չէր յօժարում, բայց նրա

հայրը՝ մանաւանդ էս քահանան՝ շատ սնդուժ էին որ Ռսի հետ ազգականութիւն կաղմեն. այն դիտնական եւ ազնիւ երկտասարդը ինչպէս կը լինի գնում աղջկան սիրտ գրաւում է, որով նա մերժում է Ռուս երկտասարդը եւ կամենում է իրան հետ պսակուիլ։ Քահանան այս բան լսելիս թէ չէ, կատաղում է, եւ շուտով պաշտօնական մարդոց դիմելիս խեղճ երկտասարդը սփռնալ է ինչ սեւ զրպարտութեամբ մատնում, եւ մէկ երկու օրէն աքսոր յուղարկում է։ Վերջ լսեցինք թէ երկտասարդի համար՝ այսպէս մէկու տրուած լինի, իբրեւ Ռուսի եւ Հայի մէջ ատելութիւն եւ կռիւ գցող մի յեղափոխական մարդ։ Ել կուզես որ էսոր պէս շատ բաներ պատմեմ քեզ. տես, էս միտուքս ու գլուխս էդ ցաւերով սպիտակացրել եմ։

— Իրաւունք ունիս, աղէկ որ շատ չի խօսեցայ էտ բարեսիրտ քահանային հետ, ժամու մէջ աչքիս խորթ երեւցող բաներու մասին նոյն իսկ իր զգեստին համար, լաւ ներկել կուզէի գինքն, Աստուած խափանեց, ինչ եւ է քալէ մի քիչ էլ առաջ գնանք էս երկրի մէջ, տեսնանք տակաւին ինչ բաներ պէտք է տեսնենք։

Գերեզմանոցի դուռնէն դուրս ելած միջոցին, մեր մուղտսի ժամկույզ մի անցորդ մարդու պատահելով կանչեց։

— Բարով, հաղար բարով, ես քեզ մոմով փնտռում էի դու լուս ցորեկով աստ եկար, Վարդան սպառուելի։

— Ահա ծանօթացնում եմ ձեզ մեր հայրենակից մի պատուական Հայ մարդ, օտարական ճանապարհորդ է ինքն, ուղում է մեր քաղքի ներս դուրս տեսնել, բարեհաճում էք ընկերանալ իրան եւ առաջնորդել։

— Ամենայն սիրով. պատիւ համարում եմ ինձ իրան հետ ծանօթանալու բաղաւորութեան համար։

— Նոյնպէս ես, պատասխանեց Շահէն, եւ շատ շնորհակալ կը լինիմ ձեր ընկերակցութեամբն։

— Աղա, կաղաչեմ, ինձ հրաման տաք եկեղեցին գառնամ. ժամու բաշխքն էլ քովս մնաց. այս պատուելին քո ուղած մարդն է, իրեն կարող ես վստահիլ, Թիֆլիսը էնպէս ճանաչում է՝ ինչպէս իրան տունը։

Շահէն շնորհակալ լինելով մուղտսի ժամկույզն՝ հրաման տուաւ որ ետ դառնայ եւ կէս քառօսն դնելով ձեռք, ճամբու դրաւ. իսկ ինքն իւր նոր ընկերի հետ գնացին շուկան մտան։

— Ահա այս խանութներու մեծ մաս Հայու են, ճիշտ այսպէս են եւ ամբողջ շուկաներ, այս քաղաքի հարստութիւնն մեր ազգի ձեռքն է, բայց իրենք, իրենց հոգին ու լե-

զուն ուրիշ ազգի ձեռքն, ներեցէք համար-
ձակութեանս, նախ հարցնել թէ ինչ պաշտո-
նով եկել էք Թիֆլիս:

— Ոչինչ, լուկ ճանապարհորդ եմ, վանէն
եկեր եմ, վաղ միւս օր պիտի մեկնիմ:

— Անոր համար հարցրի, որ եթէ վաճա-
ռականութեան պաշտօնով եկած էք, շատ
զգուշութիւն պէտք է, ձեր աչքն աղէկ բա-
նաք, Թիֆլիսեցւոց մէջ էնպէս մարդիկ
կան՝ որ մարդու աչքէն բան քաշում են ու ո-
չինչ չես զգալ, քառասուն երգում պատըռ-
տում, հարիւր սուտ մէկ վարայ է, այն որ քա-
ղաքացի չէ՝ ընդհանրապէս կռօ են ասում,
աշխատում են խաբել հանաք թանաք անել,
եւ ինչպէս կասեն, սոխի պէս լօպկել ու այն-
պէս դուրս հանել Թիֆլիսէն:

— Իմ գիտցածիս ու լսածիս բոլորովին հա-
կառակ կը տեսնեմ, մենք՝ Թիւրքիոյ Հայերս՝
յոյսերնիս Ռուսաստանի Հայոց վրայ դրած
ենք, երթալով այս յոյսն պարաս պիտի
եղնէ:

— Ա՛խ, եղբայր, եթէ միայն աչքով տես-
նուած գէշութիւններ լինէին, մէկ մ'այս Հայ
մարդոց ընտանեկան չըջանի, ընկերական
կեանքի մէջ մոռնաս, տեսնում ես յայնժամ
թէ ինչ սոսկալի վէրքեր բացուած են Ռու-
սաստանի աղգայնոց հոգւոյն ու մարմնոյն
վրայ:

— Նոր սերունդն դո՛նէ աղմու է այդ
վտանգներից:

— Ի՛նչպէս կարելի է աղատ լինել քանի որ
իրենց հայր ու մայրն նոր սերունդի չեն վե-
րաբերի, որով նորն էլ ակամայ նոցա հին ուղ-
ղութեամբն կը զարգանայ. օրինակի համար,
մտի՛ր Թիֆլիսի որ եւ է մի հայու տուն, տես-
նում ես որ էտ տան մեծերը ընդհանրապէս
Ռսերէն կամ վրացերէն խօսում են. խեղճ ե-
րախան ինչ անէ, լեզուն Ռուսերէնով վրա-
ցեւար բանումէ: Հայու լեզուն, պատմութիւնն
ու անունը անծանօթ մնում են իրեն. այս-
պէս նա կը մեծնայ օտար լեզուով, օտար հոգ-
ւով եւ վերջ վերջ օտար դառնալիս կորնջում է:

Իսկ ընկերական կեանքն ամենեւին կաշ-
կանդուած կապկապուած է. ամէն մարդ հա-
զար ու մէկ կեղծաւոր երեւոյթներով տե-
սակցում են իրարու հետ. երկու մարդ չեն
կարող ազատութեամբ խօսակցել, միշտ վախի
մէջ են թէ իրենց շուաքն, լրտեսում մատ-
նում է զիրենք:

Էս երկրի կարգն ու սարք միշտ տարբեր է,
բարձր աղնուականաց, միջին, եւ ստորին կար-
գեր կան մարդոց մէջ: Աղնուականներն են
տէրութեան պաշտօնեայք կամ ցեղական ան-
ուանական աղնուականներ՝ որոնց վրայ հող
տուր անցիր, վասն զի ասոնք աշխատում
տքնում են թէ ինչպէս կարելի է ամէն կեր-

պով Ռուսին նմանիլ, եւ եթէ ձեռքերնից դայ՝ իրանց աչքունք, քիթ մուրթն էլ փոխում են Ռուսի նմանցնում, որպէս զի կատարեալ ազնուական համարուին. իսկ միջին դասն վաճառականն ու համքեարներ, եւ ստորին դիւղական մութիկներն են. Պէտք է ասել այս վերջին երկու դասերու մասնաւորապէս դիւղականներու մէջէն աւելի լաւ մարդ լաւ Հայ գտանուում են քան թէ մէկալ դասերում:

Ոչ ով չէ կարող ուրանալ թէ Ռուսաստանի Հայք ընդհանրապէս խորագէտ եւ տաղանդաւոր մարդիկ են, էս էլ տիրող կառավարութեան բնաւորութեան ու դրութեան հետեւանքն եղած է, խորամանկութեան դէմ խորամանկութեամբ պաշտպանել զիրենք. պէտք է այս էլ խոստովանիլ, եթէ փոքր ինչ բարոյական ազատութիւն ունենային, գուցէ մեր Ռուսաստանի Հայք գերազանցէին քան զամենայն եւ այս գէշ գէշ բնաւորութեանց տէր չի լինէին:

Մի քիչ էլ ուսումնարաններու եւ եկեղեցիներու վրայ կամենում ես որ տեղեկութիւններ հաղորդեմ քեզ:

— Եկեղեցին իմ աչքովս տեսայ, բայց ուսումնարաններու մասին տեղեկութիւն չունիմ երբէք:

— Ուսումնարաններն էլ Ռուսականութեամբ կաշկանդուած են. Աղգային հոգեով ոչ դաս-

տիարակութիւն, ոչ էլ ուսումներ կան. Ռուսներն լեզուն միշտ նախադաս է. ամէն ուսումնական ուղղութիւններ տէրութեան տեսչութեան տակն է. Գիւղերն խօսմ ասես, ոչ այլ զիտեն, ոչ բենի անունը լսած ունին, որովհետեւ մեր փառահեղ սրբազաններ եւ ողորմած հոգի տէրութներու մեծ մասն փառքէն, ստակէն ու գինիէն աչք բացած չունին որ կարողանան ժողովրդեան ամենէն կարեւոր պէտքերն մտածել: Հայ ուսումնարան ինչ է, Հայ եկեղեցին ինչ է, Հայ աղգութիւն ինչ է. ում հոգնէ այդ անշահ ու մեռած բաներու վրայ մտածել: Աստուած երկար կեանք տայ ժողովրդի տգիտութեան, նա իւր սուրբ ձեռք պաշ անելով կերակրում է զինքն. Աստուած անսասան պահէ ամենաողորմած Զարը, սլալտոր՝ իրմէն սկսեալ մինչեւ ականապանները, նոցա օրհնեալ շուաքն, իրենց կենաց կատարեալ երախաւորութիւն է:

Մեր Շահէնն՝ այս տարօրինակ խօսքերէն վերին աստիճան զգացուելով, լռիկ մտիկ կանէր. եւ միշտ երկբայութեան մէջ, կարծելով որ չարախօս մարդու հանդիպած լինի, կամ լրտեսի՝ որ բերնէն խօսք քաշել կամի՝ ուստի զգուշ եւ կարճ պատասխաններ կը տար:

— Խնդրեմ իմ աղնիւ բարեկամ, խօսքերուս վրայ ոչինչ դիտողութիւն չէք անել:

բարեհաճում էք ինձ հետ ընկերանալ, իմ մի քանի բարեկամաց հետ տեսակցիլ այս ճաշարանում :

— Ուր որ առաջնորդէք, յօժարութեամբ քեզ կու հետեւիմ, սպասախանեց Շահէն :

Եւ երկուքն ի միասին մերձակայ ճաշարանը մտան :

Շատ բազմութիւն կար այն ընդարձակ սրահին մէջ. երեք մարդ միայն առանձնացած էին ճաշարանի մէկ անկիւնը եւ քիթ քիթ տալով կը խօսէին կարեւոր նիւթի մը վրայ. ամբողջ մարդիկ Ռուսեւար եւ Վրացեւար կը խօսէին եւ այս երեք մարդ միայն Հայերէն կը խօսէին :

Շահէնի առաջնորդը անոնցմէ մի քիչ հեռու նստելով, անոնց խօսքերուն ունկնդիր կը լինէր անզգալի կերպով :

— Այն չէ, ախրէր ջան, լսեցիր դարձեալ մեր ազգի քամբախտութիւն. երկու հարիւր նոր գաղթական Հայ էլ եկել է Տաճկաստանից :

— Ի՛նչ կասես ախրէր, ասաց ունկնդիրներէն մինն սաստիկ յուզուելով :

— Ի՛նչ պիտի ասեմ, երկու հարիւր ընտանիք էլ խորխորատն իջան :

— Ի զուր, ի զուր ուրեմն, մեր յոյս Տաճկաստանի Հայոց վրայ դրած ենք. ի՛նչ օգուտ որ անոնք աւելի շատ ազատութեան միջոցներ

ունին քան թէ մենք, մենք որ մի այնպէս տէրութեան տակ հեծում ենք, որ միայն ուրիշի տուները քանդելով կանգնումէ իւր պարիսպը :

— Ամենէն գէշն էն է որ, ախպէր, ասաց երրորդ ընկերն, այս գաղթականութիւն շարունակում է եւ մենք ձայն ու ճիկ չի պէտք է կարողանանք հանել, մեր անմեղ եղբարց ոտքերու առջեւ լարուած որոգայթ տեսնում ենք ու չենք կարող զգուշացնել, չենք կարող ասել թէ մեր ոտքն անլուծանելի շղթայներով պարաւանդուած են. չէք տեսնում, այ մարդիկ, ու մեր բռնուած որոգայթի մէջ ինկնում էք :

— Չէ, չէ, ձեզի ասեմ. ես էլի ամէն բան աչքս առնելիս դարձեալ էս մասին մեր Ստամբուլի թղթակցին պէտք է գրեմ, որ Պատրիարքին հաղորդեն, ու ճար մ' տեսնան. գաղթականներն արգելու :

— Հա, հա, աղէկ մ' հասկացնելու էք էտ հաստ գլուխ մարդկերանց, որ հարստահարութեան սպաճառներ արգիլեն, որպէս զի ողորմելի տգէտներու աչքը դուրս չի մնայ. միայն դուրսէն փրկութիւն չ' սպասեն :

— Մի եւ նոյն իմաստով գրելու է Վեհափառին, թէ հովուութիւն կանէ լաւ թող տնէ. իրա մեծ անուանն չի վայելեր այս-

պէս վատ վատ հետեւանքներ տեսնել իր աչքով :

— Ե՛ղբայր, պատասխանեց միւսն, կարելի է ինքն արդի գաղթականաց մասին տեղեկութիւն չունի :

— Ի՛հ, միթէ կարելի է այդչափ անհոգութիւն վերադրել Ներսէսի վրայ :

— Ա՛խպէր մարդ, ի՛նչ կասէք, էտոնք վերջին անելիքներ են. էս օր մի բան կարող ենք անել :

— Ի՞նչ :

— Երթանք այդ գաղթականաց գլխաւորին տեսնենք, կամ գաղտնի անստորագիր նամակ մի հասցնենք իրան, որ եթէ կարելի է ետ դառնայ. կամ եթէ անհնար է՝ հեռու տեղեր չի յօժարի երթալ. . . »

Շահէնի ազգասէր ընկերն՝ այս ամէն կը լսէր որպէս թէ չէր լսեր, իսկ Շահէն ուրիշ բանով կզբաղէր :

— Իմ ազնիւ եղբայր, մի քիչ կաց այդ տեղ, դուրս ելնամ, այս բոպէիս կը դառնամ, առաց եւ դուրս ելաւ Շահէնի ընկերն :

Քանի մը վայրկեանէն, ոստիկաններ ճաշարան մտան, եւ այն երեք մեկուսացեալ Հայերուն ըսին :

— Պարոններ, բարձրագոյն հրամանաւ դատաստանի ենթարկուած էք. վեր կացէք երթանք :

Սոսկացին խեղճ Հայերը եւ քար կտրելով իրարու երես կը նայէին, թէ իրենցմէ որն նստած տեղ մատնած է զիրենք :

Շահէնի առաջնորդող ջերմեռանդ ազգասէր Հայը՝ տէրութեան լրտես էր. նա մատնած էր սոյն ողորմելիները. . . :

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Ի.

ՏԱՍՆ ՆԻ ՄԷԿ ՏԱՐԻ ՎԵՐՋ

Տասն եւ մէկ տարուան մէջ անդրակովկասեան Հայ դաղթականութեան նախնի վիճակն ու կեանք, կեանքն ու վարք, վարքն ու բարք փոխուած էր. ամէնքն էլ նոր աշխարհի նոր մարդիկ եղեր էին :

Եւ Շահէն՝ թէ իրենցմէ առաջ եւ ի վերջոյ եկած վտարանդի հայրենակցաց մէկ մասին մեծաւորն լինելու փառաց բաղդաւորութեան հասած էր, շնորհիւ ամենաողորմած Զարին :

Շահէն՝ ազնուականութեան պատիւ, պաշտօն ստացեր էր ի վաղուց, եւ նորանոր յառաջադիմութեան մէջ սիրտի շարունակէր, եթէ այլ եւս վաղենակին՝ իւր հին բարերար բարեկամի հրահանգաց համաձայն վարուէր :

Իրողութիւններն ամբողջ հասկանալու համար պէտք է չի մոռնալ թէ, Ներսէս կաթողիկոսին առ Շահէնն ուղղեալ գիրն՝ էջմիածնայ Բեհլուրէի եւ վաղենակ-Մելիքովի ձեռքն

անցեր էր, եւ որոյ պատճառաւ թէ ներսէս եւ թէ Շահէն՝ շատ մը վտանգներու մէջ ինկած էին:

Երկու խօսքով ընթերցողին Շահէնի ընտանեկան ներկայ նոր վիճակն նկարագրելէն վերջ՝ դարձեալ մեր պատմութիւն պիտի շարունակենք:

Մեր Շատախցին՝ արդէն ի սկզբանէ վաղենակի յանձնարարութեամբ հետզհետէ տէրութեան մեծամեծներուն՝ իբրեւ հանճարաւոր, ուսեալ եւ քաջ մարդ՝ պաշտպանութիւնն եւ համակրութիւնը ստացած լինելով, վերջէն Չերքէզներու, Թաթարներու եւ մասնաւորապէս Արեւելեան պատերազմի մէջ իրեններով ցոյց տուած անպարտելի արիութիւնն՝ ամենի արմանք զարմանք տարեր էր: Ուստի՝ իբրեւ աղնուական զօրապետ մարդ՝ առատ ռոճիկ կառնէր կառավարութենէն, որով երկրի պահանջման համեմատ ճոխ կապրէր:

Փառաւոր կահաւորանքներով զարդարուած ապարանքի մը մէջ կը բնակէին. կառքեր, ձիեր եւ ծառաներ բաւական շատ:

Աստղիկ տիկինն՝ իւր չքնաղ, աղնիւ եւ չնորհալիայլ դէմքով եւ նաղելի վարմունքովն շատ մ'մեծամեծաց տիկիներու նախանձն ու մախանք կը շարժէր: Եւ բամբիշ Հրանուշ՝ առանձին դասատուներու միջոցաւ ուսեալ, վատիկասուն, հրաշալի օրիորդ մի

եղած էր, եւ Ռուս աղնուական օրիորդաց հետ դաշնակի, պարի եւ լեղուագիտութեան մասին կարող էր մրցիլ, եւ շատ անգամ կարմրացնել նոցա չէկ երեսները: Իսկ վարդգէսն՝ եօթ ութ տարիէն ի վեր Մոսկովայի տէրութեան դիմնադիւնի ընթացքն աւարտած՝ համալսարանի ուսանող եղել էր, եւ վերջ . . . վերջը պիտի պատմենք: Եւ վրէն՝ որ հազիւ տասն ու վեց տարու կար, իր հօր եւ մօր մասնաւոր դաստիարակութեան տակ տէրութեան դպրոց կերթեւելէր, եւ հօր հոգովն կը մեծնար:

Եւ սակայն այս բարեբաղդ վիճակն շուտով վերի վայր եղած էր, որոյ ճիշդ նկարագիրն Վրէնի առ վարդգէսն ուղղեալ սոյն նամակին մէջ կը տեսնենք:

«1860 Մայիս 4

1842

«Իմ ամենատիրելի եղբայր, Վարդգէս,

Ի ՄՈՍԿՈՎԱ

«Ստացել եմ ձեր նամակն Ասրիլ ամսոյ վերջերում. եթէ դուք մի տարի ամբողջ հազար ճորով զմեզ յիշում էք, իրաւունք չունէք գանգատելու որ ես էլ մի ամիս ակամայ յա-

որեւ
շահ
այս
շահ

շահ
11-տի

սլաղեցի ձեր պատասխանը: Դուք որ չատանգամ հօրս, մօրս եւ իմ նամակներն արհամարհելով լուռ կացիք. մոռացաք թէ հայր ու մայր, եղբայր եւ քոյր ունիք. մի Ռուս աղջկի համար ամէն բան զոհեցիք, անդոսնեցիք, չ'ասեմ Աստուածն էլ ուրացաք, եւ այժմ գրում էք անոր համար, որովհետեւ զղջացել էք:

Ափսոս, չատ ափսոս որ այդ զղջումը պարզիւն է արդ. վասն զի դուք ձեր ձեռքովն մի այնպէս ծանր ու սոսկալի չլթայով կապեցիք զձեզ, որ այլ եւս անհնարին եղաւ չարժեւ, խորտակել զայն:

Ասում էք թէ՝ հօրս ու մօրս հետ հաշտուելու ինչ միջոց կայ. թէ արդեօք չ'պէտք է ներեն ինձ. թէ դուք զղջացել էք չատ, եւ իրանց օգնութեան կարօտում: Եւ ձեր զղջման պատճառներ գրում էք այսպէս. որովհետեւ մի զաւակ ունեցել էք, եւ զայն Ռուս մկրտել են ինչպէս որ դուք մկրտուեցաք, եւ ասում էք, մինչդեռ ես իմ Ռուս լինելու վրայ հաղար անգամ թքել եմ. իմ զաւակս էլ Ռուս չ'իմում են. եւ վերջապէս կրկնում էք թէ վերջին յուսահատութեան մէջն եմ. եթէ ծնողքիս ներողութեան եւ պաշտպանութեան չարժանանամ, իսպառ կորչում եմ. . . »

Սակայն լսիր մեր պատմութիւնն էլ, հօրդ վիճակն էլ, այնուհետեւ քո գլխի ճարը տես:

Ինչպէս մայրս պատմում է, էս օր տասն եւ մէկ տարի լինում է, որ մենք մեր բնիկ հայրենիքէն՝ Շատախէն մեկնած եմք. Այն օրէն ի վեր՝ երբ Ռուսաց հող մտանք, հայրս ամէն պարագայում արիւն յափն առած՝ ամենազօր կայսեր մէն մի հրամաններն անձնանուիրաբար, արիութեամբ եւ յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց. եւ Նորին կայսերական փառաւորութիւն՝ պէտք է ասել որ հօրս արժանիքն լաւ ճանչցաւ. եւ ըստ այնմ վարձատրեց զինք, մեր թշուառ, աղքատ, շինական կեանքէն՝ ամենաճոխ փառաց եւ աշնուականութեան բարձրացոյց. Ոչ միայն զմեզ, այլ եւ մեզ հետ եկող ամէն թշուառներն պատասպարեց, ինչպէս որ պէտք էր:

Եւ երբ՝ վասն ամենամեծ փառաց կայսեր՝ հարկ եղաւ հօրս արեւելեան պատերազմի առթիւ զէնք առնել, հայրս պատեանէն իր սուրը քաշեց թէ չէ՝ Կովկասեան հայ գաղթականաց մեծ մասն իրեն հետեւեցան, եւ մեծամեծ գործեր տեսան լուրեայն, թէ բուն բանակաց մէջ եւ թէ սահմանադուրները պաշտպանելիս, որով կայսեր շնորհաց փոխանակ՝ իրենց կեանքն նուիրեցին:

Իսպէս եղաւ Թաթարաց, Չէրքեզներու եւ այլ մասնաւոր պատերազմներու մէջ հօրս եւ իրեններուն ցոյց տուած երախտադիտութեան փորձը:

Այնուհետեւ երբ մենք մեր ընտանեկան խաղաղ եւ անկարօտ կեանքում հաց ուտելիս, ջուր խմելիս, հաւու պէս միշտ երկինք նայում էինք, ցոյց տալու համար թէ այս հաց ու ջուրը Նորին սղորմածութեան կայսեր շնորհն է, ուստի Աստուածանից միշտ խնդրում էինք Նորին մեծ փառաւորութեան բարերար կենաց երկարութիւն եւ անդորրութիւն:

Սակայն մեր այս վիճակն երկարատեւ չեղաւ. մէկ տարուան շրջանում եկան սեւ սեւ ամպեր դիպուեցան մեր տան շուրջը, մլրդիկներ փչեցին, հեղեղատներ ելան, որոտում, շանթ ու կայծակ վերիվայր քարուքանդ աւերեց մեր ամենայն շինութիւնը:

Եւ այս ամենայն ամբախտութեան պատճառն եղան, հօրս ամենասիրելի մտերիմ բարեկամներ, աղա Մելիքովն՝ զոր հայրս Վաղենակ էր անուանում:

Առաջին քամբախտութիւն Մելիքովը՝ այն մարդը որ ի վերին երես այնչափ ազգասէր, այնչափ բարեսիրտ, այնչափ մտերիմ ձեւացնում էր զինքն, որ հայրս մէկ պատառ հաց չէր կարող կուլ տալ առանց նրա անունը յիշելուն, եւ երբ նրա այցելութիւնն ընդունում էր՝ էլ աշխարհ իրեն էլին տալիս էս բարեսիրտ մարդը՝ չգիտեմ՝ Ներսէս կաթողիկոսին հօրս հետ՝ ինչ գաղտնի թղթակցութիւն-

ներ բռնել է, բայց էլի լուռ մունջ իրա միամիտ մտերմութիւնն շարունակել է հօրս հետ. վերջ վերջ Ռսաց մեծամեծներուն առաջ կասկածելի արել է հայրս: Ուստի Մելիքով՝ մեր կասկածանաց իրականութիւնն ապացուցանող փորձեր անելու ետեւէն լինելով, նախքո Ռուս աղջկան հետ կարգուիլն իրան գլխաւոր առիթ շինեց, միշտ իրան արբանեակ եւ աջակից ունենալով մեր տան երէցը՝ որ ինչպէս ճանաչում ես՝ այնչափ պարզ ու բարի քահանայ մի էր, եւ մօրս առատաձեռն ողորմութիւններով պահպանում էր իրան ընտանիքը:

Այն օրը՝ երբ Հայրս լսեց Վարդգէսի Ռուս աղջկան հետ սիրահարուիլ ու նշուիլը, առանց իւր հրամանին, վերին աստիճան վերաւորուած, երկու օր տունէն դուրս չելաւ եւ հացի փշուր մ' չի մտաւ բերան. թէպէտ խեղճ մայրս շատ աշխատում էր փոքր ինչ մխիթարել, բայց անհնար էր. վասն զի հայրս Ռսի խոտապահանջ շէն լաւ դիտենալով յուսահատուել էր. դիտէր թէ ինչ խոր անդունդ բացուել էր իրան սիրելի Վարդգէսի առջեւ: Մանաւանդ ինքն սաստիկ ատում էր այն Հայ երիտասարդները՝ որ Ռուս աղջկան հետ կարգուեցու յօժարութիւն էին ցոյց տալի:

Այս դէպքի երրորդ օրը, երեկոյ էր, ժամ

տասն երկուք, յանկարծ աղա Մելիքովն մեր տուն մտաւ. եւ խեղճ հօրս երես մի քիչ ծիծաղ եկաւ. Վասնզի ինչպէս վերջէն յայտնի եղաւ, որչափ որ հայրս ի սկզբանէ Մելիքովի վրայ վստահութիւն ունէր եւ զարմանալի մտերմութիւն, բայց վերջ կասկածներ ծագել էր սրտին մէջ՝ զինքն չափազանց ուսամով համարելով. էլի միշտ ուզում էր հաւատալ թէ աշխարհի մէջ Մելիքովի համար ամենից սիրելի չայլ՝ Շահէնն էր միայն. ոչ միայն նրա համար որ երբեմն իւր կեանքն ազատած էր, այլ անոր համար որ քաջ ու խելացի մարդ էր. ուստի այն երեկոյ Մելիքովը ներս մտած չի մտած, դարձեալ առաջի մտերմութեամբ սկսան տեսակցիլ. աղէկ յիշում եմ իրանց հետեւեալ խօսքեր.

— Շահէն, քեզ մատաղ, ինչ ունիս, էդպէս գոյնդ նետած ես, ասաց Մելիքովը հօրս շինքն ի վեր փաթըթուելով.

— Ա՛խ, Վահրենակ, ոչինչ չունիմ.

Այս երկու բարեկամներն առանձնութեան մէջ պարզ իրարու անունն էին տալիս.

— Բայց Վահրենակ, ասաց հայրս, քեզնից պահեմ, Աստուծոց ինչպէս պահեմ. մանաւանդ իմ գործերս ինչ որ Աստուծոյ յայտնի է, դուն էլ գիտես.

— Իմ ազնիւ բարեկամս, սաստիկ վշտացել եմ Ռսաց ազգի դէմ.

Եւ այս խօսք մի քիչ խիստ համարելով՝ յանկարծ սթափելով ասաց.

— Այո, վշտացել եմ Ռուսներից, ոչ թէ ամենազօր Թաղաւոր-կայսերից, որոյ համար եթէ հազար անգամ մեռնիմ ոչինչ չեմ զգալ. ու փառք համարում ինձ. ոչ էլ Ռուս պարզ ժողովրդից տոգոհ եմ, այլ նրանց պաշտօնեաներից, որ վատ վատ օրէնքներով այս աշխարհի ամէն բնական իրաւունքներն ու ազատութիւններ ջնջել են. փորս տրաքում, պատռում է. ախր, էլ չեմ կարող համբերել. այս երկրում մի հսկատակ ազգ՝ մանաւանդ Գրիստոնեայ հպատակ երբէք երաշխաւորութիւն չունի, ոչ իւր ազգութեան, ոչ իւր լեզուին, ոչ իւր եկեղեցւոյ մասին, այլ ամէնքն էլ թէ շոտ թէ անգան չքանալու վտանգաւոր ուղղութեան մէջն են. Հասկանում ես. մենք Հայերս էլ մի եւ նոյն ուղղութեան մէջն ենք էս օր. էլ ինձ համար մեր ազգին ազատուելու յոյս չի կայ. . . .

Ճամարտն ասեմ քեզ, Վահրենակ, իմ երկրի սօխ ու սխտորն ի վաղուց յիշել եմ. . .

Հօրս էս անակնկալ խօսքեր՝ շանթահարեցին զՎահրենակն, որ թէպէտ Շահէնի վրայ կասկածել էր, բայց նրանից էս աստիճան յանդգնութիւն չէր յուսալ, ուստի իւր սրտի վրդովումն ցաւակցութեան կեղծելով ասաց.

— Սրդեօք, իմ ազնիւ բարեկամս, ասէք,

աղաչում եմ ձեզ, ինչ պատճառ ունիք այդ աստիճան վրդովելու :

— Պատճառ մի հարցու, գիտես որ ոչինչ բաներէ խոռված չունիմ. ան, վաղենակ, սրբիս, զաւակս՝ Վարդգէսն, իմ անդրանիկն, գրկէս խլեցին :

— Ի՛նչ ասում ես, այ մարդ, . . միթէ մեռաւ . .

— Երանի թէ մեռած լինէր. Վարդգէսն Ռուս աղջկայ մի հետ սիրահարուելով՝ անոր հետ նշնու-
ւեր է. դուցէ եւ այժմ կարգուած լինի. ինքն էլ տակառ մտած ելած, նրա զաւակներն էլ Ռուս պէտք է միլրտուին: Բայց Շահէն այն-
չափ վստ է, այնչափ աղգատեանց է՝ որ զա-
ւակ ծնի Ռուս լինելու համար, Ռուսի համար մնալու չատցնելու. ահա իմ քաղցր բարեկամս,
իմ դաղտնիքս, իմ անմխիթար վիշտս: Ասա, աղաչում եմ քեզ, ասա, ինչ անել պէտք է:

Ո՛վ գիտէր որ Մէլիքովն էլ՝ հօրս բերնէն
այս խօսքերն լսել ցանկանում էր. ուստի մի
չատ այլեւայլ բաներ խօսելէն վերջ, համազեց
զինքն՝ որ հետեւեալ նամակն ուղղէ առ քեզ,
որով կարելի լինէր քո կարգուելուն խափան
լինել, եւ իրեն մատնութեան առիթ չլինել
դայն :

Ահա հօրս առ քեզ ուղղած նամակի պատ-
ճէն .

Վարդգէս,

« Գիտես, Վարդգէս, որ ես քո հայրն եմ,
դու իմ զաւակ Վարդգէսն ես. քո կեանքն՝
Աստուած իմ ձեռքով քեզ շնորհել է. ուստի
եւ քո կենաց համար միշտ պատասխանա-
տու եմ առ Աստուած: Վարդգէս, դու գի-
տես, որ ես հաստ կող Հայ եմ, Հայու տղայ,
դուն էլ Հայ ծնած ես: Հայ ծնածը, Հայ
պէտք է մեռնի. Հայու սուրբ եկեղեցւոյ ա-
ւագանի մէջ միլրտուածն, Հայու խաչ աւե-
տարանով իւր գերեզմանն պէտք է կնքէ.
Վարդգէս, Աստուած սիրելու համար՝ հայր,
մայրդ սիրելու ես. ծնողքդ սիրելու համար,
Ազգդ, Հայութիւնդ սիրելու ես. է, գիտես
սիրելն ինչ թաւուր կը լինի, քո կեանքը ազ-
գիդ, եկեղեցւոյդ եւ հօրդ վրայ դնելով:

Իմ հայրս աղքատ մարդ համալսարան չի
կարողացաւ յուղարկել զիս, ինչպէս ես արի-
դու ինձանից քո պարտաւորութիւնք լաւ ճա-
նաչելու էիր. սակայն՝ որչափ ամօթ է ինձ
եւ նախատինք իմ աղգատողիս, երբ ասէն
թէ Շահէնի զաւակ Վարդգէսն, իւր Աստ-
ուած, իւր հայր ու մայր, իւր ազգն ուրացել
է մի Ռուս աղջկէ համար:

Վարդգէս, դուն իմ կեանքն լինելու էիր,
իմ մահս, իմ գերեզմանս լինում ես. դու

Ռուս լինելով՝ միայն քեզ եւ քո ապագայ սերունդի արեան պատասխանատու չես, այլ եւ իմ նախնեաց :

Վարդգէս, ես զքեզ համալսարան յուղարկեցի, որպէս զի լաւ Հայ, քրիստոնեայ, բարի մարդ լինելու առաջնորդող գիտութիւն սովորէիր, քո ազգիդ, քո հայրենեաց, քո ծնողաց բարեյիշատակ լինէիր . չէ՞ թէ զմեզ ամէնքս էլ ուրանալու սոսկալի վատութիւն սովորէիր :

Վարդգէս, իմ եւ Աստղիկի արտասուէք ծով պէտք է լինի, զքեզ խեղդէ, եթէ Ռուս աղջիկ հետ կարգուելու լինիս, եւ մեր ամէն ժառանգութիւններէն զրկուած :

Վարդգէս, միթէ Հայու աղջիկ չի կարող խարհիս մէջ, միթէ Հայոց աղջիկներ աւելի գեղեցիկ չեն քանց Ռսի դեղձած ու լսկած կէշէր :

Քո հայրդ մոլեռանդ չէ, փոյթ չէր Ռուսի թէ Զհագի աղջկայ հետ կարգուիս, միայն քո ազգութիւնդ, քո եկեղեցիդ, քո ծնողքն ուրանալու չի պարտաւորուէիր :

Դու այժմ կորսուելու վիճակի մէջն ես : Գուցէ քո համալսարանական գիտութիւններովդ՝ նախապաշարում եւ մոլորութիւն համարես իմ այս ասածներս : Դուն գիտես :

Արիւն քո ի գլուխ քո :

Էլ լեզուս չի բռներ բան խօսիլ . . . »

Հայրդ ՇԱՀԷՆ

Ահա այս նամակն էր, որ հայրս գրեց քեզ . այս ոչ բարով նամակն, զոր չեմ կարծում ձեռքդ հասած լինի, եթէ ոչ տարակոյս չունիմ, որ եթէ ընդունած լինէիր, անմիջապէս առաջադրութենէդ ետ պէտք էր կենայիր : Այո, այս աղէտաբեր գիրը ձեռքդ չը պէտք է հասած լինի, վասն զի մեր տան հիմք տակն ու վրայ արաց այդ գիրը :

Հօրս մտերիմ Մելիքովն՝ այդ գիրը բռնած էր, եւ Ռսաց մեծամեծներուն ցոյց տուած, Շահէնի կասկածաւոր լինելուն իբրեւ անհերքելի ապացոյց :

Արդէն Ռսներ սկսել էին հօրս հետ պաղ վարուիլ, ինչպէս հայրս խստութեամբ վարուում էր նոցա հետ . բայց Մելիքովն եւ տան երէցը մի եւ նոյն անփոփոխ մտերիմ բարեկամն էին : Մինչեւ ահ . . . մինչեւ . . .

Էլ չեմ կարող գրել . . .

Բայց չէ, պէտք է իրողութիւնն ամբողջ պարագաներով գրել . որպէս զի վախճանն էլ տեսնաս . վախճանն էլ տեսնաս Վարդգէս, եւ քո Ռուս աղջիկ առնելուդ սարսափելի հետեւանքն էլ տեսնաս :

Հայրս՝ այն օրից որ արդէն քո ամուսնութեան լուրն առեց, որչափ սկսել էր ատել ու նզովել էս երկրի մարդիկ, հող, ջուրն եւ օդը, այնուհետեւ աւելի անհաշտ վարուել սկսեց . վայրկեաններ տարուան պէս անցնում

էին, էլի հօրս էս հալումաշ վիճակն շատ ներքին ու ծածուկ էր. նա վերադարձ մտածում էր:

Այս ժամանակամիջոցում Թիւրքիոյ Հայաստանէն զանազան լուրեր դալով հայրս բոլորովին վրդովեցին: Երբ լսեց թէ Տաճկաստան ոտնէն չուր գլուխ վերանորոգուելու մեծ գործովը դադարէ, թէ Հայք զանազան առանձնաշնորհութիւններով պէտք է վարձատրուին, այնուհետեւ հայրս սկսել էր իւր վերադարձի մտադրութիւնը իրականութեան վերածել, եւ շարունակ մտածում էր:

Հօրս սաստիկ տխրութեան ժամանակ, մայրս զիս իրեն մօտ յուղարկում էր, երբ ինքն լքեալ արտասուածքով աչքով դուրս կենէր անոր սենեակէն: Եւ հայրս որ զիս յանչափս սիրում էր, ոչ ինչ չէր յայտնել ինձ, միայն իբրեւ երախայ գգւում, դուրս գործում էր վրէս. եւ միշտ հառաչելով յիշում էր զքեզ եւ կրկնում էր. «Վրէն, կօրհնեմ քեզ՝ որ Վարդգէսին պէս վատ չլինիս, քո հօրն ու մօր յաւիտենական անարգանք»:

Շատ անգամ աշխատում էի նորա թախծութեան պատճառներն իմանալ, բայց անհնար էր թափանցել, ինքն միայն ուրախ առարկաներու վերայ խօսում էր ինձ հետ. եւ ես երբեմն նշմարում էի թէ այն ուրախութեան խօսքերը բռնի էին, եւ տեսնում էի որ ար-

տասուաց կաթիլներ անյայտ կերպով մորուսն ի վար կը գլորուէին:

Այսպէս երթալով անվեհեր հայրս կատկածոտ, երկշտ մարդ դառնում էր, եւ չգիտեմք ինչ անծառօթ պատճառներով, տան շնէն ու կատուէն իսկ կղզուշանար... Մինչեւ, ահ, մինչեւ նոր սարսափելի խնդիր մի եւս մեր սեւ ճակատագիրն փութացուց:

Ռուս Մ. պաշտօնակալի Վ. տղան, մեր քրոջ Հրանուշին սիրահարուած էր. պարոն պաշտօնակալը միանգամայն հօրս բարեկամներէն մինն էր, նա առաջարկեց հօրս իւր որդւոյն վիճակը՝ եւ խնդրեց որ իւր տղան փեսայ ընդունի:

Հայրս այս անակնկալ առաջարկութեան վերայ խստաւ շփոթուելով՝ մէկէն մէկ ոչինչ պատճառ չէր կարողացել ցոյց տալ, միայն քաղցրութեամբ պատասխանել էր թէ՝ Հրանուշն տակաւին չափահաս չէ: Մեկիքովն որ առաջ քեզ համար հրահանգ կուտար, պաշտօնակալի առաջարկութիւն իւր վրայ առնելով՝ միջնորդում էր հօրս թէ Հրանուշն պէտք է տալ. եւ երբ հօրս մտերմական խիստ պատասխաններն ընդունած էր թէ Շահէնի մէկ տղան Ռուս եղաւ բաւական չէ, աղջիկն էլ պէտք է կորսուի. եւ թէ ինքն մեռանել յանձն կառնէ եւ պաշտօնակալի խնդիրն ընդունելն անհնար: Իսկ Մեկիքովը զգուշացնում

էր հօրս թէ՛ այս ատեւութիւն կարող է դէշ հետեւութիւններ ունենալ իրեն համար, բայց հայրս ոչինչ կարեւորութիւն չէր տալ :

Գէշն այն է, որ Հրանուշն էլ սիրում էր պաշտօնակալի որէթը . այս բան մեզ յուսա-հատութեան մէջ ձգեց :

Թողով հօրս եւ մօրս կրած անհուն վիշտերը, միայն վերջին երեկոյեան պատմութիւնն պէտք է անեմ քեզ :

Այլ եւս հօրս տիրութեան չափ ու սահման չկար. նոյն երեկոյ, կերակուրէն վերջ ժամ չորսին, մայրս, քոյրս եւ ես առանձնացանք իւր սենեակը : Արդէն նոյն օր պատուիրած էր ոչ ոք զիշերուան համար հիւր չընդունել, ուստի մեր առանձնութեան մէջ մնացինք, եւ ամէնքս բերանաբաց հօրս նաշում էինք, յուսալով թէ իւր երկարժամանակեայ թախծութիւնն բացատրումէ մեզ, եւ այսպէս սկսեց :

— Այժմ մենք մեր մէջն ենք, Աստուած միայն պէտք է լսէ մեր խօսքերը . դուք դիտէք որ ես Վարդգէսի դէպքին վրայ շատ վշտացել եմ. այդ վէրքն այնչափ խոր է թափանցել իմ սրտին մէջ՝ որ անհնար է բուժել. ախ, միշտ մտածում եմ, եւ անմխիթար գլուխում եմ դիս. եթէ մի ճշմարիտ Հայու տղայ Ռուս լինում է եւ իւր ազդեցութեան տէր հայրը չէ կարող արդիւնեղինքն, զրջափ առա-

ւել այն ամէն Ռուսաբնակ Հայք՝ որք ոչ իմ դիրքս, ոչ իմ ուսմունքս եւ ոչ ազգասիրութիւնս չունէին, ծանր վտանգի մէջ կարող են լինել : Շահէնի անդրանիկն բաւական չէր ռուսանալ, իւր պաշտած աղջիկն էլ Ռուս լինելու է, Ռուսի համար զաւակ բերելու է :

Ձէ, չէ, թող հարկւր անգամ մեռնի սատկի Շահէն՝ որ իւր տառապեալ ազգին թշնամի թիւնաւոր խժերը պատրաստելու պատճառ չլինի :»

Այս խօսքերը արտասանած ժամանակ, ընթիւն ընթիւն տղայի պէս սկսաւ լալ հայրս եւ մենք ամէնքս արտասուների մէջ խեղդւում էինք :

Մայրս ի դուր աշխատում էր սիրտ տալ, եւ Հրանուշն թէպէտ ի սկզբան յամառ, բայց վերջ շատ զղջալով կամենում էր հօրս ոտքեր արտասուք թանալ, ներում խնդրել, վստահացնել զինքն թէ մի այդպէս անարգ միջոցի չպէտք է դիմէ, թէ՛ « միայն հօրս սրտի խաղաղութիւն ցանկանում եմ, » եւ այլն :

Հրանուշին մէկէն մէկ վտխուրէն, մօրս այս սրտառուչ խօսքերն եղան. զոր յաւիտեանս մտքէս պէտք չէ ելնեն :

« Հրանուշ, սիրելի աղջիկս, ասաց մայրս, դու երբոր աշխարհ եկար, անձեռք, անտաք, անխօս երախայ էիր. դիտես ո՞վ կերակրեց

քեզ՝ երբ անօթի էիր, ով հանդերձ պատրաստեց քեզ՝ երբ ցուրտէն ու տաքէն նեղուժ էիր, ով դարմանեց քեզ՝ երբ հիւանդ եղար:

Հայրդ ու մայրդ գիշեր ու ցորեկ քնազդեղ ու տարտաժար եղան, հաղար ու մէկ վտանգներու մէջ դրին իրենց կեանքն քո կեանքի փոխանակ, եւ քո ուսման եւ կրթութեան համար ամէն զոհողութիւն արեցին, եւ դու այժմ պարտաւոր չես համարել զքեզ մեր մէկ կամք յարգելու, որ ոչ թէ բռնութիւն է, այլ քո խղճի հանգստութիւն, քո սպաղալին անդորրութիւն. դու խելահաս ես արդէն. դիտես թէ որչափ պաշտում ենք զքեզ, մարդ իր պաշտածի դէմ բռնութիւն գործադրում է: Մենք գիշերներ երազով, ցորեկներ խիալով մտածում ենք թէ ինչպէս մեր չնաչխարհիկ Հրանուշն հարս անենք՝ որ երթայ երջանիկ լինի եւ իր կեանքի մէջ հոգոց չի հանէ. մենք այս սիրով գինովցած, դու՝ Հրանուշ՝ դու կեղեկս օտար խանածվաւրածի մը հետ կարգուիլ կուզես:

Երբ Շահէնի պէս հօր մ' Աստղիկի պէս մօր մ' աղջիկ եւ էն ալ Հրանուշի պէս հիւանալի ձիրքերով աղջիկ մը երթայ Ռուսի զաւակ յարուցանէ, Ռուս էլի, որչափ գայթակղութեան ու մոլորութեան պատճառ պիտի տայ:

Հրանուշ, ես քո մայր, ուրիշ բան չեմ ասել, քո այդ օտարին նուիրած սէրը՝ ոչ թէ

հօր ու մօրդ սիրոյն զոհէ, այլ այն Հայ ազգին՝ որ քեզ պէս աղնիւ աղջկան մ' սերունդներով կարող է բարձրանալ:

Դու չար օրինակ պէտք է լինիս ամբողջ Ռուսաստանի Հայոց մէջ. անմեղ Հայ աղջիկներ պիտի մոլորին երթան օտար երիտասարդաց ետեւէն, որով Հայ երիտասարդն էլ, Հայ աղջիկներ չգտնալով՝ անոնք էլ պէտք է օտար աղջկանց ետեւէն մոլորին, կորսուին, ինչպէս կորաւ Վարդգէսն:

Այս, Հրանուշ, Վարդգէսի տուած մըն՝ մուռն ու կսկիծ հերիք չէր մեզ, դուն էլ վէրքի վրայ վէրք աւելացնում ես, Վարդգէսին առ Վրէն դրած նամակն չի կարդացիր. քո սիրտ չի մոլորեցնում. եղբօրդ չար օրինակ բաւական չէ քեզի, վախճամ դուն էլ անոր պէս շուտով պէտք է զոյճաս, բայց բան բանից ելնելն վերջ. զոյճաս պիտի բայց վերադարձն անկարելի է:

Արի, սիրելի Հրանուշ մեզ քո ձեռքով ողջ ողջ գերեզման մի դնել, մ' օտարի համար հայրդ, մայրդ, հաւատքդ ու ազգդ մի զոհեր:

Հրանուշ, պէտք է իմանաս որ երբ պաշտօնակալ քո մասին առաջարկէ հօրդ, հայրդ չի պիտի կարողանայ մերժել. ուստի գործը միայն քեզանից կախում ունի, այսինքն ասել թէ՝ ես պաշտօնակալի տղան չեմ սիրել: Այս

կարճ խօսքով ոչ միայն դեղ ազատում ես, այլ եւ հայրդ եւ ամբողջ ընտանիքը ծանր եւ վերահաս փորձանքէ կազատես :

Դու քո Աստուած, դու քո արեւն, Հրանուշ . . . » :

Այս եղանակաւ մայրս շատ մ' խօսեց Հրանուշին հետ . թէպէտ նա համոզուեցաւ, բայց ինչ օգուտ, հայրս խնդիրն բոլորովին փոխեց այս խօսքերով :

— Ասողիկ, էդ խօսքերու ժամանակն անցել է, ասաց, արդէն ամէն բան վերջացել է . միայն վարդգէսն եւ Հրանուշի ցաւերն չեն . ասոնք մեղաւոր չեն . պատճառ տուողն մենք եղել ենք, էս երկրի հող ու ջուրը մոլորութեան առաջնորդում են մարդ . այնպէս պատճառներ կան որ վերջապէս պարտաւորցնում են մեզ ամէն բան թողուլ եւ փախչիլ այս երկրէն, որ եթէ ոչ այսօր՝ վաղ հոգով եւ մարմնով պէտք է կորչինք . ահա իմ անմխիթար թախծութեան բուն պատճառն, որ այս երկրի վրայ ոտք կոխելէն ի վեր չարչարում եմ . խղճի դժոխք դարձաւ էս երկիրը, դուք չէք կարող այս աշխարհի գաղտնեաց թափանցել . Ուստի մեր հին քեաղախիկն ու շուշէփ, գօլօղն ու ճալահիկ այս համադգեստներէն, անոր կորեկ հացն ու քիւրդն, քիւրդն ու տառապանքն, այս երկրի մեծութենէն ու ճոխութենէն լաւ է լաւ : Այն մեր բնիկ եր-

կիրն յուսալից վախճան մի կարող է ունենալ . վառն զի հողն ու ջուր, ջուրն եւ օդ ապականուած չեն, մեզ թշնամի չեն : Տաճկաստանի Հայք շուտով կատարեալ ազատութիւն պիտի ստանան :

Վերջապէս, սիրելիներս, ժամանակ չկայ երկար խօսքերով ամէն բան բացատրել . այս առաւօտ աղօթքին ճամբորդ ենք . արդէն արտասահման ճանապարհորդութեան կէս մը հրաման առել եմ : Շատ շուտով ու գաղտնի պէտք է պատրաստել ամենէն կարեւոր պիտոյքներ, առնել մեր Հայութիւն, մեր լեզուն, մեր հաւատք ու արիւն հեռանալ, որով ոչ միայն մեր՝ գուցէ եւ բազմաց ազատութեան ճանապարհ բանանք . . . »

Հօրս այս անակնկալ խօսքերը շանթահարեցին զմեզ . ասլած շուարած կացինք մնացինք, բայց եւ ամէնքս համոզուեցանք եւ հնազանդեցանք իրեն : Նոյն երեկոյեան մեր վիշտն ու տաղնապն բովանդակ նկարագրել անհնար է, Վարդգէս :

Վարդգէս, այլ եւս միտքս չեմ ուզում ծածկել . սիրտս պատուում տրագում է, ու այն դժոխային գիշերուան վերջին ժամերում յոգնած յոգնած ինկեր մրտիւսեր էինք . Վաղե՛նակը եկեր մի կարեւոր խօսքի համար հայրս դուրս կանչել տուել է . հայրս դուրս ելեր, էլ ներս չէ մտել . . . գնացել . . . հեռացել . . .

աներեւոյթ եղել է. . . բայց մեր. . . Ուր մի հարցաներ. ուր աղատամիտ մարդիկ ողջ ողջ թաղում են :

Սեւ գիրս վերջացաւ, Վարդգէս, եւ հայրս՝ գուցէ էս բոսկում՝ Շահէնն ի Սիսիր հա-
տաւ. . .

Նոյն առաւօտ մեր տան երէցը՝ խոստովա-
նահայրը, մեր լրտեսն ու մատնիչն եկաւ
զմեզ մխիթարելու. . .

Հօրս աքսորը ընդհանուր Ռսահայոց մէջ
չչունչ, դայթակղութիւն, զգուշութիւն եւ
մեծ երկիրզ պատճառեց. ամէն Հայ մարդ
հօրս տարապարտուց աքսորանաց վրայ կը
խօսէր. ամէն Հայ մարդ սկսաւ տէրութեան
վրայ ունեցած իւր առաջի համարումն պակ-
սեցնել. կարծես թէ հօրս հոգին ամէն Հա-
յու վրայ տարածուեցաւ. Շահէնն ի Սիսիր
աքսորեցաւ, այլ Ռուսաբաժին դաղթական
Հայոց հոգինն ի Հայաստան վերադարձաւ :

Այլ միթէ Հայու հոգին աղմտ է. . . մի
ապաքէն ամէն Հայ մարդու հոգին իւր մէջ
բանտարկուած է. ամէն մարդ իւր տունէն
աւելի Սիսիրին մօտիկ է. երբ Շահէնի աղատ
հոգովն ուղէ շարժիլ, փորձ մի անել :

« Վարդգէս, մենք թէ մեռնինք թէ ապ-
րինք, հօրս կտակը պէտք է կատարենք,
պէտք է մեր նախկին երկիրն վերադառնանք,
ուր մեր սիրելի հօր հոգին կարող ենք գըտ-

նել. զի նրա մարմինն Սիսիրն է, այլ հոգին
ի Շատախն :

Ահա այս նամակը մօրս հրամանաւ գրում
եմ քեզ, Վարդգէս : Եթէ կը սիրես մեզ,
արի մեզ հասիր շուտով :

Մնաս բարով :

Քեզ կարօտով

Վրէն

Վերջէն լսեցինք թէ Աստղիկ այն զարմա-
նալի Հայ տիկինը՝ վախէն սրտի մոմուռ ու
կսկիծէն՝ Վրէնի նամակէն երկու օր ետք
մեռել էր. իսկ Վրէնը, Վարդգէս եւ Հրա-
նուշն փախեր աղատուեր էին :

Եւ Վաղենակն սաստիկ զղջացել էր մանա-
ւանդ իր վերջի մատնութեան վրայ. եւ չգի-
տեմ ինչ յանցանքի կասկածանօք աքսորանքի
դատապարտուած էր՝ ի փոխարէն իւր տէ-
րութեան մատուցած այնչափ հաւատարմ
ծառայութեանց :

ՀԱՀԷՆ Ի ՍԻՊԻՐ

ԺՈՂՈՎ ՈԳԻՈՑ ԱՔՍՈՐԵԼՈՑԵ Ի ՍԻՊԻՐ

Սիպերիա թէեւ ընդարձակածաւալ աշխարհ մի է, բայց բնակչաց համեմատութեամբ գրէթէ անասլատ ամայի, իւր մեկուսացեալ դիրքով ու տարերքովն կարելի է երկիր աքսորեալ անուանել զայն, կամ աղատամիտ մարդոց բանտ. բռնատուն մ' ուր ոչ միայն Ռուսիոյ այլ եւ համայն Եւրոպիոյ ազատամիտներն կարէ իւր մէկ անկիւն բովանդակել, լաիել ու մարսել զանոնք. ո՞վ գիտէ եթէ հիւսիսի հսկայն Քուիլովի գորտին վախճանը չունենայ օր մ' զԵւրոպա կլանէ՝ ինչպէս երբեմն երբեմն երազի ու եխալ մէջ կը տեսնէ, այս երազն ալ ի բարին կատարի:

Պէհրինկոյ նեղուցն կանջրպետէ զՍիպերիկան Սիպիրէն, ազատութիւնն բռնութենէն, լյս աշխարհը խաւարէն:

Գիշեր էր թէ ցորէկ յայտնի է, շնչարդել խեղդուկ եւ մշտասարսուռ օդ մը Սիպիրի հիւսիսային արեւելեան հրուանդանն ու նեղուցն մէջ երկինք մէջ գետինք ծածկած էր, սեւ ժեռ քարէ հրուանդանի մէջ քարակոփ այր

մի կար, այրին մէջ չորս կողմէն ժողովուած էին Սիպիրի ազատամիտ աքսորելոց ուրուականներէն մաս մը, եւ այն ինչ խօսքի սկսեցին, ահեղասպատ ճայթմունք մը ծուխի սկսեցնողեց ոգիները: Այս ճայթմունքը սառուցեալ ուղեանի լեռնակարկառ սառոյցի մը հրուանդանի պատուանդանին ընդհարումէն կենէր: Եւ ուրուականք ցրուեցին կարծելով թէ այդ ճայթմունք զիրենք վտարանջող իշխանութեան հրամանի որոտումն լինէր, կարծելով թէ այդ սառոյցը Բրոնէթատէն ճամբայ ելած էր զիրենք լրտեսելու իրենց անդրաշիրմեան կեանքին մէջ:

Ազատական եւ ծայրայեղական յանցանք աքսորեալները ընդհանրապէս Ռուս, Լեհացի, Հայ, Վրացի, Թաթար, Չէրքէզ եւ այլ ամէն հպատակ ազգերէն կային, որք քարայրէն թէ եւ անհետացան պահ մը, բայց վերստին դուրս եկան նեղուցի մի ամայի ձմակին մէջ:

Ծայրայեղ ոգիներէն մինն այսպէս սկսաւ խօսիլ.

— Բնորդակից ընկերներս, թող մեր մարմին Սիպիրի բռնատանց մէջ մաշի եւ փտտի, թող պոսքորային կազեր, լյսեր յարուցանէ որպէս զի մոլեկրօնութեան, սնոտիապաշտութեան նորանոր նիւթեր յաւելու, եւ սակայն մենք ընդ միշտ ազատ պէտք է մնանք բռնութիւններէ, նախապաշարումներէ, եւ միշտ

անձնուէր ախոյեան մարդկային ազգի ազատութեան:

Իմ աքսորանաց պատճառներն բացատրելն առաջ պիտի խօսիմ հանուր աշխարհի մարդկային երեւոյթներուն վրայ, ինչպէս որ աչքիս կերեւին: Ազատ լսեցէք ինձ, այժմ այն աշխարհ շենք, ուր մեր ստուերէն վախճալ պէտք էր. այն աշխարհը իշխանութեան եւ կրօնի պաշարմանց ժառանգականութեամբ կը ծփայ ու կը ծփայ արհաւիրքներու մէջ: Միեւնոյն մարդն, միեւնոյն մարմին, արիւն ու ոսկոր ունեցող մարդն, մինն ազատ է, մինն ստրուկ, մինն երջանիկ միւսն թշուառ. եթէ աշխատութեան արդեանց հետեւաւքն է այս խտրականութիւն, ապաքէն ստրուկն աւելի կ'աշխատի, ինչո՞ւ ուրեմն իւր աշխատութեան չափովն վարձք եւ իրաւունք չստանայ: Այլ խընդիրն անվիճարանելի է, մինն արտասուելու ժառանգական դատապարտութիւն ունեցեր է, միւսն խնդալու սեփականութիւն, մինն դատի բանի՝ միւսն խէ, նստէ ուտէ: Եւ գիտէք այս ամենայն չարիք ինչ պատրուակաւ կը դործածեն, իբրեւ մարդկային խաղաղութեան, հաւասարաւորութեան միակ միջոց: Ասոնք իրենց իրաւասաց հացկտակներն էլ ունին, որք գիշեր ցորեկ կը տքնին, թուղթեր կը մրտեն, եւ այս յախտակողներու դատը կը պաշտպանեն, ասելով թէ՛ այս խտրակա-

նութիւն բնական է, գիտութեանց համաձայն է, եւ տկարամիտները մաս մ'անգիտութեամբ եւ մաս մը գիտութեամբ համոզուիլ կը պարտաւորուին: Միեւնոյն ժամանակ եւ կրօնքը իւր անթափանց վերացականութեամբ կը ծանրաբեռնի սրտերու եւ մտաց վրայ:

— Խօսք ունիմ, ըսաւ ոգիներէն մինն. պէտք է պարկեշտութեամբ եւ պատկառանք խօսիլ կրօնի վրայ:

— Կարող էք խօսիլ երբ կը լրանան իմ խօսքեր. լռեցէք ասաց կատաղաբար ծայրայեղ ոգին, եւ շարունակեց. այս կրօնքը բռնաւորի ձեռք շատ անգամ ամենահատու սուր մի է, մութ խաւար կը ձգէ դատապարտելոց վերայ, որպէս զի խաւարի պաշտօնեայք մութի մէջ իրենց աւարն կարենան յաջողութեամբ ընել, որպէս զի հասարակութիւն՝ ժողովուրդ ստրկացնող իշխանութեանց հիմունքը անսասան մնան. Բայց եթէ կեանքէդ հրաժարելով համարձակիս հարցնել թէ այդ ինչ է ձեր բռնած ընթացքը. — Մարդոց խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն, կը պատասխանեն ամենայն սառնութեամբ, եւ կը դառնան օճու լեզուաւ քեզ այսպէս կըսեն, դու մեր ստրուկներից մինն, ինչ իրաւամբ այդպէս խօսիլ կը յանդռնիս. — Այն իրաւամբ որ լեզու եւ բերան ունիմ ձեզ պէս, կը պատասխանէ ժողովրդականն, եւ յայնժամ նա դատապարտեալ է արդէն:

Այսպէս մարդոց խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն հիմն ի վեր տապալող այս երկու դաշնակից ժառանգական իշխանութիւններն իրենց ուզածը կընեն, շատ անգամ իրարու փոխադարձ դործիք լինելով:

Ինչ ասել է մի եւ նոյն մարդուն առանձին կրօն, առանձին հայրենիք, առանձին լեզու, առանձին վարք ու բարք, ամենայն ինչ առանձնացնել, վայրենացնել, Ասոնք վայրենի ժամանակաց մարդկային ազգի նոր կաղմաւորութեան շփոթ դրութիւններն են, եւ կը մերժեմ այդ վտանգաւոր ժառանգութիւններն:

— Խօսք ունիմ, ասաց ուրուանդաններէն երրորդ մը, բայց խօսողն առանց ընդմիջելու շարունակեց —

Եւ այս հին ժամանակէն ի վեր՝ այն մասն որ աւելի հզօր փրթաւ, մինչեւ խալսու հաւածեց կեղեքեց անդօրն. եւ արդ հազիւ ուրեմն կը գտնուի հազարէն մինն բիւրի մէջ երկուքը, որ կը յանդգնի մերթ ձայն հանել բողբեւ այս աշխարհաքանդ խաւարային դրութեանց դէմ եւ ահա երկաթէ ձեռքով բերնին կը խփեն, լեզուն եւ առամներ մէջ բերնին կը փչրեն եւ կը հալածեն ամայութեան մէջ, ընկերութենէն հեռու, հեռու այնչափ՝ ուր այլ եւս կենսական օդ չկայ ծծելու. որոյ մթնոլորտն ամբողջ անխառնով չրջա-

պատեալ է, որով դուն ալ շուտ մը աքսորողի հոգոյն սկս սեւ ածուխ կը դառնաս մարմնով եւ սակայն միշտ կենդանի հոգով եւ գործքով : Կը հոգեփոխի հալածութեանդ ձայն լսողը՝ քո հոգին կըստանայ, ինչպէս Եղիայի հոգին Եղիսէի վրայ : Եւ բռնաւորն որչափ իւր հալածական հոգին զօրացնէ, բազմապատկէ, այնչափ մեզ նմանելու գլուխը հիդրային կը դառնայ . եւ անօրէնութեան սուրբ որչափ հնձէ՛ վայն՝ այնչափ առաւել աճեցուն պիտի առնէ . կաճի բայց ի ծածուկ, պէտք է որ ծածուկ լինի մեր աճեցութիւն՝ մինչեւ որ արմատ ձգեն . եւ հոգ չէ այնուհետեւ թող ճշդիւն կոխոտեն անցնին, ժուռկուծոյ անել ջանան :

Ուրեմն արիութիւն մեր դասի մարդոց՝ ընդդէմ այն ամէն պաշարմանց եւ անիրաւութեանց, որ բնութեան եւ ճշմարտութեան օրինաց հակառակ են :

Քաջալերութիւնք, արի՛ ընկերք սիրելիք, օր մ' մեր ձգած հրդեհն համաճարակ պէտք է լինի, եւ հրչջներ՝ բռնաւորաց մարդամեքենաներն ի զուր պիտի տքնին ոգորին մարեւ արդէն բորբոքեալ կրակն՝ թողումք այս :

Արդ՝ ձեզ պիտի պատմեմ իմ աքսորանաց բուն պատճառն :

— Ես խօսք ուզեր էի .

— Ի՛նչ բանի վրայ, հարցուց ճառախօսն .

— Իշխանութեանց պաշտպանութեան մասին, զոր դուք ծայրայեղութեամբ վնասակար անուանեցիք :

— Շատ լաւ, պատասխանեց ոգին, ձեր փաստերն կը լսենք . այս տեղ ամէն ոք ազատ է խօսելու, միայն կարգապահութեան զգուշութիւն պէտք է :

— Ես, շարունակեց խօսող ուրուականը, հասարակ ժողովրդեան զաւակ՝ սպիտակ Ռուս ազգութեան կը վերաբերիմ . բնութեան, գիտութեան եւ փորձառութեան ինձ ցոյց տրւած ճանապարհովն ընթացայ : Ի սկզբանէ աչքս աստուածապաշտութեան մէջ բացի, եւ մանկութեանս արտասանած առաջին բառը՝ ի՛նչ մեղքս պահեմ, Պաշ եւ Զաք անուններն էին . եւ այն հաւատքով կը մեծնայի, որ Ռուսի եկեղեցիէն ճշմարիտ եկեղեցի, Ռուսի տէրութենէն արդար եւ հզօր տէրութիւն, Ռուս ազգէն զատ ազգ չի կայ, վերջապէս այն սնշարումով կը մեծնայի, թէ՛ այն որ Ռուս չէ՝ մարդ չէ, հաւատք, կրօնք, իրաւունք չունի աշխարհի երես :

Բայց երբ կենացս շրջանն ընդարձակեցաւ, դիտութեանց սրահներու ընկերական յարաբերութեանց, ընկերականօրէնաց, հացի՛ տընտեսական խնդրոց, ժողովրդեան եւ տէրութեան դիւաններու հետ գործ ունեցայ, արդէն իմ նախնի ժառանգական համոզումներս

ցնդեցան, եւ նոր աշխարհի նոր մարդ դարձեր էի:

Այն ընկերութիւն՝ որ զիս կը շրջապատէր՝ մեծ մաս միայն իրեն օրական հացն անխնով ուտելուն համար՝ ամէն բնական իրաւունքներէ վաղ եւս հրաժարած էր. վասն զի այս ամբոխն այնպէս կը հաւատար թէ իւր օրական հացը շնորհողն ողորմած հոգի Զարն է. եւ եթէ նա արգելել կամի, սովալլուկ պէտք է կորնչին: Եւ զի ամբոխն իւր հաւատքով այն պայմանաւ հաց կամ հող կընդունի, որովհետեւ իւր խելք ու միտք իւր արին ու կեանքը դրաւ դրած է նորին ողորմածութեան ափին մէջ:

Ահա այս օրից խելքիս փչեց. արիւնս աչքս առի, նոր վարդապետութիւն միակայ տարածել մեր պարմակեալ ընկերութեան մէջ. իմ քարոզութեանս միակ նիւթն այս էր թէ՛ Զարը ժողովրդեան համար է, ոչ թէ ժողովուրդ՝ Զարին:

Այս սկզբունքը բաւական դայթակղութիւն եւ չունչ սկսաւ տարածել, որչափ վարդապետութիւնս յայտնի էր, սակայն ես ծածուկ էի: Այս սկզբունքով մի գիրք շարադրեցի արտասահման երկիրներ, եւ զանազան հարքներով յաջողեցայ մեր մէջ տարածել, որուն մէջ շատ չափաւոր լեզուաւ Զարի իշխանութեան եւ ժողովրդեան պարտք եւ իրաւունքն

գծեր էի. եւ միլիոնաւոր մարդոց կեանքը մէկ մարդու հաճոյքէն կախում ունենալը՝ վերին աստիճան բնութեան եւ մարդկութեան դէմ անարդանք եւ հայհոյութիւն է ասելով՝ վերջացուցեր էի գիրքս այս խօսքովն. ինչ բան է որ ժողովուրդը իշխանութիւն կուտայ մարդու մը, վերջ անոր կամակոր ստրուկն կը դառնայ, եւ այլ իրաւունք չունի համար պահանջելու եւ այլն:

Ոչ ոք չգիտէր թէ այս սկզբունքներս տարածողն ես էի. կինս եւ զաւակս գիտէին. զաւակս որ տէրութեան ծառայութեան մէջ կը գտնուէր, մեծնալու պատիւը յոյսերով զիս մատնած էր:

Յանկարծ դատավճիռս լսելու տարան զիս. չուզեցի վատութեամբ ճշմարտութիւնն ուրանալ. մերժեցի այն կենաց արեւը, որ Զարի շնորհաց ծագումն կը համարէին. ուստի ամենայն անվեհերութեամբ քննիչ դատաւորաց ասացի:

Այո, ես այն սկզբունքի վարդապետն եմ, թէ ժողովուրդ՝ ձեր եւ ձեր մեծի դատաւորն է, անոնք զձեզ քննադատելու եւ ձեզմէ համար պահանջելու իրաւունք ունին. դուք անոնց վարձկան պաշտօնեաներն էք. դերագոյն իշխանութիւն՝ ժողովրդեան սեփականութիւնն է: Իմ այս արդար խօսքերու համար երբէք իրաւունք չունիք զիս դատա-

պարտելու, քանզի չար ինչ ոչ խօսեցայ: Ահա դուք գործը այս աստիճանին հասուցիք, ժողովուրդ իրաւունք տուաւ ձեզ որ իր այգւոյն ծառերը դարմանէք, դուք անոր պտուղն ուտելէն վերջ՝ սղոց դրած կտրատում էք անոնց արմատները. . . » Խօսքս բերանս էր, զիս անհելի զնդանի մէջ գտայ. չորս օր անսուաղ եւ տասնհինգ օր սոքի վրայ անշարժ կեցայ ժաշալից վայր մը: Այնուհետեւ պարկեշտ հեղնութեամբ դուրս կանչեցին զիս.

— Որք ժողովուրդը պաշտպանելու իրաւադիտութիւն սովորեցար, բաւական է. եւ գլուխդ տուր, ով ժողովրդեան քով փաստաբան. այս է բարձրագոյն ատենի դատավճիռը որ մահուանէդ վերջ պէտք է վճիռդ եւ գլուխդ ժողովրդեանդ ներկայացնելով դատդ պաշտպանես, վարձքդ ստանաս »:

Եւ արդարեւ այս վայրագ երգիծանութիւն կատակ չէր. երեք ժամէն պէտք էր գլխէս բաժնուէի. եթէ իբրեւ խելացնոր չգիտեմ որ անխելքը կենացս շնորհման միջնորդութիւն ըրած չը լինէր եւ դահլիճն՝ ինձ զայս խօսող պաշտօնակալին հետ ցոյց տուին սեւ կառք մը ասելով. « Ա՛ռ գնա այդ գլուխդ որուն մէջ ժողովուրդ եւ անոր իրաւունքն բովանդակուած է՝ Սիպիրի մշտնջենաւոր բանտերու քարերուն զարկ, եւ շղթայներուդ շաւաղամորը դատդ պաշտպանէ. . . »

Ահա բաղդակից ընկերքս, այն բանտի մէջ աէրութեան մեղաց քաւութեան համար քսան տարի ապաշխարելէն վերջ՝ այսօր մարմնէս ազատուած ձեզ ներկայանալու իրաւունք կունենամ:

— Թէպէտ կարի որտառուչ է անցքդ եւ չատ իրաւացի են վերջին վարդապետութիւններից մաս մը, սակայն առջի տեսութեանդ մէջ կրօնի խօսքերուդ ես անհամաձայն կը գտնուիմ այս տարբերութեամբ. ասաց խօսք առնող ուրուականը, կրօնք միշտ պէտք է մարդկային ազգի համար, թողունք իւր սղոցքնական ծագման պատճառները եւ անոր հետեւանքները, եթէ այժմ կրօնք միասակար ներգործութիւններ կընէ, այդ միասնեւոր հեղինակ միշտ անոր չար պաշտօնեաներէն ու մանք եղած են, եւ ինչո՞ւ ոմանց պաշտօնէից չարութիւն պաշտօնէութեան վերադրել, կրօնք միշտ սուրբ է եւ օգտակար ամբողջ համար եւ երբ իշխանութեան սուրբ կը բթանայ, այլեւս չի բանիր խուժանի վրայ, իսկոյն կրօնի սպառնալեաց օգնութեամբ կը սանձահարեն, եւ գիտէք անխիստ անկրօն խուժանը որչափ վտանգաւոր է: Եթէ քաղաքական եւ կրօնական իշխանութիւններն իրենց բնական պարտաւորութիւններէն չեղելով այսչափ միաս կը հասցնեն մարդոց, որչափ առաւել այն խաժամութիւն, որ մէն մի իւր զօրութեան չափով

յափշտակելու կեղեքելու իրեն իրաւունք պիտի համարէ, երբ այս երկու իշխանութեանց ենթարկուելէն ազատ լինի:

Երբ մենք խաթամուծը մեր վիճակին, մեր գաղափարին ու զարգացման վրայ կը հաշուենք, շատ անգամ կը սխալինք, կարելի է մեզնից շատերը խղճի հակամիտումներ իրենց օրէնք կրօնք համարեն եւ ընկերութեան մէջ լաւ վարուին, բայց աշխարհի բաղմութիւն հազարէն տասն հազիւ զարգացեալ լինելով, միացածներն ամբողջ երախայութեան մէջն են. երախաներու խնամակալ հայր ու մայր պէտք է, եթէ ոչ ըստ ինքեան ապրելու ոչինչ երախաւորութիւն չունին: Միշտ ես այս համուզումն ունեցեր եմ, թէ քաղաքական բարեկարգ իշխանութիւն, ժողովրդեան հայր է, իսկ կրօնական կառավարութիւն մայր: Սակայն երբ ասոնցմէ ոմանք իրենց խնամակալութեան յանձնուած երախայի մատակարարութիւնն կը նենգեն. երբ միլոնաւոր մարդոց ապրուստը միայն իրենց փորին վերադրելու անիրաւութեան մէջ կը թաթախուին, պէտք է այդ խնամակալութիւնն ետ առնել, եւ փոխանակ միլիոնաւոր մարդիկ զոհելու մէկ մարդ, մէկ ընտանիք զոհել իւր հացկատակ խնկարկուներով:

Պէտք է ասել որ քաղաքական իշխանութիւններէն ոմանք յաճախ այս նենգութեամբ

կը բռնուին եւ ասոր ընդդէմ զօրաւոր միջոցներէն մինն ամբոխի կրօնական խստութիւնն է, որ երբեմն ամէն ընդդիմամարտ զօրութիւններն առաթուր անելով իւր անկերպարան նպատակին կրնայ հասնիլ: Ո՛վ գիտէ գուցէ եւ կրօնական տուներն էլ այս նպատակաւ շինուած լինին. ժողովրդեան առաջնորդներէն ոմանք երբ տեսեր են որ քաղաքական իշխանութիւնն չարաչար կը գործածէ իւր պաշտօնը, իսկոյն ճարտար հեղինակութեամբ կրօնական չէքեր հիմներ են, հասարակաց փրկութիւն այնտեղ յաճախելով գտնել քարոզած են, եւ կեղեքեալ ամբոխն հետըզհետէ երթեւեկեր է այդ միսթարութեան յուսոյ տուն, իւր դրկանքներու մասին չգիտեմ որի բողոքելու, կամ թէ հացի պատառ մը գտնելու յուսով: Իւր սեփական իրաւունքներէն կողոպտուած այս ողորմելի ժողովրդեան թոյլ տալու է որ անդորրութեամբ իրեն կրօնական պարտաւորութիւն կատարէ, յոյս փնտռէ ու միսթարութիւն անդիի աշխարհին մէջ իրաւունք եւ երջանկութիւն գտնելու հաւատքով:

— Զէ եղբայր, չէ, այդ մոլորութիւն է, ասաց ծայրայեղ ոգին, պէտք չէ քաջառողջ ձեռքեր միայն դէպ ի վեր ամբառնալով օդի մէջ հաց գտնել ցորեան հնձելու ընդունայն երեւակայութեամբ վարժել տալ, այս ժառանգական մոլորութիւն է. ինչ որ բնութիւն

մեր չօչափումներուն ենթարկած է, դայն միայն քարոզել եւ վարժեցնելու է, հերիք է այս-քան դարաւոր զոհեր զոհուեցան:

— Բայց թոյլ տուէ՛ք խօսքս վերջացնեմ ասաց ատենաբանն եւ շարունակեց:

— Ես ոչ խղճի գայթակղութիւն եւ ոչ մոլեկրօնութիւն կը քարոզեմ, եթէ ամբողջ մեր այս ժողովի անդամաց չափ հասկացող լինէր, հրապարակաւ այսպէս պէտք էր վճռէր կրօնական խնդիրը, անձանօթ արարչի մը յարգանք պէտք է: Այս դրութիւն ոչ միայն որ եւ է կրօնքի չէր դպչեր, այլ եւ անձանօթ արարիչն ով որ ալ լինէր վերջ իրաւունք չունէր մերժել իրեն դիմողն:

Այո, ես անհամաձայն եմ կրօնական այն դրութեան, որ եկեղեցական սլաշտօնեայք այնպէս կը ներկայացնեն զԱստուած, որպէս թէ իրենք Աստուծոյ ունը բուն ճանչցած անոր զօրութիւն եւ յատկութիւն իրենց ձեռքովն ձեւեր չափեր են. նիւթական մարդ մը ինչպէս աննիւթ էակ մը կրնայ ըմբռնել ու քարոզել, քանի որ քարոզողն ինքն ալ Աստուած մը չէ եւ Աստուած իրեն պէս մարդ մը չէ. եւ այս ստորաբաժանմանց առթիւ նոյն խիստ միակրօններ բազմակրօն ճիւղերու բաժանուած են:

Ինչպէս ասացի ես կրօնական իշխանութիւն միշտ յարգող, չգիտեմ ինչպէս օր մը խօս-

տովանահօրս բացատրած եմ իմ միտքս այն է՝ անձանօթ արարչին երկրպագութիւն, եւ միւս օր Սիւլիրի ճամբան ելած էի, զինւորներ, սեւ կառք եւ շղթաներ միայն ընկեր ունենալով ինձ, եւ ես Ռուս ժողովրդեան կը վերաբերիմ:

— Թէպէտ ես խօսք ուզեր էի առաջին անգամ խօսող ատենաբանին իշխանութեանց գոյութեան դէմ իւր սխալ չափազանց համոզումներն ուղղելու, բայց իւր նախորդն կերպով մը իմ ասելիքն ալ խօսեց. ուստի ինձ խօսելիք չի մնաց, քան թէ միայն կրկնել, իշխանութիւնները բարեկարգութեան պէտք ունին, իրենց գոյութիւն միշտ պէտք է, եւ ժողովուրդը գերազոյն հսկող ըլլալու է պաշտօնէութեան վրայ. ասաց ու կարճ կապեց այս ոգին, որով կերեւէր թէ էս մարդն էլ այս խելքով Սիւլիրի ճանապարհն չափեր էր:

— Իսկ ես, եղբարք, համադգայնութեան սկզբունքի չունտովն այս խորն իջայ, այն ժամանակներ՝ երբ խեղճ Լեհաստան կարթակոտոր կըլլար, որովհետեւ Լեհ էր, եւ Լեհ լինելով առանձին հողի կառավարութեան պէտք ունէր, եւ այս առանձնութեամբն հզօրագունէր, եւ այս առանձնութեամբն կը գրգռէր իւր վերայ. Ապա-նին նախանձն կը գրգռէր իւր վերայ. Ապա-քէն ինչ են պատերազմաց արհաւիրքներու պատճառը, ինչու շատ անգամ միայն մարդ մը ըստ հաճոյս հրաման կընէ եւ բիրաւոր մարդիկ սուրի կրակի կը դիմեն, եւ իւրաքանչիւր

Բանալին կաշխատի թշնամուոյն՝ իւր նման մարդուն մինչեւ արեան վերջին կաթիլն խմել ու զովանալ, ինչ է այս վայրագութիւն, ինչ է այս աններելի ոճիրները, միթէ կարիճի, իժի հետ է սպաւերազմ։ Ինչո՞ւ իւրաքանչիւր կառավարութիւն միշտ կը զինւորի նորանոր հրանթներով եւ առթի կըստասէ՝ իւր նախանձորդէն վրէժ լուծել, իր զինուց ճարտարութիւն ցոյց տալ. ցոյց տալ հանդիսատեսներուն թէ ինքն որչափ յաջողակ է մարդասպանութեան գործին մէջ։ Ինչ է այն որ ժողովրդեան ամենէն կենսական ուժը երիտասարդութիւն՝ մարդու արիւն թափելու կը գրգռէ, եւ ասոնք կատարեալ մարդամեքենաներ կը դառնան։ Գլխաւոր պատճառը ազգութեան խնդիրն է, որ խտրութիւն, ատելութիւն եւ սպանելու ակորթակ կը գրգռէ միամիտ ժողովրդեան մէջ։

Սլաւարհի մշտնջենաւոր խաղաղութիւն եւ յառաջադիմութիւն կը պահանջէ, որ Ռուս, Բրուս, Հայ, Վիրք, Լեհ մեհ անուաներ եթէ կարելի է ջնջել աշխարհիս երեսէն։ Մարդոց այս գայթակղութեան անուանները բառնալէն եւ լոկ մարդ անուանելէն վերջ՝ արդէն ըստ ինքեան կ'անհետին առանձին հայրենիք, առանձին հողի իրաւունք, լեզու, կրօնք...

— Եւ կրօնքն, ասաց մի այլ ուրուական հեգնական ժպիտով մը, եւ կրօնքն ալ ազ-

գայնութենէն կախում ունի, այդ երազ է մարդուս կեանքը երազ համարող քնաչրջիկ մարդոց մտածմունքն է։ Համազգայնութիւն հաստատելու համար համայն մարդիկ մէկ մարմին, մէկ սիրտ, մէկ միտք, մէկ տեսակ, մէկ բնակութեան վայր ունենալու են. քանի որ ես ու դու առանձին յատկութեան, կազմութեան ու կերպարանի տէր ենք, քանի որ առանձին հողի վրայ ծներ մեծցեր ենք, միշտ առանձնութեամբ օրէտք է ապրինք եւ առանձին խնդիրներով զբաղինք. մարդկային յառաջադիմութիւն առանձնականութեան մէջն է։ Համազգայնութիւն, համակրօնութիւն անհնար եւ անհեթեթ մտածմունքներ են։ Դեռ մեր բարեկամ Ռուսիան՝ համապաւեան ակտով կը հիւժի ու չի կրնար այդչափ բան յաջողել, ուր կը մնայ համայն ազգութեանց մասին մտածել, եւ դուք իբրեւ Ռուս մարդ՝ համապաւեանութիւն համազգայնութեան փոխաժէք։ Եւ սակայն այսու ամենայնիւ չառ շնորհակալ եմ այն մասին, որ դուք համազգայնութեան խնդիրը Լեհական հալածանաց առթիւ զգացուելով յղացեր էք ինչպէս կերելի ձեր աքսորանքն էլ համազգայնութիւն եղած է։

Սակայն իմ խնդիրն ձերինի չափ ընդարձակ ու մեծ չէ եղեր. ես իմ անձական իրաւունքս, իմ ազգիս իրաւունքն պաշտպանելու համար աքսորուած եմ։

Ինձ համար իւրաքանչիւր ազգ մէկ մէկ ընտանիք՝ մէկ մէկ անձինք են եւ ինչպէս առանձին մարդ մը պարելու համար առանձին հող ունենալու է, աշխատութեան մէջ ազատ, անձնական կառավարութեան կամ մատակարարութեան մէջ բացարձակ իրաւանց պէտք ունի, նոյնպէս Լեհացին Լեհացին իրեն համար իւր ազգային կերպաւորութեան ծագմանէն ի վեր միանգամայն ունեցեր է առանձին ազգային կառավարութիւն, բնակութիւն, լեզու, սովորութիւն եւ այլն այս անկապտելի ժառանգական իրաւունքները՝ երբ հզօրագոյնն կողէ յափշտակել ջնջել, առանց ոչինչ պատճառի միթէ իրաւունք է, ասացէք եղբարք, իրաւունք է:

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեցին հոգիներու մեծ մասը .

— Միթէ իրաւունք է երբ ես կամ Լեհաստանցին առանց ոչ մէկի որ եւ է վնաս հասցնելու, մի օտար մարդ գայ ինձ ասէ թէ՛ դու որովհետեւ փոքր զօրութեան տէր, քեզի պէտք չէ աղգութիւն, կառավարութիւն, լեզու, հայրենիք. այդ ժառանգութիւններ այսուհետեւ ինձ կը վերաբերին՝ որովհետեւ ես հզօր եմ — Բայց միթէ իրաւունք է, կը հարցնեմ. լռիւր կըսէ բռնաւորը, իրաւունք իմ զօրութիւնն է. — Սակայն ես չեմ կարող ձեր բռնական տարերաց տակ իրեւ Լեհ

ապրիլ, պիտի մեռնիմ կորսուիմ, կասեմ, եւ նա կը պատասխանէ. «այո՛, իմ հաճոյք իմ օրէնքն էլ այդ բան կը պահանջէ. դուն մեռնելու ես, որ ես երկարակեաց լինիմ:»

Վերջապէս նա օրէնք եւ իրաւունք մէկիւրդնելով, կաղաչեմ՝ չլինիր, կը պաղատիմ՝ չը լսեր. ես քեզ նախանձորդ եւ վնասակար չեմ կարող լինիլ. թող ինձ իմ կարասիս մէջ հանգիստ. սակայն նա խուլ մունջ կը մնայ իմ աղերսանաց. իսկ ես կը պարտաւորիմ հոգեվարքի շարժում մի անել, գոնէ իրաւունքիս պաշտպանութեան համար իրեւ մարդ մեռնիլ օր մ'առաջ, քան թէ օր մը վերջ վատութեամբ մի եւ նոյն վախճանն ունենալ. եւ ահա ամբողջ Լեհաստան ծուխ մուխի մէջ կը կորսուի. եւ ահա տուն տեղդ արեան լիճ կը դառնայ. ծծկեր երախայքդ կիյնան այդ լճին մէջ խեղդալող կըլան. փողոցներ արեան հեղեղատներով կըցուին, ամբողջ հայրենիքդ թնդանօթի բերանին կապուած կարծես թէ՛ յօդս կեղնէ. վառօդի մուխը բարբարոսութեան խաւարէն խաւար, եւ բարբարոսութեան խաւարը՝ վառօդի մուխէն մութ՝ մեր ամբողջ մթնոլորտը կը պատէ. կապականէ: Այս նեղ օրերուն մէջ մեր բարեմիտ դրացիներն ամէն կողմէն յափշտակութեան կեղնեն, վասն զի մութ է, վասն զի կոփն լինայ՝ դառնակն կը շատնայ, ո՛վ պիտի տեսնայ, գթայ

եւ օգնէ, որի հոգն է: Այսպէս յօշատուեցաւ Լեհաստանը սեւ սեւ արծիւներու ճանկերուն մէջ իբրեւ անմեղ աղաւնի մը, եւ անոնք որ երբեմն կոկորդիլն կը պատուէին միջազգային իրաւանց պաշտպանութեան համար, խուլ եւ համր եղան մեր աղաղակներուն եւ այսպէս կը սուլէին հեռուանց. «մեզ չի մնասող օձը, թող շատ ապրի...»

Ահա ինձի պէս քանի մը Լեհ մնացորդներ որ միայն մեր հայրենեաց աւերակաց՝ մեր կորուսեալ աղաաութեան վրայ երբեմն գաղտնապէս կուլայինք, կը մորմոքէինք, բռնաւորն յանկարծ մեր լացը կը տեսնէ. ձեր լաց իմ հաշուիս չի գար, կրնայ վտանգաւոր լինել, լալու ազատութիւն, իրաւունք չունիք կըսէ սաստելով. կարծես թէ մեր արտասուեաց կաթիլներ պայթուցիկ գնտակներ լինէին. հուսկ ուրեմն բռնաւորն տեսաւ որ մեր սիրտ փղձկեր, մեր հեծկլտանք պէտքէ շարունակի, հրաման հանեց, գնացէք Սիպիրի բանտերուն մէջ լացէք ու լացէք: Ահա, բաղդակից ընկերքս, այս է Լեհաստանցւոց մեծ մասի աքսորանաց պատճառը:

— Եւ իմ աքսորանաց պատճառներն ալ ձերին հետ շատ մասամբ կը համաձայնի, ասաց Վրացի ոգիներէն մինն:

Այն օրէն երբ մեր ազգային կառավարութիւն եւ հայրենիք Ռուսական իշխանութեան

խնամակալութեան յանձնուեցաւ, մեր ազնուականներն առատ ուժիկներով բաւականացած, ազգային իրաւունքներն մոռցան. Ռամիկ ժողովրդեան մեծ մասն արդէն ազնուականներու ճորտերն՝ ստրուկներն լինելով, անոնց կամաց ու խարաղանի տակն էին:

Ազնուականներն ալ ճոխութեամբ այսպէս թմրեցնէին վերջ, կամաց կամաց ազգային հին փառքերը մոռցուեցան, Ռուսկան նոր, հզօր եւ փայլուն իշխանութեան վերաբերէին ի վեր: Այս կերպով սկսաւ Ռուսական ձեռք միարարութեան խմորը կոճել. մեր եկեղեցւոյ մէջէն ազգային ծէսեր վերցան, շնորհիւ մեր վարձեալ եկեղեցականաց. եւ Վրացի հասարակութիւնն անխտրապէս տիրող եկեղեցւոյ ծոցն յաճախեց. Վրացի լեզուն երթալով մեռեալ համարուեցաւ եւ ազնուական ըսուելու համար Ռուսերէն պէտք էր խօսիլ. այնպէս որ առաջաստներու մէջ փեսան զինքն ազնուական ցոյց տալու համար գլխերներ իւր հարսին հետ Ռուսերէն կը խօսէր. երթալով Վրացի եմ՝ ասողն նուազեցաւ, վասն զի այդ անունը անարդութիւն համարուեցաւ. Եւ հզօր տիրութեան ուղածն ալ այս էր, Վրացի անունը ջնջել յաջողիլ:

Այս վտանգն արդէն առ դրունս հասեալ կայր, եկեղեցիները, դպրոցները եւ լեզուն դրաւուելու մօտ էին, ինչպէս գրաւուած էին

ընտանեկան յարկերը : Այս վերահաս չարիքն
եւ իւր չարաչար հետեւանքն ընդ իս եւ շա-
տեր կը տեսնային . ուստի պէտք էր աշխա-
տիլ, որչափ կարելի էր զգուշութիւն տարա-
ծել ազգին մէջ :

Սաիայն շատ չանցաւ, յանակնկալս ոչ մէնք
ազգին եւ ոչ ազգն զմեզ տեսաւ . վասն զի
Սիւլիբը Վրաստանէն շատ հեռու է :

— Այո՛, ճիշդ մի եւ նոյն ենթարկութիւնն
ունի եւ Հայ ազգը, ասաց Հայ ոգիներէն
մինն, բայց բարեբաղդաբար նախ որ մեծ
մասը ուրիշ տէրութեան տակ կը գտնուի .
թէպէտ եւ Հայկական կեդրոնի նշան,
Մասիս եւ Էջմիածին Ռուսի բաժին եղած
են. երկրորդ՝ մեր տարբեր եկեղեցին իւր
առանձնութեամբ կերկարացնէ այդ վը-
տանդներ, մինչեւ դուցէ՛ ամէն ոք լուսաւորի
գիտութեան շնորհիւ . որով կարենան իրենց
չաւիղներու առաջ լարուած դարանները նըշ-
մարել . բայց գիտութիւնն միթէ ազատ է այս
երկրին մէջ, ամէնքն էլ տէրութեան կամաց
ուղղութեամբ կաւանդուին : Ուստի դպրոց-
ներ տեսակ մ' բանդ են, ուսանողները՝ բան-
տարկեալ, վարժապետներն՝ բանտապետ :
Այո՛, մենք շատ պարտական ենք Օրթօտօքս
եկեղեցւոյն հալածասէր բնաւորութեան, հե-
րետիկոս, հերձուածող բառերը, ջրի տակա-
ռը բաւական ամուր միջնորմ են Հայոց եւ

Ռսաց մէջ, եւ սաիայն մեր օտարասէր Հայերը
ազնուականութեան եւ ուճիկի թակարթ-
ներուն մէջ բռնուած՝ այդ երկու միջոցներով
ոչ միայն կուրանան, այլ եւ ոմանք ամենէն
վատ գործիք կը դառնան ազգի կործանման :
Ազնուականութիւն, ազնուականութիւն, այս
է իմ փորի ցաւը . այս է հպատակ ազգի
տուն տեղ քանդողն, եւ ահա այս էր իմ կե-
նաց նպատակը :

Ես քարոզեցի թէ ազնուականութեան հե-
տեւանքն է ստրկութիւն, թէ ստրկութիւն չի
կրնար ջնջուիլ մինչեւ ազնուականութիւն չի
ջնջուի, եւ ազնուականութիւն յափշտակու-
թիւն ըսել է, յափշտակութիւն ամէն բնական
իրաւանց :

Ես քարոզեցի թէ ժառանգական ազնուա-
կանութեան դրութիւն շատ յիմար եւ վնաս-
ակար է. մի միայն աղնիւ նա է՝ որ բարի է
եւ օգտակար, որ մարդկային իրաւունքներ եւ
բնական օրէնքներն կը յարգէ :

Ես քարոզեցի թէ՛ աղնիւ չի կրնար լինիլ
այն մարդը որ կտոր մը փայլուն ժապաւէն
փակցնելով իւր ուսին վրայ, որ պսպղուն
նշան մը կախելով ճիւղ, որ սուր մը կապե-
լով մէջքը՝ գինքն աղնիւ կը հրատարակէ . եւ
բռնի յարգանք կը պահանջէ . եթէ սխալմամբ
գլխարկդ քիչ մ' ուշ վար առնես, նա ձեռք
թուրի երախակալին վրայ կը դնէ, եթէ ոչ

նոյն ժամայն գաղտնի նա իւր սրի ծայր քեզի
ցոյց կը տայ որ մը : Նոյնպէս են եւ հողեւո-
րական պաշտօնէից աղնուականութիւն, բա-
ւական է սեւ շղարչ քօղ մ' կամ ձերմակ վե-
ղար մը, պճղնաւոր վերարկու մը, թաւչեայ
փեղոյր մը, նա ազատ է, աղնուական է : ա-
զատ է ոչ թէ մեր հասկցած ազատութեամբն
այլ զինքն տէրութեան վաճառելովն, ազատ
է այն ամէն դործին մէջ, որ տէրութեան
չափ եւ ժողովրդեան փնաս կը բերէ : Այսպէս
եկեղեցւոյ եւ հրապարակի մէջ, հացի եւ
խղճի մէջ աղնուականութիւն իւր աւերիչ դե-
րը կը խաղայ : Մարդկային ազգի համար ազ-
նուականութիւն ստրկութենէն շատ շատ ա-
ւելի վտանգաւոր է : վասն զի, ինչպէս ասացի,
աղնուականներն են, որ իրենց նման մարդիկ
ստրուկ դերի կը համարին. հետեւապէս եթէ
աղնուականութիւն ջնջուի՝ գերութիւն մեծ
մասամբ կը ջնջուի :

Ահա, եղբարք, ժողովրդեան այս օգուտն
խորհած եւ մերթ ահանջէ ահանջ խօսած
ժամանակ՝ զիս իբրեւ ժողովրդեան շահուն
փնասակար մարդ տարագրեցին աստ, ազա-
տամիտներու քաւարանն :

— Իմ խնդիրն էլ խօսող ազգակցիս խընդ-
րոյն հետ յարաբերութիւն ունի : Ես տնտե-
սական խնդիր յարուցի, իւրաքանչիւր մար-
դուն ապրելու չափ հողի սեփականութեան

իրաւունք պէտք է ասացի, եւ տէրութեան
եւ ժողովրդեան շահն այս միջոցաւ կարող է
բարեկարգել. աղնուական հողատեարք մատ-
նեցին զիս իշխանութեան, թէ մեր ճորտեր՝
ստրուկները մեր դէմ կը գրգռէ. իշխանու-
թեան պաշտօնեայք զիս կանչելով ասացին.
« Լսեցինք թէ՛ երկրագործութիւն շատ կը
սիրես, հրամէ Սիսլիր, ուղածիդ չափ հող
կայ հոն, վարէ ու ցանէ : . . . »

— Եւ ես իմ տառապեալ ազգի եւ հայրեն-
եաց վէրքեր քննելու համար եւ զիս վիրաւո-
րեցին. սեւ արծիւներ վրաս խոյացան, յան-
կարծ ազգիս եւ ընտանեաց գրկէն յափըշ-
տակեցին. նոքա դեռ զիս կը փնտռեն :

— Բաղդակից ընկերք, լսեցէք եւ իմ աք-
սորանաց ճանապարհը. ոչ ձեզ պէս իշխա-
նութեան, կրօնի դէմ խօսեցայ, ոչ համադ-
դայնութիւն ու հաւասարութիւն քարոզեցի,
ոչ աղնուականութեան դէմ խօսեցայ, ոչ հայ-
րենեաց ազատութեան համար արիւն թափել
պօռացի, այլ երիտասարդ հասակ տէրու-
թեան ծառայութեանց նուիրեցի, շատ պա-
տերազմաց մէջ ինկայ կայնեցայ : վերջ վերջ
իմ արեան չափ ծառայութեանս վարձք զի-
տէք ինչ եղաւ. յայտնի է Սիսլիւն : Բայց թէ
ինչ պատճառաւ՝ Յիշ մը բնութեամբ ան-
համբեր լինելով՝ ասոր անոր ըսեր եմ թէ՛
« Հայոց Ներսէսը խոստանալով համար մեռած

է, վասն զի այդ Հայրենասէր կաթողիկոսն՝ գրիչ ձեռք տխուրին վրայ յանկարծամահ եղած էր : — Ո՛վ քեզ դրաւ ճշմարտախօս ասացին ինձ եւ օր մ' սարսափեցի զբաւարտութիւն ըրին վրաս եւ ակնթարթի մէջ Նղիայի կառքով վերացայ ի Սիպիրն :

— Մի եւ նոյն յանկարծական դէպք պատահեցաւ եւ ինձ . որչափ եղերական այնչափ զուարճալի թուեցաւ իմ վերացումն : Մէկ ժամ առաջ մէկին խօսեր էի թէ՝ մեր Ռսական տէրութեան վախճանն աղէկ չեմ տեսնար . թէ մեր հաստարմատ եւ բարձրուղէչ կաղնին երերալ կը սկսի . թէ տէրութիւն մը որչափ շատ ուղէ ծաւալիլ, այնչափ շուտ իւր վախճանն կը վտռագցնէ, կը թուլնայ, անձեռնհաս կը լինի . սէտք է մեր ուժն ամփոփենք . երկրագնդին տիրելու անյադ տենչը մեր օրհասի նշանն է, այդ երազովն որչափ մարդիկ դնացեր անհետացեր են : Մէկ ժամ առաջ մտերմաբար կը խօսակցէինք սոյն նիւթին վերայ . ժամ մը վերջ, սեւ կառքի եւ սեւ սուրճներու մէջ կը համբառնայի իմ չը գիտցած տեղս :

Ես ձեր մէջ ամենէն ծերունի եւ փորձառուն եմ . երկրորդ նիստին թող մնայ խօսիլ այս մեծ տէրութեան ներկայ վիճակին եւ ապագային վրայ եւ կը տեսնաք որ շատ պարտաւ չեն իմ տեսութիւնքս :

— Ներսէս, այո՛ այն ժամանակի մեծ մարդը մեռաւ, ինչպէս պատմեց նախորդ ատենաբանն, այո՛ եւ ես գիտեմ թէ նա գրասեղանի առաջ մեռաւ, եւ ես գիտեմ անոր մահուան պատճառներն . ասաց Հայ ոգիներէն մինն, որ Հայ աքսորեցող կեդրոն կեցեր էր խիստ տխուր, այնչափ տխուր որ ժողովականաց վրայ առանձին ներգործութիւնը կընէր իւր խորհրդաւոր դիրքով . այս մարդն ամենէն վերջին աքսորեալն էր . իւր տեղէն վեր ելաւ ծանր ծանր եւ ահեղ լուութիւն տիրեց ուրուականաց վրայ :

— Երկու խօսք ալ ես ունիմ . մտիկ արի ձեր իւրաքանչիւրի խօսքը . տարակոյս չկայ որ այս հազարաւոր վտարանդի ոգւոց ժողովիւ մէջ քիչ շատ տարբերութեամբ՝ ամէն ոք իւր աքսորանաց պատճառն ու պատմութիւնն ունի . եթէ ամէնքս ալ խօսինք, կարծեմ այս աշխարհի վախճանն կը հասնի, եւ մենք յաւիտենական արդարութեան ատենին առաջ էլ խօսելիք չենք ունենար :

Սրդարեւ մեր կենաց ընթացքը շատ փոքր, շատ տատասկոտ եղաւ, բայց միանգամայն մխիթարական . Աստուծոյ մեզ շնորհած կեանքը եթէ տրտնջալով անենք՝ փոխանակ երջանկութեան ահեղ դատասպարտութիւն մը եղաւ, չենք սխալիր . սակայն երբ մտածենք թէ այդ շնորհաց տէրը ի հարկէ օր մ'անոր

գործածութեան համարը կը սլահանջէ, յայն-
ժամ մենք ալ ամենայն արիութեամբ զմեզ
չարչարողներու օձիքը բռնելուն սխտ, անոր
կը ներկայացընեմք :

Իմ խօսքերէս կը հասկնաք որ ես հաւա-
տացեալ Հայ քրիստոնէայ մարդ եմ, երբեմն
վանական, յետոյ զինուորական եւ արդ Եր-
սրեալ մը :

Եթէ կարելի էր, կը ցանկայի որ մեր մէջ
անկրօնութեամբ աքսորեալ մը չլինէր, եւ ոչ
օրինաւոր իշխանութեանց գոյութեան դէմ
ծայրայեղ ոգիներ :

Սիրելիք, տիեզերաց մշտնջենաւոր հիմնա-
կութիւնն ինձ համար միշտ ստոյգ է ի ձեռն
ճարտարապետ արարչին Աստուծոյ, Բայց մեզ
մարդոցս համար միշտ անհաս նորա սկզբ-
բունքն եւ նպատակը, մենք մեր հողակոյ-
տովն այն էութեան անհունութեան մէջ գու-
ցէ ամենէն աննշանն ենք : Եթէ երկրագունդը
հիւլէ մը, մենք մարդիքս անոր վրայ որչափ
աննշմարելի տարր մը կրնանք համարուիլ հե-
ռաւոր բազմատութեամբ, մեր բնալուծական
ճիգեր կըսպառին, երբ ամէն բանի սկզբնական
ծագումն եւ անոր պատճառը կ'որոնենք : ոչ
Պիւհնէրի նիւթ եւ զօրութիւն, ոչ Տորվինի
դրութեան ստուգութիւն, ոչ Վօլթէրի հոգ-
ւոյ բարձրագոյն թռիչները խուլարկութիւն-
ները ամէնքն ալ անստուգութեան կը յան-

գին : Այս անստուգութեան մէջ միայն ստոյգ
կարելի է համարել բնութեան զօրութեանց
վերայ մեր հաւատքը, սքանչացում եւ հիա-
ցումն, եւ այս հիացման զգացմամբ եր-
ջանիկ համարել զմեզ :

Բնութեան ամենարուեստ ճարտարութիւնն
մեր մարդոցս վրայ կարելի է տեսնել, քան
թէ արեւու աշագին դնտին, որ մեզ համար
միայն տաքութիւն, լոյս եւ որոշեալ շրջան մ'
ունի, մարդիկ որչափ փոքր այնչափ շատ ա-
ռաւել բարձր են եւ մեծ, անոր համար որ
աղաք կա՞ն ունին, ազատութիւն մարդկային
էութեան ամենէն հիանալ ճարտարարուեստ
հեղինակութիւնն է : Եւ բնութիւն չի հիանար
թանձրամարմին գունտերու մեքենական շարժ-
մանց վրայ որչափ մարդուն, այս փոքրիկ էա-
կին ազատական շարժմամբ գրօնու : Ազա-
տութիւն, մարդկային կենաց եւ նպատակի
էութիւնն է : Իսկ ազատութեան շնորհն մար-
դէն եւ ահա սա եւս կը դառնայ պարզ խոտ
մը, որ միայն բուսնելու շորնալու մեքենական
ազդեցութեան ենթարկութիւնն ունի : Եւ
արդ բնութեան շնորհած մեր այս անկապտելի
ազատութիւնն երբ անբնական միջոցներով կը
բռնաբարուի, ուրեմն եւ մենք մեքենական ա-
րարածոց կարգն կը մտնանք, ուրեմն Աստու-
ծոյ մեզ տուած այս շնորհն աւելորդ է կամ
անտեղի :

Սակայն ոչ, ազատութիւն բռնութեան մէջ իւր փայլն եւ էութիւնը կը յայտնէ. գուցէ եւ երբ բռնաւորն մեր ազատութեան հետ խաղալ կըսկսի, այդ բնութեան դերն է որ կը կատարէ, որով բնութիւն զրօսնուլ կուզէ այս կերպարանափոխութեամբն, Համարինք թէ մենք ամեն աքսորեալքս ազատութեան ճշմարիտ պաշտպաններն եղած ըլլանք. միթէ այնպէս պէտք ըմբռնել թէ մենք աքսորուելով ազատութիւնն աքսորուած կըլլայ եւ բռնութիւն յաղթանակած: Ոչ, այս պարագայի մէջ բռնաւորն կերպով մը յաղթուած է. բուն յաղթողք՝ մենք Սիպիւրի աքսորեալներն ենք, գուցէ եւ մեր փոքր մասը: Վասն զի աքսորելոց մէջ շատեր գող մարդասպան եւ այլ ընկերութեան հոգին ապականողներն ալ կը գտնուին, որք միշտ արժանի են դատաւարտութեան:

Բռնութիւն աշխարհիս սկիզբէն ի վեր միշտ աւերածներ միայն թողուցեր է, ինքն այդ աւերածներու տակ ինկեր մէջըսկոտոր մնացեր ջարդ ու փշուր եղեր է. եւ այն բռնաւորն շուտ կործանուեր է, որ աւելի շատ զօրութեամբ բռնութիւն տարածեր է. մեր պատմական կենաց երեւոյթները բանական են մեզ համոզելու: Թող տուէք որ այս ճրի գործաւոր բռնաւորն ոսկին հալոց դնէ, զտէ ու մաքրէ:

Բռնութիւն այս տեսակ թարգմանելով գու-

ցէ ձեր արմանք զարմանքը չարժած լինիմ, բայց պէտք է զարմանալ. իսկ ես կը ցանկամ որ ճշմարիտ ազատութիւն սուտ ազատութենէն որոշուի, ամեն ազատական մարդիկ ծայրայեղութենէն խորշին, իւրաքանչիւր մարդ, ազդ, կրօնք եւ իշխանութիւնք յարգուին. Ով չգիտեր եթէ ճշմարիտ իշխանութիւն այն է միայն, որ ժողովրդէն կը բղխի եւ հասարակաց օգտին կը ծառայէ: Ով չգիտեր թէ մէկ մարդը աւելի շուտ կը սխալի քան թէ միլիոնաւոր բազմութիւն. բայց ժամանակը միշտ հաշուելու է, ըստ այնմ խօսելու դատելու եւ գործելու է. Իւրաքանչիւր ժամանակի մէջ կատարուած իրողութիւններն բնական կրնան համարուիլ. գուցէ ձեզմէ շատերը դարերով վերջ ծնանելու տեղ առաջ ծներ են, անոր համար ամէն բան անբնական կերեւի ձեզ: Ուստի պէտք է յարգել ժամանակի կրօնական եւ քաղաքական իշխանութիւնները:

Անիշխանութիւն երազել յիմարանալ է. ոչ միայն այսչափ այլ մէն մի մարդ իւր անձը պէտք է դնէ իւր կրօնի, ազգի, Հայրենեաց, իրաւանց եւ ազատութեան

Ազատութիւն բառը Շահէնի լերան մնաց, զարծեալ մի որոտընդոստ ճարճատմունք վրայ հասաւ եւ ամենայն ինչ աներեւոյթ ըրաւ:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա.

Ակնատ, դարան
Ակընչկայ, աւետիս
Ակուկել, բռնուիլ
Աղօմբան, արշալոյս
Ամբրոց, ամբար
Ամպ շող, տաք
Այլածէպ, հրէշ
Անձուկել, նետել
Անկալատ, անձերի
Անկիւմանք, յանկարծ
Առակ չառակ, սիգալով
Աստուր, երկիր
Արընտարիւտ, արընշաղախ
Ափախաւար, մծազնիլ
Ափիկել, փնտռել
Աբլօր, արաղաղ

Բ

Բանձր, բարձր
Բիպեռ, բլեռ
Բնակուէ, բնակիլ
Բոթ, բոյթ
Բօտ, փտած

Գ

Գազանակ, Ծաղրէ վերարկու
Գառնմէր, գառն առ մայրն
Գեղաւթայ, գեղջուկ
Դըմուէլ, հսկարտ ձևով նստիլ
Դօտիկ, տեսակ մ' զլխարկ

Դ

Դեղճած, դեղնած

Դնտող, ալիք

Դոճ, հւր
Դուրան, հարձ
Դրմիւլ, իյնալու ձայն

Ե

Եռկժալ, եռալ

Զ

Զահախորել, զարհուրիլ
Զահալաբիւշտ, սոսկալ
Զատ, բան մը
Զարգանդ, սարսափ
Զղբիկ, հրացանի խից
Զմգրմիւլ, ջրի ձայն
Զմէն, զամէն

Է

Էլմ, դարձեալ
Էհալ, երթալ
Էշուկամուկ, վառելիք խոտ
Էրան վերան, աւեր
Էրկնախլունձ, ամպածրար
Էրկնաճալաճիկ, երկայնամե
Էրկնապած, երկայնահասակ

Թ

Թալել, ձգել
Թաւուր, տեսակ
Թըրխկացնել, զարնել
Թիզ չափել, հմայել
Թիմխոտել, ցածնալ
Թիւհիւ, երբէք
Թուղթ իրիշկել, հմայել

Թողնկի. ստորին

Ժ

ժամիկ. տեսակ մ' պանիր
ժարժել. վառելիք
ժըմնած. ցրուած
ժղել. զրաղիլ
ժուկ մը. ժամանակ մը

Ի

ինչիս. ինչպէս
Իսկել. ձգել
Իսկի. երբէք
Իտին. վերջին
Իրիշկել. նայել

Լ

Լաճ. արու զաւակ
Լանկ. արեացք
Լանկել. արացել
Լաուու Լաուու. այլանդակ
Լէխուտել. կոտորտել
Լեղկապոտ. կապոտ
Լէնքէրկէնք. Լանք ու եր-
բկայնք

Լխէֆ. վերմակ
Լպել. ափել
Լօպկել. մերկացնել

Խ

Խալումալ. կտրիճ
Խամալիկ. մեծ կուճ
Խամաուր. համեստ
Խամիայ. երեւելի
Խանք. շունչ
Խառնալուծիկ. խառնած
Խաուու աղգ. Հայու աղգ
Խաւք. Սոչուներ

Խելուել. ուշագնաց լինիլ
Խէշտրան. հանգիստ
Խէրզնամ. անցեալն չէ միւս
տարին

Խէրու. անցեալ տարին
Խէրօ. տղայ
Խէրանական. հայրենական
Խիլխուտող. Տճ. չէօր չէօփ
Խինած խեղդուած, հիւս-
ուած, խառնուած

Խլղամ. ընծայ
Խշալ խշխշալ. ջրի ձայն
Խոլամ. Բրդ. ծառայ
Խոռճիկել. ծաղկել
Խոռմուալ. խոժոռել
Խորանդր. խոր
Խորոտիկ. գեղեցիկ
Խում Լում. հում հում
Խոնդատ. տեսակ մը վա-
ռելիք

Խրիշտակ. հրեշտակ
Խրխիր. փութիւր
Խօպան. պարսպ
Խօտաղ. հօտարած

Շ

Շամ. մազ
Շաման. ծծուծ
Շանձողել. ցնդիլ
Շիրանկտալ. րոց արձակել
Շժղուն. ծիծաղկոտ
Շմրկտալ. պրկիլ
Շուու. խենդ

Հ

Հայլուն. ծխափայտ
Հանտիկուզ. փոքր մանկտի
Հապայ. Տճ. էնժէրի
Հատան. բուրձ գզող
Հարար. խարար

Կեռիկ փակուաւ. Լեզուն
կապուեցաւ

Կլծակ. կայծակ
Կլօ. ահա
Կէօլօնել. զիգել
Կէօմի. կռուփ
Կժալ, կժրկտալ. խառն ի
խուռն ձայն

Կիշխել. համարձակիլ
Կիտր. լիտր
Կճատ. կրճատ
Կնար. սահման
Կոճղրով. Թիկնաւէտ
Կորպիկ. ստակ
Կուռփ. գոմէշի աղբ
Կուրգպարգ. ծախի շտիկիլ
Կուտրամ ձուկ. նուիրական
ձուկ

Կուց կուց. ափ ափ
Կպնել. փակչիլ
Կպուցել. վառել
Կուայ. քարուտ
Կուճ. հողի կոշտ
Կոճոն. յարթի աւելցուկ
Կրամոխիր. կրակի մոխիր
Կոռել. ծռել
Կօտ. չափ, զլուխ

Հ

Հահանչ. ահաւասիկ
Հանար. կատակ
Հանչ. ահա
Հաշ կաց. հեռու կաց
Հարամի. զող
Հաուու կունք. հաուու մրափ
Հիւ հիւ. բնաւ
Հուրնի հրեղէն. հրեղէն

Ձ

Ձիկ, ինձ

Ճ

Ճաժլելիս. պատուած
Ճաժմամ. հնոտիք
Ճալահիկ. զգեստի թեւ
Ճակ. զէնք
Ճանձիկ. պայուսակ
Ճանձկրել. չարչարել
Ճապալէզել. գետին փռել
Ճիժպիժ. տղայք
Ճիկ վիկ. պահվտիլ
Ճլուզ պլուզ
Ճլպլուռն. զոյնզոյն
Ճլօր. փոքր պուտուկ, կե-
րակոյ մաման
Ճճան. հերարձակ
Ճճկոր. կարծաւես
Ճճմիկ. տեսակ մ' աստի
կապոց

Ճոչ. մեծ
Ճզալ. ճիչ արձակել
Ճպերթք. բիժ
Ճպոն. զալար զաւազան
Ճռալ. ձռնչել
Ճռփել. անխնայ քաղել
Ճվտեմ. դուրս քաշել
Ճվտէն. վզէն
Ճրխան. ճռնչահան

Մ

Մատնիկ. փաշայ այլարա-
նուծեամբ զործածուած
Մարար. յարձանոց
Մէզար. տես ճմմիկ
Մէզել. մտածել
Մէկ տուպին. մէկ անգամէն
Մէր մանուկն ուրացաւ. աշ-
խարհ իրար անցաւ
Մըժ. մէզ
Մկայ. այժմ
Մղկտալ. ցաւիլ

Մճճել. ընկղմիլ
Մճռել տրտմիլ
Մրտխել. բնանալ

6

Յէվարին. երեկոյ
Յիշ արէք. յիշեցէք
Յունծ. անծ

Ե

Նէճիր. որս
Նմուշ. տեսակ
Նշանց տալ. ցոյց տալ
Նշխուն. զարդարուն

Ծ

Շալմկել. ծալլել
Շաշխառլի. մէկ կողմի վրայ
Շառ. զրպարտութիւն
Շեմք. սեամք
Շմալ. երկայնահասակ
Շնիկ աւլաւիկ. շնոցիկ խաղ
Շշկուել. շուարիլ
Շոշրար. կամ կծող
Շորոր մորոր. սիգալով
Շուար շուք
Շուշտեմ. անշուշտ չեմ
Շուռ տալ. վար թափել
Շուատ. ճարտար
Շրտել. աչք պաղիլ

Ո

Ուն բունք. ազգատոհմ
Ուշիկ ուշիկ. կամաց կամաց
Ուշկ գնաց. ուշագնաց լինիլ
Ուրտել. պատահել

2

Չլուտ. մերկ
Չլտել. մերկացնել
Չնկիւռ. ջուծակ
Չոււմ. մինչև

Պ

Պագազրել. զայրանալ
Պալաժուրել. գետին փռուել
Պէզրել. ձանձրանալ
Պէօլեօնժրէզ. բոցիղիղանալ
Պէօշ. յորդ
Պինչ. բժի ծակ
Պիրօզ պիւ. Բրդ. շնորհաւոր
լինի

Պլակ. բազուկ
Պծառ. կայծ
Պղպխկալ. դուրս տալ
Պուճուճակ. ծոծրակ
Պուպուզել. ոտքի վրայ նստիլ
Պուտել. բսել
Պուռկ. շուրթ
Պտղունց. ափիկ
Պտրուն. պատարուն
Պրինտար. Բրդ. վիրաւոր

Ս

Սատրապարի. ծուռ շիտակ
Սև շիւար. խեղճ ու կրակ
Սէզ. վառելիք
Սէրափել. մաքրել
Սըբ. սուրբ
Սիպտակ. սպիտակ
Սլուլ. ցուրտ
Սլըտրուել. պատրաստուել
Սխիկել. մանրել
Սկել. սուզիլ
Սնդխտել. պահել
Սողնակ. նիք

Սողադիկ. մողէզ
Սուրուխ. սրածայր
Սպլուխ. մերկ
Սուսունք. սարսուիլ

Վ

Վժոց կժոց. տես կժոց
Վժրտոց.
Վճազ վճազ. շտապ շտապ
Վճըշիկ. գեղշուկ

Ց

Տախտ. յատակ
Տաղաթ. ուժ
Տանթիկ. Տճ. մինտէր
Տառծ. կենդանեաց աղբ
Տարտաժար. անհանգիստ
Տափել. պահուել
Տեխ. տեճ
Տզկել. թըշել
Տէզէլք. տեսիլք
Տիլ. տիղմ
Տիխ. նման
Տմշկլել. հրել
Տնալ. կատակ
Տնակիլ. տնաշէն
Տնտղել. ինքզինք բռնել
Տուալ. զող կամ ծագաւոր
Տոճկիլ. ծոչտել
Տուպին. մէկ անգամէն
Տրմիալ. իյնալ

Յ

Յան. վառելիք
Յանցառ. ծանծաղ
Յեխտուել. զայրանալ

Յնիոր. մեծափոր

Փ

Փէկուտ. ժողատ
Փէտանալ. չորնալ
Փժիր. ամար
Փշամզել. փուշ փուշ լինիլ
Փուխր. դիւրաբեկ
Փռքուել. գետին իյնալ

Բ

Բագախիկ. կարճ զգեստ մը
Բամակ. կոնակ
Բամպախ. աւեր
Բարքուայ. բարուտ
Բաւթռ. ցնդած պառաւ
Բէզ. ոչխարաց բաժանումը
Բինճ. անկիւն
Բիւշտիկ. զօտեկուիւ
Բնագղեղ. մէջ բուն մէջ ար-
ժուն

Բշտել. վեր առնել
Բռխել. բարկանալ
Բռքաշ. բաշել

Օ

Օծակ. ծակ
Օվա-աղամի գիշեր. Եւայ Ա.
ղամայ արտաբաման մուծ
գիշերը
Օրօշկտալ. յօրանշել
Օրօփմոց. մրրիկ

Ճ

Ճլայ. Բրդ. հպատակ կամ Հայ

Դուրանի, յիծկու եւ սայլի գործիքներու անուններ.

Դուծան, խոփ, զուծնի ոտ, ոտնախպէր, զուծնի ծուր,

կաքեաւ, ախոռք, ծիվիւնք, ծիւս, կնկուղ, զուճնի էշ, ճան-
պարակ, խարիզան, առմատան :

Վիժկի, վիժկու առ առամ, կոնտրեկ, կղան, ասողներ ,
մաճ, ամպ, մառան :

Սայլ կամ սէլ, ախոռք, առեղ, անդրացից, սէլի կուտոշ,
բաշ, մանիւնք, զլորս, աղուէս, համասոխ, մոռուացք, առ-
պընջան, զօլ, սամի, կունտ, բնատայ, կամ, կալի շոր, բկի:

Յ Ա Ն Կ Գ Լ Խ Ո Յ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Երես		
17 ^ա	Ա.	Ապաշաւի քարը
50	Բ.	Պապօի փորձանքն
45	Գ.	Գլխու տեղ գլուխ
55	Դ.	Երգիքի Աստղիկը
69	Ե.	Մշու Սուլթան
95	Զ.	Երկու մուրակները
117	Է. ⁽¹⁾	Խորհրդաւոր մարդ
154	Ը.	Նախախնամական սխտաւար
144	Թ.	Մարշմանն

ՄԱՍՆ ԵՐԵՐՈՐԳ

160	Ժ.	Թառման
182	ժԱ.	Բռնատուն
197	ԺԲ. ⁽¹⁾	Յանդուռդէ յանդուռդ
256	ԺԳ.	Խաչաբլուր

(1) Ծանօթ. — Այս գլխու մէջ խորհրդաւոր մարդ՝ վաղե-
նակի ընդարձակ խօսակցութիւնքն և գուշակութիւնքը
տպագրելու արտօնութիւն չունենալով ստիպուեցանք կէ-
տադրութեամբ անցնիլ:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

- 257 ԺԴ. Դէպի վար
268 ԺԵ. Նոր աշխարհ
284 ԺԶ. Շահէնն յէջմիածին
296 ԺԷ. Վեհարան
306 ԺԸ. Ներսէսն իր խղճին հետ
322 ԺԹ. Շահէնն ի Թիֆլիս

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

- 312 Ի. Տասնեւմէկ տարի վերջ

ՇԱՀԷՆՆ Ի ՍԻՊԻՐ

- 366 Ժողով ոգւոց աքսորելոցն ի Սիպիր

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

	Սեւ	Ուրիշ
Երես		
26	ուրուր	արօր
54	յուժկու	հուժկու
57	դդալ	դրդալ
44	փափաններ	բարաններ
69	եւաւ	եւան
72	եղեր	եղիր
105	կը հանգի	կը յանգի
129	սպասամովն	սպառումովն
154	եղաւ	եղան
159	մաքեր	մաքեր
189	ուսկուռ	ուսկուռ
204	առնող	աճեցուն առնող
204	թասալիք	դասալիք
510	Ղուկաս կաթողիկոս	Ղուկաս եպիսկոպոս
545	վերջերում	սկզբում
565	ՇԱՀԷՆ Ի ՍԻՊԻՐ	ՇԱՀԷՆ Ի ՍԻՊԻՐ

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

184

